

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ТУРДИБЕКОВ МЎМИН

ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТАРИХИЙ ТОПОНИМЛАРИ

Монография

“Нодирабегим” нашриёти

ТОШКЕНТ–2022

УДК. 824.513.144-1.
КБК 84(Ё)5
М-66

Маъсул муҳаррир:

Лайло Раунова – филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Султонбек Нормаматов – филология фанлари доктори, профессор

Икром Исломов – филология фанлари доктори, доцент

Турдибеков Мўмин Тўраевич.

И 76 Шимолий Тожикистон тарихий топонимлари. Монография.
М.Турдибеков. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Тошкент.: 2022. 244
б.
ИСБН 978-9943-7804-8-4

Ушбу монография Шимолий Тожикистон тарихий топонимларининг лингвистик тадқиқига бағишланган. Шимолий Тожикистонда ҳудудда эрамизгача бўлган даврдан бошлаб бир қанча миллат вакиллари яшаб келган. Шу миллат вакилларида кўпини туркий халқлар ташкил этади. Бу ҳол ушбу ҳудуд топонимикасини таҳлилга тортиш жараёнида ҳам яққол кўзга ташланди. Топонимлар, жумладан, туркий топонимлар тилшуносликнинг бебаҳо манбаи саналади. Чунки қадимий топонимлар ёрдамида тилимизнинг тарихий ҳолати, тадрижий ривож тўғрисида муҳим маълумот олиш мумкин. Мазкур монографияда юқоридаги каби масалалар атрофлича ёритилган. Монографиянинг илмий таҳлиллари, фактик материалларидан ўзбек тарихий топонимикасига оид илмий-таълимий қўлланмалар яратишда, атоқли отларнинг изоҳли, этимологик, имловий луғатларини тузишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, ушбу монография материалларидан олий ўқув юртларида Ўзбек ономастикаси, Ўзбек топонимикаси, Ўзбек тили тарихи, Ўзбек шевалари бўйича олиб бориладиган машғулотларда фойдаланиш мумкин. Монография ўзбек тили тарихи, Ўзбек ономастикаси билан шуғулланувчи филолог, географ ва тарихчилар учун мўлжалланган.

УДК. 824.513.144-1.
КБК 84(Ё)5

Ушбу монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-техник Кенгашининг 28.04.2022 йилдаги 8-сон маслиси қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

ИСБН 978-9943-7804-8-4

М.Турдибеков “Нодирабегим” 2022

*Ушбу монографиямни
биринчи устозларим кўллари қадоқ,
қалби пок надари бузуркворим Тўрабек
ота ва ўтқир зехнли, мумтоз адабиёт
билимдони, кайвони, волидаи
муҳтарамам Умринисо она пок
руҳларига бағишлайман.*

КИРИШ

Жаҳон тилшунослигида жой номларини ифодаловчи топонимлар тил ва нутқдаги ономастик бирликлар тизимида алоҳида ўрин тутиши билан эътиборни тортади. Муайян ҳудуднинг махсус тўпланмаган, кам ўрганилган топонимик бирликларини йиғиш, уларнинг лексик–семантик хусусиятлари, номинатив, коммуникатив, услубий вазифаларини аниқлаш эса бугунги глобаллашув жараёнида дунё халқлари ўртасида ўзаро ижтимоий–сиёсий, иқтисодий, маънавий–маърифий, маданий алоқалар, туристик муносабатлар кенг ривожланаётган бир шароитда амалий аҳамият касб этади. Дунё тилшунослигида топонимшунослик тилшуносликнинг ономастика соҳаси таркибида муҳим йўналиш сифатида тобора назарий такомиллашиб бормоқда. Унинг таркибида муайян маҳаллий ҳудуд жой номларини ифодаловчи урбаноним, гидроним, ороним, ойконим, хороним, некроним каби ономастиканинг мустақил турлари генезисини, этимологик хусусиятларини ўша ерда истиқомат қилувчи аҳолининг миллий анъана ва қадриятлари, урф–одатлари, турмуш тарзи, эътиқодий дунёқараши, тарихий–маданий бойликлари тўғрисидаги маълумотлар асосида аниқлаш, лексик–семантик хусусиятларини, халқнинг лисоний, тарихий, географик, этнографик, диний–мифологик қарашлари мужассамлашган топонимларнинг лингвогеографик, этнолингвистик, лингвокультурологик, концептуал, парадигматик, ономастик–грамматик белгиларини очиш муҳим долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Мамлакатимизда «Бугунги глобаллашув даврида ҳар бир мустақил давлат ўз миллий манфаатини таъминлаш, бу борада, аввало, ўз маданиятини, азалий қадриятларини, она тилини асраб–авайлаш ва ривожлантириш масаласига

устувор аҳамият қаратиши табиий»¹ бўлган ҳозирги бир шароитда ишлаб чиқилган топонимик сиёсат топонимика соҳасини илмий–назарий ва амалий йўналишларда жиддий ривожлантиришни ҳам талаб этади. Бунинг учун жойларда ташкил қилинган топонимик комиссиялар ва марказлаштирилган топонимик хизматларга жой номларини аниқлаш, сақлаш, ўзгартириш йўлида уларнинг илмий ва амалий жиҳатларини пухта ўрганган тадқиқотлар катта амалий ёрдам бера олади. Шу каби талаб ва эҳтиёжлар натижасида ўзбек тилшунослигида халқ тарихи, қадрияти, анъана ва урф–одатларини ўзида тўлиқ ифодаловчи лисоний бирликлар – топонимларни муайян ҳудуд мисолида лингвистик тадқиқ этиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Бу жиҳатдан қадимдан шаклланган ва ҳозирда ижтимоий–иқтисодий, маданий ривожланиш йўлини босиб ўтаётган Шимолий Тожикистон топонимларининг лексик–семантик, ономастик–грамматик хусусиятларини, келиб чиқиш асосларини лингвогеографик, этнолингвистик ҳамда лингвокультурологик аспектда ўрганиш долзарблик касб этади. Шу маънода, Шимолий Тожикистон макро ва микротопонимларининг лексик–семантик тадқиқи юзасидан илмий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш зарурати мавжуд.

Жаҳон тилшунослигида Ҳ.А.Смит, А.Л.Даузат, Г.Ж.Коплей, Г.В.Лемон кабиларнинг илмий изланишлари топонимиканинг фан сифатида шаклланишида алоҳида эътирофга лойиқ².

Рус тилшунослигида эса бу борада А.В.Суперанская, В.Д.Беленькая, А.А.Белецкий, О.Т.Молчанова, Э.М.Мурзаев, Н.Я.Подольская каби олимларнинг топонимика соҳасидаги мақсадли тадқиқотларни келтириб ўтиш ўринли³.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони // www.lex.uz

²Smit, A.H. English Place-Names Elements. – Cambridge: 1956. – 163 p.; Алберт Даузат. La Toponymie française. – Paris: Bibliothèque scientifique, Payot, 1960, Réimpression 1971 – 168 p.; Copley, G. J. Names and Places with a short dictionary of common or wellknown place-names. – London: Phoenix House Ltd., 1963. – 226 p.; Лемон Г.В. English Etymology. – G.: Robinson, 1783. – 693 c.

³Суперанская А. В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – 176 с.; Беленькая В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка. – М., 1969. 166 с.; Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). – Киев, 1971. – 156 с.; Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1979. – 398 с.; Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974. – 382 с.; Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 188 с.

Ўзбек топонимшунослигининг назарий асослари яратилишида Т.Нафасовнинг Қашқадарё вилояти топонимлари, Ш.Қодированинг Тошкент микротопонимлари, Т.Раҳматовнинг Самарқанд топоними этимологияси, Ж.Латиповнинг Марғилон шаҳри жой номлари, Л.Каримованинг ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши, С.Н.Найимовнинг Бухоро вилояти ойконимлари, З.Дўсимовнинг Хоразм топонимлари, Х.Холмўминовнинг Сурхондарё вилояти топонимлари, Б.Ўринбоевнинг Жиззах ва Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи, А.Муҳаммаджоновнинг топонимлар илмий тавсифи ва этимологик таҳлилининг тарихий жиҳатлари, Э.Бегматовнинг ўзбек антропонимлари ҳамда топонимикаси, А.Отажонованинг Хоразм этнотопонимларининг назарий масалаларига бағишланган мақола, монография ва диссертациялари муҳим аҳамият касб этди¹.

Шимолий Тожикистон топонимлари, уларнинг номланиши ҳамда номланиш меъёрлари ҳақида тарихий, иқтисодий, ижтимоий–сиёсий манбаларда турли шарҳ, талқин мазмунидаги бир қанча қайдлар ХХ асргача ҳам мавжуд бўлган².

¹Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари: Фил. фан. ном. дис. – Т., 1968. – 301 б.; Кадырова Ш. М. Микротопонимы Ташкента: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1970. – 28 с.; Рахматов Т. Этимология топонима Самарқанд//Советская тюркология. – Баку, 1973. № 4. –С.43-50; Латипов Ж. Марғилон шаҳри ва унинг атрофи топонимияси: Фил. фан. ном. дис. – Т., 1975. – 219 б.; Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Т.: Фан, 1982. – 96 б.; Найимов С.Н. Ойконимы Бухарской области: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1984. – 20 б.; Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Т.: Фан, 1985. –

104 б.; Холмўминов Х. Бойсун район микротопонимларининг лексик-семантик хусусиятлари. Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. Илмий мақолалар тўплами. – Т., 1988. – 73-75 б.; Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. – Жиззах, 1992. – 53 б.; Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. – Самарқанд, 1997. – 202 б.; Муҳаммаджонов А. Жой номлари – тарихий манбадир. Илмий-амалий конференция докладлари тезислари. – Т., 1994. – 15-17 б.; Бегматов Э. Истиклол ўлкасининг топонимик сиёсати. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1997. – 3-сон. – 3-9 б.; Отажоннова А. Хоразм этнотопонимлари. – Т.: Фан, 1997. – 94-111 б.

²Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Фан, 1966. – 119 б.; Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 1-жилд. – Т., 1966. – 273 б.; Заҳрирдин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1960. – 512 б.; Хаников Н.В. Бухоро хонлигининг тасвири – Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843, Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения О Зерафшанском округе с приложением списка населенных мест округа. – СПб., 1874, Ситянковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана. ИТОРГО. Т.1, вып. 2. 1900. – С.121-314.

ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТОПОНИМИК СИСТЕМАСИНING ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ТАЛҚИНИ

Топонимларда тил ва маданият муштараклиги масаласи.

Ҳозирги вақтда тил ва маданият ўртасидаги муносабатлар масаласи лингвокультурологиянинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Дарвоқе, лингвокультурология бир тил ва бир қанча тиллар тизимидаги халқларнинг маданияти, миллий менталитети ва топонимикани ўз ичига олган дунёдаги миллий тил қурилишининг ўзига хос жиҳатларини ҳар томонлама ўрганиш билан шуғулланади. Топонимлар эса лингвистик ва экстралингвистик хусусиятларни бирлаштирган мураккаб маъно тузилишига эга бўлган географик объектларнинг атоқли отларидир. Лингвокультурологик жиҳатдан топонимик тадқиқотларни танлаш тилнинг кўп маданиятли хусусиятлари билан белгиланади. Шимолий Тожикистон топонимияси асрлар давомида бу ерда яшаган ва яшаб келаётган этник гуруҳларнинг лингвистик маданиятини ўзида мужассам этган. Ушбу тадқиқот иши тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири муаммосига, яъни тилда маданий омилни ўрганишга кенг қизиқиш билан боғлиқ. Ономастик луғатнинг алоҳида қисми бўлган географик номлар кўп ўлчовли лингвистик бирликларни ифодалайди ва миллатлараро тил алоқаларини кўрсатади. Топонимларни лингвокультурологик жиҳатдан ўрганиш, бу тил ва маданият ўртасидаги муносабатларни кузатишга имкон берадиган тилшуносликнинг янги ва долзарб соҳаси. Ҳар бир минтақа – бу халқнинг менталитети ва маданиятининг ўзига хос хусусиятларини ўзида акс этадиган махсус топа асосга эга. Ҳар қандай минтақанинг топонимияси турли хил сиёсий жараёнлар, миграция ва тарихий омиллар натижасида келиб чиққан лингвистик стратегик қатламлардан иборат бўлади. Ономастик макон ўзига хос жараён саналиб, ҳар бир этник гуруҳ географик объектни белгилаш ва таъкидлаш учун маълум бир лексик бирликларига эга бўлади. Тил мажмуи муайян халқнинг дунёқарашига боғлиқ. Маълум бир ҳудуддаги ҳар бир этник жамият тарихан тахмин қилинадиган вақт

ва макон даврида ривожланган топонимларнинг маълум тизимига эга деб тахмин қилишимиз мумкин. Топонимларнинг таҳлили топонимик тизимларнинг шаклланиши ва ишлашининг умумий тамойилларини ўрганиш, Шимолий Тожикистон географик номларнинг этно–маданий хусусиятларини очиб беришга имкон беради.

Подольская таъбири билан айтганда, атоқли отлар бир объектни бошқасидан ажратиш учун хизмат қиладиган сўз ёки иборадир: Атоқли от жойни индивидуаллаштириш ва идентификациялаш деганидир.¹ Онимлар туркумига географик номлар – топонимлар киради. Бу тадқиқот ишида топонимлар тарихий, ижтимоий ва маданий жиҳатдан шаклланадиган ернинг қуруқлик ёки сув ҳудудида инсон томонидан яратилган катта–кичик, табиий ёки сунъий равишда яратилган ҳар қандай объектларнинг географик номлари эканлигини тўлиқ ёритишга ҳаракат қилинади.

Тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири муаммоси ҳозирги пайтда янада долзарблик касб этмоқда, шунинг учун ҳам бу масала тилшуносликнинг марказий масалаларидан бири бўлиб, уни ўрганишнинг турли хил ёндашувлари мавжуд. Тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирини ўрганадиган лингвокультурологик йўналишнинг пайдо бўлиши илмий билимларни ривожлантиришнинг замонавий тенденцияларига мос келадиган муҳим воқеа саналади, чунки тил ижтимоий ҳақиқат учун қўлланма бўлиб, тилни илмий ўрганишда маданият етакчи тамойил сифатида тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.² Албатта, тил маданиятдан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди ва бу тушунча тилшунослар томонидан эътироф этилган ҳодиса ҳисобланади. Замонавий тилшунослик тилни алоқа ва билиш қуроли эмас, балки миллатнинг маданий коди деб ҳисоблайдиган йўналишни ривожлантиради. В.А.Маслова тилнинг маданият билан чамбарчас боғлиқлигини таъкидлаб қуйидаги фикрларни айтган: тил маданиятдаги нарсани номлабгина қолмай, уни

¹ Подольская, Н. В. Проблемы ономастического словообразования [Текст] / Н. В. Подольская // Вопросы языкознания. 1990, № 3. С. 40 - 53.

² Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] : Пер. с англ. / Э. Сепир ; Общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. - 2-е изд. - М. : Издательская группа «Прогресс», 2001. - 656 с. - (Филологи мира)

ифодалабгина қолмай, маданиятни шакллантиради, у билан бирлашади, ўзи ҳам ривожланади.¹ Юқоридагиларга асосланиб, луғат, грамматика ва синтаксис ходисаларини маълум бир тилда гаплашадиган одамларнинг маданий хусусиятлари билан боғлайдиган асарлар жуда муҳим, деб таъкидлаш мумкин, чунки улар тил бирликларининг ишлаш хусусиятларини тавсифлашдан ташқари, уларни тил бирликларининг маданий хусусиятлари билан изоҳлашади. Бундай ёндашув топонимик лисоний ходисаларни талқин қилишда янги имкониятларни назарда тутаяди. Лингвокултурологик тадқиқотларнинг асосчилари А.А.Потебня, Э.Сепир, Б.Л.Уарф ва бошқалардир. Тил ва маданият муаммоси биринчи марта 1822 йилда Вилгелм фон Гумбольдт асарларида кўриб чиқилган бўлиб, унинг ғоялари кейинчалик кенг тарқалди: “Тил – бу халқлар руҳининг ташқи намоёйиши, халқнинг тили унинг руҳи, халқнинг руҳи эса унинг тилидир”². В.фон Гумбольдтнинг сўзларига кўра, тил асосий антропологик омил ҳисобланади. Тил нафақат одамлар ўртасидаги ташқи алоқа воситаси, балки жамоатчилик билан алоқаларни сақлаб туради, у инсоннинг табиатига хосдир ва унинг маънавий кучларини ривожлантириш ва дунёқарашни шакллантириш учун зарурдир³. Демак, тил маданий мероснинг моҳиятини акс эттирувчи, миллат маданиятини узатувчи восита ҳисобланади. Гумбольдтнинг фикрича, тил миллатнинг шаклланиши, ўтмиши ва ривожланишига хизмат қиладиган асл сўзларини сақлаб қолиши мумкин. Бундан ташқари, тил ўзининг нозик уйғунлиги билан инсон руҳи ва унинг маданиятининг хилма–хил томонларини ўзида мужассам этиши мумкин.⁴ В.фон Гумбольдт ўз асарларида тил жамиятда ривожланади, инсон ўзини фақат тажриба орқали тушунади, сўзлари тушунарли эканлигига ишонч ҳосил қилади деган хулосага келади. XX асрнинг биринчи ярмида америкалик тилшунос Э.Сепир ўз асарларида В.фон Гумбольдт ғояларини давом эттириб

¹ Маслова, В. А. Методология и методы лингвокультурологии [Текст] / В. А. Маслова // Лингвокультурологии : учебное пособие. - М. : Академия, 2001.-С. 33-47.

² Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию [Текст] : Пер. с нем. / В. Гумбольдт; Общ. ред. Г. В. Рамишвили; Послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева. - М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. - 400 с.

³ Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию [Текст] : Пер. с нем. / В. Гумбольдт; Общ. ред. Г. В. Рамишвили; Послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева. - М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. - 400 с.

⁴ Гумбольдт, В. фон. Язык и философия культуры [Текст] / В. фон Гумбольдт. - М. : Прогресс, 1985. - 448 с. 204

қуйидаги фикрларни баён қилади: Тилни “маданиятни тушуниш учун рамзий қўлланма” деб ҳисоблаш мумкин.¹ Сепирнинг фикрлари унинг издоши Б.Л.Варф томонидан қайтадан ишлаб чиқилган бўлиб, у тил ва маданият биргаликда ривожланиб, бир–бирига таъсир қилади деб ишонган. Сепир ва Варфнинг лингвистик нисбийлик гипотезаси тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири бўйича кейинги назарияларнинг ривожланишига кучли туртки бўлди. А.А.Потебня ўзининг “Тафаккур ва тил” асарида сўзнинг миллий ўзига хос хусусиятларини ифодаловчи ва маълум бир халқ маданияти воқеликларини акс эттирувчи сўзнинг ички шаклига ишора қилади: «Ички шакл ҳам тасвирнинг маркази, унинг барча хусусиятларидан биридир. Сўз билан ифодаланган хусусият бошқаларга нисбатан устунлигини осонгина ўрнатади, чунки у ҳар бир янги идрокда, ҳатто бу охиргисида бўлмаган ҳолда ҳам такрорланади, тасвирнинг бошқа кўплаб хусусиятлари эса вақти–вақти билан онгга қайтиши мумкин. Ички шакл, тасвирнинг ҳақиқий бирлигидан ташқари, бу birlik ҳақида ҳам маълумот беради; бу объектнинг тасвири эмас, балки ички шаклнинг тасвири.»². Лингвокултурология тилшуносликнинг янги ва мустақил тармоғи сифатида XX асрнинг 90–йилларида пайдо бўлди, унинг тадқиқот объекти икки код–тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирида тил белгиларининг маданий семантикасини ўрганишдир. «Лингвокултурология» атамасининг ўзи В.Н.Телиа раҳбарлигидаги Н.Д.Арутюнова, Ю.С.Степанова, В.М.Шаклеин, В.В.Воробьев, В. М. Маслова каби фразеологик мактаб тадқиқотчиларининг ишлари туфайли пайдо бўлди. В.В.Воробьевдан кейин лингвокултурология «Маданият ва тилнинг ўз фаолиятида ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсирини ўрганадиган, бу жараённи тизимли усуллардан фойдаланган ҳолда уларнинг лингвистик, лингвистик (маданий) таркиб бирлигидаги birlikларнинг ажралмас тузилиши сифатида акс эттирадиган синтез қилувчи турдаги мураккаб илмий интизом» деб тушунилади.»³ Тилшунос олимларнинг асарларида тилнинг миллий маданият

¹ Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] : Пер. с англ. / Э. Сепир ; Общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. - 2-е изд. - М. : Издательская группа «Прогресс», 2001. - 656 с. - (Филологи мира)

² Потебня, А. А. Мысль и язык [Текст] / А. А. Потебня. - К. : СИНТО, 1993.-192 с.

³ Воробьев, В. В. Лингвокультурология: Монография [Текст] / В. В. Воробьев. - М.: РУДН, 2008. - 336 с.

тушунчалари тизими эканлигини тасдиқловчи кўп манбалар мавжуд. Лингвокультурология замонавий маданий шароитда тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирини ўрганиш ва тавсифлашга қаратилган миллий ўзига хослик ва унинг тилда намоён бўлиши, ушбу ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсири масалалари билан ҳам шуғулланувчи фан саналади. Ушбу муаммолар тилшунослар ва маданиятшуносларнинг диққат марказида бўлиб қолмоқда.

Н.Ф.Алефиренконинг фикрича, илмий манбаларда «маданият» тушунчасининг 500 дан ортиқ таърифи мавжуд¹. В.А.Маслова Маданиятшунослик ва тил фалсафасига оид асарларни ўрганиб чиқиб, маданиятни «муносабат ва рецептлар, кадриятлар ва меъёрлар, чизмалар тизимига асосланган дунёдаги субъект фаолиятининг барча шакллариининг йиғиндиси» деб таърифлайди. Бу «яшайдиган» жамоанинг ирсий хотираси, фақат бошқа маданиятлар билан мулоқотда, шу билан бирга, маданий меъёрлар ўрганиш орқали олинади.² Вақт ўтиши билан дунё ҳақида маълумот олиш жараёнида жамият томонидан тўпланган тажриба такомиллашиб, янги тушунчалар, яъни маданий бойликлар яратилади. Бироқ, инсон томонидан олинган билимлар тилда акс эттирилган ва музлатилган, маънавий ва ҳиссий жиҳатдан боғлиқ бўлган муҳим куч эканлигини ҳисобга олиш керак.³ Тил маданият билан боғлиқ, чунки у «ривожланишнинг юқори даражаларига эришган биринчи тил ва вақт умуман маданиятни ривожлантириш учун зарур шартдир»,⁴ чунки у маълум бир ҳудуд аҳолиси маданиятининг муҳим қисмидир. Тилнинг ўз муҳити бор. «Бу ҳақда гапирадиган одамлар баъзи ирқларга (ёки бир нечта ирқларга), яъни бошқа гуруҳлардан жисмоний хусусиятлари билан фарқ қиладиган инсоният гуруҳига тегишли. Тил маданиятдан ташқарида, яъни бизнинг турмуш тарзимизни тавсифловчи ижтимоий мерос қилиб олинган

¹ Алефиренко, Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка : учебное пособие [Текст] / Н. Ф. Алефиренко. - М. : Флинта, 2010.-224 с.

² Маслова, В. А. Методология и методы лингвокультурологии [Текст] / В. А. Маслова // Лингвокультурологии : учебное пособие. - М. : Академия, 2001.-С. 33-47.

³ Питина, С. А. Лингвокультурология : краткий курс лекций [Текст] / С. А. Питина, Л. А. Шкатова. - Челябинск : Челяб. гос. ун-т, 2007. - 105 с.

⁴ Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] : Пер. с англ. / Э. Сепир ; Общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. - 2-е изд. - М. : Издательская группа «Прогресс», 2001. - 656 с. - (Филологи мира)

амалий кўникмалар ва ғоялар тўпламидан ташқарида мавжуд эмас».¹ Шундай қилиб, тил миллий маданиятни ифодалаш ва сақлаш воситасидир. Лисоний ходисалар ортида муайян ижтимоий маданият, дунёнинг лисоний манзараси ортида эса дунёнинг ижтимоий–маданий манзараси туради. Атрофингиздаги дунё уч шаклда ифодаланиши мумкин:

- дунёнинг ҳақиқий сурати (объектив, ғайритабиий ҳақиқат);
- дунёнинг маданий (концептуал) сурати (ҳақиқий расми инсон тасвирлари асосида шаклланган тушунчалар призмаси орқали акс эттириш);
- лингвистик дунёқараш (маданий дунёқараш орқали воқелик акс эттиради).²

Дунёнинг ҳар қандай тилдаги тасвири – бу тилнинг барча даражаларида амалга ошириладиган дунё ҳақидаги ғоялар тўпамидир. Ўзига хос бўлган тил дунёни ва ундаги инсонларни турли йўллар билан ушлайди, шунингдек, у халқ маданиятининг нозикликларини акс эттиради. Топонимлар кенг маънода халқнинг маданияти ва менталитетининг қимматли манбаи ҳисобланади, чунки улар ономастикада мавжуд бўлган маданий ва тарихий маълумотларни (яъни маълум бир белгиланган ҳудудда, маълум бир халқда, турли тарихий даврларда ёки алоҳида адабий асарда) сақлайди. «Ҳақиқий дунёдан концепцияга ва ундан кейин концепцияни оғзаки ифода этишгача бўлган йўл турли халқлар учун фарқ қилади, бу ушбу халқларнинг тарихи, географияси, ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари ва шунга мос равишда уларнинг ижтимоий онгининг ривожланишидаги фарқлар билан боғлиқ»³.

О.А.Леонтович талқинига кўра бирор тилнинг лексик фонди лингвокултуранинг «юқори қатлами» ҳисобланади.⁴ Э.Сепирнинг сўзларига кўра, «Тил одамлар қандай фикрда бўлиши, маълум бир жамият нима қилиши ва ўйлашини маданият белгиси деб таърифлаш мумкин.» Тил маданий билимларни

¹ Гумболт юкорида келтирилган асар

² Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учебное пособие) [Текст] / С. Г. Тер-Минасова. - М. : Слово / Slovo, 2000. - 624 с. 214

³ Тер-Минасова, С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учебное пособие) [Текст] / С. Г. Тер-Минасова. - М. : Слово / Slovo, 2000. - 624 с. 214

⁴ Леонтович, О. А. Введение в межкультурную коммуникацию: Учебное пособие [Текст] / О. А. Леонтович. - М. : Гнозис, 2007. - 368 с.

тўплаш воситаси сифатида маданий ифодалашнинг амалга оширилган шакли сифатида ишлайди.¹ Миллат маданиятининг нозикликлари унинг тилида акс этади, бу ноёб ва ўзига хосдир, чунки у дунёни ва ундаги одамни турли йўллар билан бошқаради². Тил ўз луғатида хизмат қиладиган маданиятни акс эттиради, яъни тил тарихи ва маданият тарихи паралел равишда ривожланади.³ Юқоридагиларга асосланиб, В.А.Маслованинг фикрига кўра, тил ва маданият ўртасидаги яқин муносабатлар ҳақида гапириш мумкин:

- 1) коммуникатив жараёнларда;
- 2) онтогенезда (инсоннинг тил қобилиятларини шакллантириш);
- 3) филогенезда (умумийликни шакллантириш, ижтимоий шахс).»

Бу тушунчалар ўртасидаги фарқ куйидагича:

1) тил оммавий адресга нисбатан муносабат ҳукмрон, маданият эса элитизмни кадрлайди;

2) маданият, тил каби, белгилар тизимидир, лекин у ўзини ташкил қила олмайди;

3) тил ва маданият турли семиотик тизимлардир. В.А.Маслова «маданият изоморф (мутлақо мос келади) эмас, балки тилга гомоморф (структура жиҳатдан ўхшаш)» деган хулосага келади.⁴

В.И.Постовалованинг фикрича, лингвокултурология ономастикани «маънавий маданиятни яратишда тилнинг иштироки ва тилнинг шаклланишида маънавий маданиятнинг иштироки аспектида ўрганиш объекти» деб ҳисоблайди.⁵ Топонимияда маданият барча йўналишларда, аммо барча ҳолатларда турли йўллар билан акс этади. О.А.Леонтовичнинг фикрига кўра,

¹ Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] : Пер. с англ. / Э. Сепир ; Общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. - 2-е изд. - М. : Издательская группа «Прогресс», 2001. - 193 с. - (Филологи мира)

² Маслова, В. А. Методология и методы лингвокультурологии [Текст] / В. А. Маслова // Лингвокультурологии : учебное пособие. - М. : Академия, 2001.-С. 33-47.

³ Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] : Пер. с англ. / Э. Сепир ; Общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. - 2-е изд. - М. : Издательская группа «Прогресс», 2001. - 656 с. - (Филологи мира)

⁴ Маслова, В. А. Лингвокультурология : Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / В. А. Маслова. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 208 с. 208

⁵ Постовалова, В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) [Текст] / В. И. Постовалова // Фразеология в контексте культуры. - М. : «Языки русской культуры», 1999. С. 25-33 .

тилда атоқли отлар яратилган, яъни улар учун асосий нарса маънавий маданиятдир. Шу билан бирга, тегишли номлар маънавий ва моддий маданият фактларига тезда таъсир қилади. Атоқли отларнинг айрим турлари, ўз навбатида, ҳар қандай номда берилган маданиятни акс эттиради.¹

В.Р.Нерознак ономастика лингвокултурологиянинг бир бўлими бўлиб, атоқли отнинг этно–маданий хусусиятларини текширади, деб ҳисоблайди.²

Миллат маданиятининг узок ривожланиш жараёни унинг хусусиятларини авлоддан авлодга етказиб берадиган ва узатадиган топонимларнинг семантикасида акс этади. Географик номлар ўтмиш ва ҳозирги кунни ўз ичига олади. Бундан ташқари, ҳар бир янги ном вақт ва даврни ўзида акс эттиради.³ Бошқа тиллардаги маданиятни ўрганаётганда, топонимлар нафақат маълум бир турдаги даврнинг худудий ва табиий–географик хусусиятларини, балки унинг урф–одатлари ва анъаналарида қадимий ва ҳозирги таркиби ҳақида ҳам маълумот беришини унутмаслик керак. М.В.Горбаневский топонимни турли нутқ вазиятларида турлича ва тенгсиз даражада янгиланадиган бир неча ахборот блокларидан ташкил топган яхлит матн тури деб ҳисоблайди.⁴ Топонимик матннинг кенгайиши унинг номи ва географик объекти ҳақидаги лингвистик ва экстралингвистик билимларнинг асоси ҳақида тўлиқроқ тушунча беради. Бироқ, лингвокултурологик жиҳатдан аҳамиятли маълумотлар асосан топоним ортида турган энциклопедик (экстралингвистик) маълумотлар саналади. О.С.Ахманова таъбири билан айтганда, «тил мулоқотининг асоси бўлган гапириш ва тинглаш воқеликларини ўзаро билиш»ни тушунамиз.⁵ Е.М.Верещагин ва В.Г.Костомаров асос билимларининг уч турини кўриб чиқадилар:

– умумбашарий;

¹ Леонович, О. А. Страноведение Великобритании [Текст] / О. А. Леонович. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: КДУ, 2004. - 253 с.

² Нерознак, В. П. Ономастика как составная часть лингвокультурологии [Текст] / В. П. Нерознак // Ономастика Поволжья: Мат-лы VII конф. Поволжских ономастологов. - Волгоград, 1995. - С. 4 - 6.

³ Матвеев, А. К. Топонимические древности [Текст] / А. К. Матвеев // Формирование и развитие топонимии : Сб. науч. тр. / Отв. ред. А. К. Матвеев. - Свердловск : УрГУ, 1987. - С. 4 - 29.

⁴ Горбаневский, М. В. Русская городская топонимия [Текст] / М. В. Горбаневский. - М., 1996.

⁵ Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. - 2-е изд., стер. - М. : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. - 571 с.

– минтақавий;

– мамлакатшунослик (миллий маданиятни билиш).¹

В.А.Никоновнинг фикрига кўра, топонимлар маълум бир тил ва маданиятнинг она тилида сўзлашувчиларнинг мавжуд билимларининг ажралмас қисмидир: кўзгуда сийрат акс этгани каби, топонимларда халқнинг тарихи, ушбу ҳудуднинг жойлашиши ва ривожланиши акс этади. Шунинг учун ҳам топонимларнинг бу қисми нафақат филологлар, балки тарихчи, этнограф ва географларнинг ҳам эътиборини тортади.² Бу фикрни Г.Д.Томахин³ ҳам қўллаб қувватлаган. Тил ва маданият ўртасидаги муносабатлар масаласи ўта мураккаб ва кўп қирралидир. Ушбу иккита тушунчани қисм ва бутун деб ҳисоблаш мумкин. Бироқ, бу икки тушунчани алоҳида кўриб чиқмаслик керак. Лисоний ва маданий дунёқарашлар ўзаро боғланган ва бир–бири билан ўзаро алоқада бўлиб, реал дунёқарашни акс эттирувчи ягона тизимни ифодалайди. Топонимик материалга нисбатан лингвокултурологиянинг асосий вазифаси топонимларнинг маданий семантика билан ўзаро таъсирининг асосий механизмларини, маълум бир халқнинг маданий кодини ўрганиш ва тавсифлашдир. Дунёнинг топонимик сурати маълум бир лингвистик ва маданий жамиятнинг этник стереотипларини очиқ беришга ёрдам беради, чунки шаффоф этимологияга эга бўлган ҳар қандай географик ном нафақат этник гуруҳ ҳаётининг ҳудудий, табиий, географик ва тарихий хусусиятларини, балки унинг маънавий таркиби, тафаккури, хулқ–атвори ва бошқаларни акс эттиради. Географик жойлашуви, тарихи ва келиб чиқиш вақтидан қатъи назар, турли тилларнинг топонимларини лингвокултурологик таҳлил қилиш умумий субстрат формантларини аниқлаш ва тавсифлашга ёрдам беради. Топонимик субстрат деганда биз «ўрганилаётган даврда ушбу ҳудудда яшовчи этник гуруҳ топонимиясида маълум бир ҳудудда яширин тилнинг элементи ёки элементлари» ни назарда тутамиз.⁴ Географик

¹ Верещагин, Е. М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного [Текст] / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. - 2-е изд. - М. : Русский язык, 1976; 4-е изд., переизд. и доп. - М.: Русский язык, 1990. - 248 с.

² Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. - М. : Наука, 1965.-180 с.

³ Томахин, Г. Д. Топонимы как реалии языка и культуры [Текст] / Г. Д. Томахин // Вопросы языкознания. - 1984. - №4. - С. 84 - 90.

⁴ Подольская, Н. В. Проблемы ономастического словообразования [Текст] / Н. В. Подольская // Вопросы

номлар узоқ вақт давомида тиллараро алоқалар шароитида ривожланган Шимолий Тожикистонда бу формантлар кўплаб топилади. Ҳозирги вақтда тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирини ўрганишга катта қизиқиш мавжуд, бу муаммони кўриб чиқишда турли хил ёндашувлар мавжуд. Тилнинг асосий вазифаси халқ маданиятини сақлаб қолиш ва уни авлоддан-авлодга ўтказишдир. Лингвокултурологиянинг аҳамияти маълум бир этник гуруҳ менталитетининг ўзига хос хусусиятларини, унинг дунёқарашлари ва дунё образларини тил қонуниятлари асосида аниқлаш ва тавсифлашдан иборат. Дунёнинг топонимик манзараси дунёнинг умумбашарий манзарасини акс эттирувчи жиҳатлардан биридир, чунки географик номларнинг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихи уларни яратган халқнинг маданияти билан белгиланади. Дунёнинг топонимик харитасида фавқулодда барқарорлиги билан ажралиб турадиган географик номлар этник гуруҳ маданиятининг характерини ўзида мужассам этади, одамлар турмуш тарзидаги энг муҳим ва барқарор ўзгаришларни акс эттиради.

Атоқли отлар лингвистик тадқиқот объекти сифатида.

Ономастика – бу атоқли отларни, уларнинг функционал хусусиятларини ва атоқли отларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши муаммоларини ўрганадиган лингвистик фандир. Ономастика амалий фан сифатида пайдо бўлган. Унинг муаммоларига қизиқиш нафақат тилшунослик балки адабиёт, география, тарих, этнография ва социология соҳаларида ҳам номларнинг ривожланиши ва қўлланишига бағишланган кўплаб илмий асарларнинг пайдо бўлишидан ҳам билса бўлади. Кўпчилик олимлар, жумладан, А.К.Матвеев, В.А.Никонов, А.В.Суперанская, Н.И.Толстой, В.Н.Топоровлар ономастикани тарих, география, этнография ва б.га нисбатан ёрдамчи эмас, балки мустақил лингвистик соҳа деб ҳисоблайдилар ва улар қуйидаги хусусиятларни ўрганишни тавсия этадилар.

Атоқли отларнинг лингвистик хусусиятларини ўрганиш, атоқли отларнинг келиб чиқиши, номлар семантикаси муаммоси, номлар типологияси, номлар таснифи, ономастика тизими, ономастик қонунлар. Ономастика сўз бирикмаларининг муҳим ва хилма–хил қатламини қамраб олади, бу эса уни тегишли номлар билан аталган объектлар тоифаларига мувофиқ бир неча соҳаларга ажратишни талаб қилди: антропонимия (инсонларнинг атоқли отлари тўплами), топонимия (маълум бир тил ёки минтақанинг географик объектларининг номлари тўплами), зоонимия (хайвонларнинг номлари тўплами), фитонимия (ўсимликларнинг номлари тўплами), астрономия (осмон жисмлари номлари тўплами), хоронимия (бирон–бир ҳудуд, вилоят, туман номлари тўплами) ва бошқалар. Топонимия ономастиканинг бир қисми бўлгани учун топонимия назарияси ономастика назариясидан бир бутун сифатида ажралмасдир. Ономастиканинг тармоқлари ўртасида (хусусан, топонимия ва антропонимия ўртасида) органик алоқа мавжуд. Ўзига хос хусусиятларга эга бўлган атоқли отлар махсус тоифани ташкил қилади ва умумий номлардан фарқ қилади. Булар ўртасидаги фарқни аниқлаш учун А.В.Суперанскаянинг «Атоқли отларнинг умумий назарияси» китобида битта, умуман қабул қилинган концепциянинг етишмаслигини таъкидлайди ва буни «уларни яратувчиларнинг дастлабки позициялари ва усулларининг ҳозиргилардан фарқ қилиши, шунингдек қидирув баъзан қарама–қарши йўналишларда олиб борилганлиги билан изоҳлайди.¹ Баъзи тилшунослар бу фикрни сўзма–сўз (фарқланмаган) тушунадилар ва атоқли отларнинг ўзига хос хусусиятларига тўхталмайдилар. Атоқли от алоҳида объектни ёки бир хил номдаги бир нечта объектларни англатади, уларнинг ҳар бири алоҳида қабул қилинади ва шунинг учун у концепция билан бирлаштирилмайди, лекин қўшимча маънога эга бўлиши мумкин. Агар ён маънолардан бири асосий маънога айланса, унда тегишли ном умумий номга айланади. Атоқли от олган объект аниқ бўлади.² Ном концепция

¹ Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. - Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 368 с.

² Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. - Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 368 с.

билан бевосита боғлиқ эмас ва тил даражасида аниқ маънога эга эмас.¹ Бошқача қилиб айтганда, атоқли от «семантик жиҳатдан қисқартирилган» деб айтишимиз мумкин. А.А.Реформацкий ушбу тезисни қуйидаги фикрлари билан қўллаб-қувватлайди: «умумий номнинг атоқлига айланиши, авваламбор, концепцияни йўқотиш ва сўзни тахаллусга айлантиришни англатади; аксинча, атоқли отнинг умумий номга айланиши билан боғлиқ сўзни янги тушунча билан тўлдириш бу тушунча асл умумий ном билан боғлиқ тушунчадан бутунлай фарқ қилиши мумкин».² В.Д.Бондалетов атоқли отни тил-нутқ категорияси деб ҳисоблаб, қуйидаги таърифни беради: «атоқли отлар-бу ҳақиқат субъектларининг айримларини аниқ номлаш учун хизмат қиладиган ва бундай ихтисослашув натижасида маъно, грамматик жиҳатдан баъзи хусусиятларни ривожлантирган тил-нутқ бирликларини (сўзлар ва асосли иборалар) ташкил қилади. Атоқли отнинг мақсади-маълум бир объектни номлаш, уни ўхшаш ёки тегишли объектлар гуруҳидан фарқлашдир. Умумий номлар асосида яратилган атоқли отлар бир хил маънода ишлатилмайди ва уларни бир планда ўрганиб бўлмайди, чунки атоқли отлар семантикаси анча мураккаб. Масалан, Р.З.Мурясов атоқли отлар ва умумий номлар ўртасидаги фарқни бошқа лингвистик хусусиятларни белгилайдиган биринчисининг семантик ўзига хослигида кўради. Бундан ташқари, атоқли от ҳам тиллараро умумийлик хусусиятига эга: у бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиниши шарт эмас.³ Атоқли отлар номинатив бўлиб, уларни умумий номлардан ажратиб турадиган семантик маъно мавжуд. А.А.Реформацкий умумий номларнинг «максимал концептуал» ва атоқли отларнинг «максимал номинатив»лигини таъкидлайди.⁴ А.В.Суперанская таъкидлаганидек, умумий ном, номланган объектни синф билан ўзаро боғлайди, асосий ва қўшимча маънога эга (номланган объект билан алоқа концепция

¹ Гумболт юкорида келтирилган асар. 324 б

² Реформатский, А. А. Введение в языковедение: Учебник для вузов [Текст] / А. А. Реформатский ; Под ред. В. А. Виноградова. - 5-е изд., испр. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 536 с.

³ Мурясов, Р. З. Имя собственное в современном немецком языке [Текст] / Р. З. Мурясов. - Уфа: Изд. Башк. ун-та, 1983. - 90 с.

⁴ Реформатский, А. А. Топономастика как лингвистический факт [Текст] / А. А. Реформатский // Топономастика и транскрипция. - М., 1964. - С. 9 - 34. 212

орқали амалга оширилади). Номланадиган объект аниқланма¹ган ва чекланмаган (аниқ нутқ ҳолатларидан ташқари) бўлади. Ўз навбатида, тегишли ном билан белгиланган объект ҳар доим аниқланади ва қатъий чекланади. Ҳар қандай атоқли от, шунингдек умумий ном, у ёки бу маълумотни ўз ичига олади.² А.В.Суперанскаянинг фикрича «объект қанчалик аниқ бўлса, у атрофдаги ландшафтдан шунчалик аниқ ажратиб олинади, унинг ўз номига эга бўлиш қобилияти катта ва номининг ўзи ҳам аниқ бўлади».³ Атоқли ва умумий номлар турли даражадаги лексик мавҳумликка эга. О.С.Ахманова ўз асаарида таъкидлаганидек, умумий номлар белгили функциядан маҳрум бўлиб, маълум нарса, ҳодиса, ҳолат ва ҳоказоларни кўрсатувчи оддий белгидир. А.А.Реформацкий бу нуқтаи назарни қўллаб–қувватлайди. А.В.Суперанская, аксинча, умумий номлар умумлаштириш қобилиятига эга бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. В.А.Жучкевичнинг фикрича, географик номлар умумий тушунчани конкретлаштириш ва индивидуаллаштириш жараёнида тил таракқиётининг нисбатан кейинги босқичида умумий номлардан вужудга келган атоқли отлар синфига киритилади.⁴ Топонимларнинг ўзига хослиги топонимларнинг яратилишида иштирок этувчи иккиламчи лингвистик элементлар ҳамда уларнинг кўпчилигининг узоқ давом этиши билан белгиланади.⁵ Номлар тилнинг сўз бойлиги билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли, топонимлар сўз бирикмаларининг алоҳида қатламлари билан аниқроқ алоқаларни кўрсатади. Географик номлар, кўп ҳолларда номлар бўлиб, нутқнинг бошқа қисмларидан фарқ қилади. Атоқли отларга мурожаат қилганда, топонимлар алоҳида нарсаларга ишора қилади ва умумий номлар билан таққосланади. Топонимларнинг ёнма–ён жойлашиши номланган объектларнинг

¹ Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. - Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 368 с.

² Подольская, Н. В. Какую информацию несет топоним [Текст] / Н. В. Подольская // Принципы топонимики. - М.: Наука, 1964. С. 87 - 99. 211

³ Суперанская, А. В. Апеллятив - онама [Текст] / А. В. Суперанская // Имя нарицательное и собственное. - М., 1978. - С. 32 - 33.

⁴ Жучкевич, В. А. Общая топонимика: Учеб. пособие [Текст] / В. А. Жучкевич. - 3-е изд., перераб. - Мн.: Высш. школа, 1980. - 288 с.

⁵ Леонович, О. А. Страноведение Великобритании [Текст] / О. А. Леонович. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: КДУ, 2004. - 253 с.

табиатидаги фарқдан келиб чиқади. Тилшуносликда атоқли отларнинг алоҳида мавқеи мустақил лингвистик соҳаси бўлган ономастиканинг янада шаклланишига олиб келди. Географик номлар тил сўзлари билан бир хил парадигматик ва синтагматик хусусиятларга ва тоифаларга эга, аммо тил луғатининг бир қисми бўлган топонимлар ўз номларига, махсус гуруҳга тегишли. Ономастика объекти миллионлаб birlikларга эга ва бу уларни ўрганиш жуда кўп қийинчиликларни келтириб чиқаради. Ономастиканинг асосий вазифаларидан бири ономастик семантика назариясини ишлаб чиқишдир. Е.Л.Березович атоқли от семантикасининг икки ўлчамини—семантик горизонтал (ономастик коднинг маънавий маданиятнинг бошқа таржима кодлари билан ўзаро боғлиқлиги, хусусиятларини аниқлаш) ва семантик вертикал («оним семантикасининг кўп даражали моделини яратиш») таҳлил қилади. Семантик горизонталда тилшунос ўзаро таъсирнинг иккита ҳолатини кўриб чиқади:

1) ном прецедентга айланади ва кўшни ономастик, апеллятив маданий кодларга кириб боради;

2) умумий тил номи бошқа маданий кодлар билан такрорланиб, маданият ономастикаси фактига айланади.¹

Семантик вертикалнинг батафсил кўринишини М.В.Голомидова куйидагича беради:

1) бирор номнинг умумий категориал семантикаси;

2) алоҳида категориал семантикаси (онома—умумий атама);

3) алоҳида ҳарактерловчи ва индивидуаллаштирувчи семантикаси;

4) фреймлар (лисоний бўлмаган билимлар).²

В.Д.Бондалетов номнинг семантикаси унинг «таркибий ва лингвистик мазмуни» эканлигини таъкидлайди, бу концептуал принципнинг яширин ифодаланиши туфайли «мавҳум—таркибий» (лингвистик) мазмунга қараганда ночоррокдир. Шунинг учун «тил» ва «нутқ» оппозицияларини ҳисобга олган ҳолда ономастика тушунчасини аниқ фарқлаш лозим. Ва албатта, ономастик

¹ Березович, Е. Л. Русская ономастика на современном этапе: критические заметки [Текст] / Е. Л. Березович // Известия АН. Серия литературы и языка. - М., 2001. Том 6. № 6. - С. 34 - 46.

² Голомидова, М. В. Искусственная номинация в ономастике [Текст] / М. В. Голомидова. - Екатеринбург, 1998.

бирликларнинг таърифлари лисоний ва нутқий аспектлардаги тадқиқотларни ўз ичига олиши керак.¹ Номларнинг тузилиши ва фаолиятига оид юқоридаги маълумотларни умумлаштирган И.Р.Литвиннинг нуқтаи назарича жисмоний ва географик хусусиятларнинг номлари иккита муҳим ва функционал жиҳатдан турли хил таркибий қисмлардан иборат: топоним (атоқли от) ва унга қўшилган географик атама (умумий ном). Ушбу топонимик умумийлик ҳар қандай тил ва ҳар қандай топонимик тизимга тегишли бўлиши мумкин. Шу билан бирга, атоқли от ҳар бир объектни бир хил (Днепр дарёси – Дунай дарёси – Вистула дарёси) ҳар бирини алоҳида номлайди. Умумий ном эса ушбу объектнинг бошқалари билан умумий хусусиятларини таъкидлайди, уни бир қатор тушунчалардан ажратиб туради ва уни бир хил булган доирага киритади (Ок дарё–Оқ денгиз–Оқ кўл).² «Семантик жиҳатдан боғлиқ номлар, коида тариқасида, объектлар ғоясини батафсил баён қилиш натижасида пайдо бўлади: топонимик тизим дастлаб фақат ҳудуднинг контурларини белгилайди, сўнгра географик объектларнинг амалий ривожланиши давомида тафсилотларни белгилашни бошлайди. Катта дарёнинг кичик ирмоғи бор, тоғнинг иккита чўққиси бор ва дала чизиқларга бўлинган. Табиий комплексларнинг бўлиниши ва объект ҳақидаги батафсил ғоялар номда акс эттирилиши керак. Топонимлар семантик боғланиши ана шундай фарқлаш усулларидан биридир».³ Барча атоқли отлар ономастик маконни ташкил қилади, нутқ вазиятлари бўйича тенг тақсимланади ва номланган объектнинг аниқ кўрсатмасини беради. Бошқача қилиб айтганда, топонимларнинг асосий вазифаси объектларни ҳудудий рўйхатга олишдир. Шундай қилиб, топонимларнинг фазовий тарқалиши уларга маданий маълумотларнинг вакиллари ва сақловчилари бўлишга имкон беради.⁴ Номинатив белги–денотатни билиш натижаларини акс эттирувчи ташқи (ифода

¹ . Бондалетов, В. Д. Русская ономастика: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» [Текст] / В. Д. Бондалетов. - М.: Просвещение, 1983. - 224 с.

² Литвин, И. П. О структуре и функционировании названий физикогеографических объектов в своей и чужой языковой среде (на материале некоторых европейских языков) [Текст] / И. П. Литвин // Ономастика. Типология. Стратиграфия. - М. : Наука, 1988. - С. 68 - 86.

³ Березович, Е. Л. Семантические микросистемы топонимов как факт номинации [Текст] / Е. Л. Березович // Номинация в ономастике : Сб. статей. - Свердловск : Изд-во Урал, ун-та, 1991. - С. 75 - 90.

⁴ Суперанская, А. В. Аpellятив - онома [Текст] / А. В. Суперанская // Имя нарицательное и собственное. - М., 1978. - С. 32 - 33.

режаси) ва ички (мазмун режаси) томонга эга бўлган икки томонлама ҳуқуқий бирликдир. Ономастик макон ўзига хосдир, яъни ҳар бир этник гуруҳ географик объектни таъкидлаш ва белгилаш учун ўзига хос лексик бирликларга эга бўлади. Бундай ҳолат номинациялар дунёқарашига боғлиқ. Шундай қилиб, ҳар бир этник жамият маълум бир ҳудудда тарихий маконда географик номларнинг шаклланишининг маълум тизимига эга бўлиши мумкин. Географик номлар улар яратилган даврдан бошлаб турли ҳодисалар рўй беришидан қатъий назар сақланиб қолади ва келгуси авлодларга тиллар, халқларнинг миграция йўллари, уларнинг алоқаси ва айрим миллатларнинг йўқ бўлиб кетиши ҳақидаги маълумотларни етказадиган муҳим манба саналади. Топонимик тизим маълум бир гуруҳнинг этник ва маданий маълумотларини қайд этади ва халқларнинг жойлашув ҳудудлари ва чегаралари, тарихий воқеалар, жисмоний ва географик хусусиятлар тўғрисида қимматли маълумотларни ўз ичига олиши мумкин. Бинобарин, ономастика соҳасидаги тадқиқотлар тарихий ва этнографик саволларни ҳал қилишга ёрдам беради (тарихий майдондан чиқиб кетган ёки бошқа жойларга кўчиб ўтган халқлар ҳақида);

лингвистик (номларнинг лингвистик мансублигини ўрнатиш, морфологик алмашинувлар, таркибий турлар, фонетик ва фонематик ўзгаришларни аниқлаш);

социологик (маданият ва бошқа ҳудудларга кўчиб ўтган халқлар ҳақида) адабий (вақт ва маконда мос ёзувлар нуқтаси сифатида ном) ва бошқалар.

Бундан ташқари, баъзан номларнинг шакллари, уларнинг тили ва сиёсий йўналиши ва географик хусусиятлари ўзгаради, бу ҳол географик номлар таркибига ўзгариш ва қўшимчалар олиб келади. Муайян ҳудуд топонимларини ўрганаётганда ушбу ҳудуд географияси, тарихи ва бошқа маълумотларни, хусусан антропонимларни таҳлил қилиш ва ўрганиш керак, бу бизга маъносини аниқлаш қийин бўлган номларни очишга ёрдам беради. Ана шу жиҳатлар билан боғлиқ ҳолда топонимика муаммоларини атрофлича ўрганиш лозим.

XVIII–XIX аср олимлари биринчилардан бўлиб объектларнинг номларини тасвирлаш ва хариталаш жараёнида жамлаб, улардан фойдаланганлар. Илмий

топонимика асосларининг келиб чиқиши тилшуносликда қиёсий тарихий методнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Шунга қарамай, географик номлар соҳасидаги баъзи дастлабки асарлар номларни талқин қилиш, халқ этимологиясини ўрганишдан бошқа нарса эмас. Вақт ўтиши билан топонимиянинг махсус билим соҳаси сифатида шаклланишини кўрсатадиган илмий асарлар вужудга келди. Ономастиканинг ривожланишида уч давр мавжуд:

1) илмий ўрганиш ёки тайёргарлик босқичи (XIX асргача, топонимларнинг келиб чиқишини тушунтириш учун қиёсий–тарихий методдан фойдаланишгача);

2) ономастиканинг фан сифатида шаклланиши (XIX – XX аср бошлари). Топонимикани лингвистик ўрганиш тарихий–географик маълумотлар ҳамда қиёсий–тарихий тилшунослик кашф этган фонетик қонуниятларни ҳисобга олган ҳолда ҳарактерлидир.

3) илмий ёки ономастик (XX асрнинг 20–йилларидан то ҳозирги кунгача). Бу давр илм аҳли ономастик материалдан хабардорлиги билан ажралиб туради ва топонимикани мустақил фанга ажратишни талаб қилади.¹

Дастлабки даврида, яъни фаннинг шаклланиш даврида ёзма ёдгорликлар асосида топонимик материал тўпланади ва топонимик моделларнинг тарихий–географик томони ўрганилади. Олимларнинг асарлари тарихий ономастиконлар бўлиб, уларда номларнинг мавжуд шакллари қайд этилган. Бу давр топонимларни ўрганишга тизимли ёндашиш йўлидаги муҳим қадам бўлди:

1) топонимик материал тўплаш амалга оширилади;

2) илмий этимологиянинг шаклланишига ҳисса қўшган географик номларнинг келиб чиқишини ўрганиш;

3) топонимлар ва жамият тараққиётидаги воқелик ўртасидаги муносабатни аниқлаш.

Шуни таъкидлаш керакки, топонимия XVIII асрдан бошлаб узоқ вақт давомида мустақил равишда ривожланиб, тилшунослар ва тарихчиларнинг ўрганиш мавзуси бўлган. Географик номларни ўрганишга мистик ёндашув

¹ Бондалетов, В. Д. Русская ономастика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» [Текст] / В. Д. Бондалетов. - М.: Просвещение, 1983. - 224 с.

уларнинг тизимда (умуман) тадқиқ қилинишига ва номларни кўп ўлчовли кўриб чиқишга тўсқинлик қилди. Россияда географик номларга илмий географик маълумотларнинг муҳим манбаи сифатида доимий қизиқиш XVIII асрдан бошланган бўлиб, бу ҳол ҳозиргача давом этмоқда. Тарихчи ва географ олим Б.Н.Татищев топонимикани географиянинг элементи деб ҳисоблаган топонимик тадқиқотларнинг асосчиси ҳисобланади. 1904 йилда Россия География жамиятида географик терминологияни ўрганиш бўйича картографик комиссия ташкил этилади ва бу комиссия таркибига тилшунос олимлардан А.А.Шахматов, И.А. Бодуин Де Курите, А.Д.Руднев ва бошқалар киритилади. XIX асрнинг охиридан бошлаб амалий грамматика ва картография талаблари туфайли топонимияга қизиқиш янади ортди. Топонимикага оид асарлар нашр этилиб, АҚШ, Англия, Россия, Франция, Германия ва Полшада географик номларни ўрганиш бўйича комиссиялар ва жамоалар ташкил этилган. Шундай қилиб, XVIII–XIX асрларда топонимик йўналиш асослари қўйилди, муҳим материаллар тўпланди ва топонимиянинг айрим ўзига хос хусусиятлари очиб берилди. Кейинги пайтда номларни ўрганишга тизимли ёндашув кўп тармоқли бўлмоқда. Булар қуйидагилар :

- 1) топонимларнинг морфологик тузилиши;
- 2) умумий тилшунослик нуқтаи назаридан топонимика муаммолари;
- 3) социолингвистик масалалар;
- 4) тарихий ва лингвистик масалалар;
- 5) прагматик аспект¹.

Топонимика фан сифатида, айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмидан олимларнинг илмий асарларида кенг планда ўрганила бошланди. Тарихчилар, географлар ва тилшунослар ушбу фанни қайси фан доирасига киритиш борасида узоқ баҳслашдилар. Кўп жиҳатдан географик номларни ўрганиш назарияси ва амалиёти тилшуносларнинг асарлари билан олдиндан белгилаб қўйилган. В.А.Никонов «Топонимияга кириш» китобида бир қатор асосий топонимик

¹ Кузиков, В. В. Топонимика немецкого языка. Учебное пособие [Текст] / В. В. Кузиков. - Уфа : Изд. Башк. ун-та., 1985. - 80 с. 207

қонуниятларни шакллантирди, топонимиканинг тарихийлигини кўрсатиб берди, топонимларнинг типологияси ва таснифини ишлаб чиқди. А.В.Суперанская атоқли отлар назариясини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Топонимик тадқиқотларнинг назарий асосларини ишлаб чиққан олимлар О.Н.Трубачев, В.Н.Топоров, Н.И.Толстой, А.И.Попов, Ю.А.Карпенко ва бошқалар ҳисобланади. В.А.Жучкевич ва Э.М.Мурзаев географик номларнинг умумий лингвистик муаммолари билан шуғулландилар. Топонимиканинг алоҳида муаммолари В.Д.Беленкая, О.А.Леонович, Г.Д.Томахин, Г.Р.Смолицкаялар томонидан кўриб чиқилган. Топонимик тадқиқотлар XX асрдан фаол ривожланиб, айти пайтда эса топонимик мактаблар тўлиқ шаклланмоқда. Олимлар географик номларнинг келиб чиқиши, уларнинг тарихи, геологияси ва ушбу номларни олган географик объектларнинг экологиясини ўрганадиган юзга яқин асарларини нашр этишди. Турли фан вакилларининг саъй-ҳаракатлари туфайли XX асрнинг 60–70 йилларида олимлар ўртасида юзага келган тортишувларга қарамай топонимика илмий билимлар тизимида ўзининг мустақкам ўрнини эгаллади. Унинг қайси соҳага мансублиги ўрганиш ҳақида турли илмий йўналишлар пайдо бўлди. Топонимия–географик номларни, уларнинг фаолияти ва маъносини ўрганадиган ономастиканинг бир бўлими. Топоним – «муайян географик жойнинг атоқли оти (жой, дарё, ер ва бошқалар.)». Н.В.Подольская, бизнинг фикримизча, топонимларга аниқроқ таъриф беради: «топоним–бу ердаги табиий объектнинг атоқли оти, шунингдек, ушбу минтақада (шаҳар, қишлоқ, ишлов берилган ер участкаси, давлатнинг бир қисми сифатида ҳудуд) аниқ белгиланган ер юзида инсон томонидан яратилган объект, алоқа ва бошқалар.)»¹.

Биз топонимларни ернинг қуруқлик ёки сув ҳудудидаги ҳар қандай табиий ёки сунъий равишда яратилган объектларнинг тарихий, ижтимоий ва маданий жиҳатдан аниқланган географик номлари деб тушунамиз. Бироқ, топонимияни аниқлашда фарқлар мавжуд. Масалан, А.В.Суперанская «топонимия замонавий

¹ Подольская, Н. В. Проблемы ономастического словообразования [Текст] / Н. В. Подольская // Вопросы языкознания. 1990, № 3. С. 40 - 53.

тилшунослик, география ва тарихнинг синтезидир» деб ҳисоблайди, В.А.Жучкевич топонимияни «географик номларни ўрганадиган ёрдамчи илмий фан сифатида белгилайди ва шу билан бирга географик номлар тўплами (топонимлар) ҳар қандай мамлакат ёки жой бу ҳудуднинг топонимияси деб аталади»¹ деб қайд этади. Шу билан бирга, уни қуйидаги мезонларга кўра таснифлаш мумкин:

худудий (Ўзбекистон, Тожикистон топонимияси), лингвистик (ўзбек, тожик) ва хронологик (X аср топонимияси). Ушбу фарқ фаннинг предмети ва объектини ажратишга имкон беради. Суперанская таъбири билан айтганда, топонимия лингвистик, географик ва тарихий таҳлил усулларидадан фойдаланадиган фандир. Географик номлар тилнинг бир қисми бўлганлиги ва лингвистик қонунларга риоя қилганлиги сабабли, топонимлар тилшуносликнинг бир қисми ҳисобланади. Аммо уларни халқнинг маданияти ва турмуш тарзини билмасдан ўрганиш мумкин эмас, яъни номларни ўрганишда этнография муҳим рол ўйнайди. Топонимлар географик атама бўлиб, у ўзида маълум бир ҳудуднинг географик чизмалари ва тушунчаларини акс эттиради. Топонимияда тарихий жараёнлар ҳам ўрганилади, аммо бу нафақат мамлакатлар ва халқлар тарихи, балки тил тарихи ҳамдир. Ҳеч бир тарихий воқеа бевосита тилда акс этмайди. Унинг изларини фақат билвосита алоҳида сўзлар билан топиш мумкин. Тилшунослик нуқтаи назаридан топонимия тил тарихини ўрганиш учун қимматли манбадир, шунингдек, этимология, диалектология, тарихий лексикология ва лингвистик географияда қўлланилади, чунки баъзи топонимлар, хусусан гидронимлар ўзида архаизмлар ва диалектизмларни доимий равишда сақлайди. Ҳар қандай ном ва ҳар қандай атоқли от, М.В.Горбаневскийнинг сўзларига кўра, бу сўз «ва сўз сифатида у тил тизимига киради, тил қонунларига мувофиқ шаклланади, нутқда маълум қонунларга мувофиқ амалга оширилади ва келажакда мумкин бўлган ўзгаришларга дуч келади».² Шунинг учун топонимлар тилшунос олимларнинг диққат—эътиборидаги объектга айланади. Географик

¹ Жучкевич, В. А. Общая топонимика: Учеб. пособие [Текст] / В. А. Жучкевич. - 3-е изд., перераб. - Мн. : Высш. школа, 1980. - 288 с.

² Горбаневский, М. В. В мире имен и названий [Текст] / М. В. Горбаневский. - М.: Знание, 1987. - 208 с.

номларнинг ўзига хос хусусияти номнинг бир вақтнинг ўзида объектни аниқлаш ва номлаш, инсон ва жисмоний объект ўртасида алоқа ўрнатиш учун мўлжалланганлиги билан белгиланади. Топоним – бу маълум бир нарсага мурожаат қилиш учун ишлатиладиган тил бирлиги ва унга мурожаат қилиш учун маълум бир синфнинг географик атамаси ишлатилади. Географик номлар тилнинг луғат таркибига киради, шунинг учун топонимик луғат лингвистик конунларга амал қилади ва умумий луғат сўзларидан бир қатор ҳарактерли фарқларга эга бўлади. А.В.Суперанская топонимларнинг қуйидаги хусусиятларини таъкидлайди:

- 1) ономастик номинацияларнинг иккиламчи табиати;
- 2) ҳар бир номинация актининг индивидуаллиги;
- 3) топонимнинг номланган объект билан яқин алоқаси;
- 4) топонимнинг концепция билан бевосита алоқаси йўқлиги (номланган объект тушунчаси орқали амалга оширилади);
- 5) топонимнинг семантик таркибий қисмларининг у ишлатилган матннинг семантик қатори билан алоқаси йўқлиги;
- 6) у пайдо бўлган маданий ва тарихий асосга эга бўлган топонимнинг кўпайиши.¹

Муайян тарихий шароитда пайдо бўлган географик номларнинг келиб чиқиши маълум ҳудудларда истиқомат қилган ва ҳанузгача яшаб келаётган халқларнинг ижтимоий ҳаёти ва тиллари билан боғлиқ бўлади. Тарихий шароитда ўзгаришлар билан тиллар ва халқлар, уларнинг интервалларни ва инсонлар географик яшаш кўп қатламли шаклланишини шакллантириш, турли ёшдаги ва тилларда элементлардан, аста–секин яратилган ягона бўлиши мумкин бўлган географик номенклатура, вақтлар ўтиши билан ўзгарди.² Бундан ташқари, ушбу топонимлар замонавий тилнинг долзарб муаммоларини ҳал қилишга имкон беради. Хариталарда маҳаллий географик номлар имло меъёрларига мувофиқ ёзилмаслиги керак, чунки улар ушбу тилда сўзлашадиган одамларнинг оғзида

¹ Суперанская, А. В. Что такое топонимика? [Текст] / А. В. Суперанская. -М. : Наука, 1985. - 177 с. 158.

² Мурзаев, Э. М. География в названиях [Текст] / Э. М. Мурзаев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Наука, 1982. - 176 с., ил. - (серия «Планета Земля и Вселенная»).

айнан шу тилда айтилади. Бирок, амалда кўплаб чалкашликлар мавжуд. Шундай қилиб, топонимия – бу учта фан: тилшунослик, тарих ва география кесимида ривожланадиган мустақил, ажралмас илмий йўналиш ва уларнинг усулларидан ҳар томонлама фойдаланади, битта мақсадни кўзлайди. Бу ҳам бўлса географик номларни ҳар томонлама ўрганишдир.¹

Географик номлар номланган объект тўғрисида, шунингдек, инсон номи ёки унинг фаолиятидаги ўзига хос хусусиятларини акс эттиради. Топонимларнинг асосий вазифаси маълум бир ҳудуддаги объектларни номлашдир, яъни улар номда жойнинг географик хусусиятларнинг ўзига хос томонларини мужассамлаштиришдан иборат. Функционал нуқтаи назардан, А.А.Реформацкийнинг фикрига кўра, сўз иккита асосий функцияга эга: булар номинатив (номлаш қобиляти) ва сигнификатив (тушунчаларни ифодалаш қобиляти).² Олимнинг фикрича, «атокли отлар гипертрофияланган номинативдир: уларни ажратиб аташ учун мўлжалланган».³ Бу ҳолатни А.В.Суперанская (1978, 1985, 2007) ва А.А.Потебня (1958) ўз асарларида қўллаб-қувватлайдилар. В.Д.Беленькая ўзининг «Топонимлар тил лексик тизимининг бир қисми сифатида» китобида кўрсатгич, кўрсатгич + хусусиятлар, кўрсатгич + идеографик функция, кўрсаткич + эмоционал бўёқдорлик вазифаларини ажратиб кўрсатади.⁴ Топоним маълум бир жойнинг номи ёки манзили бўлиб, космосда ҳаракатланишга ёрдам беради ва ўзига хос анъанавий белги вазифасини бажаради. Жисмоний объект атрофдаги ландшафтдан қанчалик аниқ ажралиб турса, унинг ўз номини олиш қобиляти шунчалик юқори бўлади. Бошқача қилиб айтганда, кўп нарса номланган объектнинг табиатига боғлиқ. Суперанская, «Топонимия нима?», асарида номлар маълум географик хусусиятларни ажратиб туради, аммо улар жамият билан алоқасини йўқотиб, тил ёдгорликлари сифатида сақланиб, баъзилари ўзлари ҳақида ҳеч нарса ҳақида

¹ Мурзаев, Э. М. Очерки топонимики [Текст] / Э. М. Мурзаев. - М. : Мысль, 1974.-382 с.

² Реформатский, А. А. Введение в языковедение: Учебник для вузов [Текст] / А. А. Реформатский ; Под ред. В. А. Виноградова. - 5-е изд., испр. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 536 с.

³ Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию [Текст] : Пер. с нем. / В. Гумбольдт; Общ. ред. Г. В. Рамишвили; Послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева. - М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. - 400 с.

⁴ Беленькая, В. Д. Топонимы в составе лексической системы языка [Текст] / В. Д. Беленькая. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. - 188 с. 201

хабар бермайдилар деган хулосага келади. Топонимлар – объектни тавсифлайди, ушбу географик элемент нима эканлиги ҳақида маълумот олиб боради ва кўплаб атрибутлардан фақат биттаси асосида визуал таниб олишга ёрдам беради. Шунга кўра, номлар ва тавсифлари берилган объектлар қандай маълумотларни ўз ичига олиши мумкин: Шимолий Муз океани, Катта дарё. Ушбу географик номлар уларнинг номланиши билан фарқ қилади. А.В.Суперанскаянинг фикрича, энг қадимги номлар табиатда тавсифий характерда бўлган.¹ Бироқ, баъзи ҳолларда, вақт ўтиши билан жой номлари – тавсифлар қалит сўзни йўқотади ва агар улар фақат ушбу объектларга хос бўлган умумий бўлмаган, мутлақ бўлмаган хусусиятларга асосланган бўлса ва бу ҳолда тавсифловчи элемент «ёрлик»га айланади. Шундай қилиб, ҳар қандай топонимнинг табиий вазифаси битта объектни ўхшаш нарсалар тўпламидан ажратиш ва объектни кўрсатишдир, аммо бундан ташқари, кўплаб номлар объектнинг хусусиятлари, мафкураси ва номнинг ҳиссий тусланиши билан боғлиқ бўлган кўшимча маъноларга эга. Ҳар бир номнинг ўзига хос белгиси бор. Номлаш жараёнида маълум бир географик буюмга боғлаш билан бирга фақат денотация (буюмга ишора) эмас, балки коннотация (кўшимча маъно кўшиш) ҳам амалга оширилади. Бошқача қилиб айтганда, сўз умумий номларга хос бўлмаган янги хусусиятларга эга бўлади. Топоним, юқорида қайд этганимиздек, ном бўлиб, турли хил маъноларни ўз ичига олади. Бироқ, топонимларнинг маъноси масаласи уларнинг маъноси учун турли хил кўринишларда бўлиб, бу маънолар турлича қабул қилиш мумкинлиги билан мураккаблашади. В.А.Никонов ўзининг «Топонимияга кириш» асарида учта маъно тури ва топонимларнинг учта маъно функциясини фарқлайди: – мажбурий бўлган номинатив (манзил) функцияси (топоним, объектни таъкидлаш ва кўрсатиш, унинг жойлашишини аниқлашга имкон беради), масалан: Большое қишлоғи;

– таърифловчи (тавсифловчи) – кўшимча функция Шчуче кўли ёки Магнитная тоғи каби мажбурий бўлмаган функция.

-топонимнинг пре–топонимик ёки пост–топонимик маъносига

¹ Суперанская, А. В. Что такое топонимика? [Текст] / А. В. Суперанская. -М. : Наука, 1985. - 177 с

таянадиган идеографик (кенг маънода) функцияси. Масалан: Виктория кўли, Октябрьский посёлкаси, Сент–Лоуренс дарёси.

Мафкуравий функция юқоридагиларга асосланган топонимнинг топонимик қиймати ҳисобланади. Шу билан бирга В.А.Никонов манзилли ва номинатив функцияларни ўзаро тенглаштиради.¹

Бироқ, А.В.Суперанская таклиф қилинган функциялар эквивалент эмас деб ҳисоблайди. Биринчидан, номлар манзилни кўрсатмасдан, харитада координаталарни ёки жамиятдаги жонли объектни кўрсатмасдан аталиши мумкин. Бундан ташқари, объектнинг координаталарини топиш уни тавсифлаш, таъкидлаш ва қарама–қарши қўйиш билан бирга уни аниқлашнинг бир усули ҳисобланади. Иккинчидан, тавсифловчи жиҳат маълум маълумотларга эга бўлган, аммо бунинг учун яратилмаган ном учун мотивация турларидан биридир. Шунинг учун номнинг маъноси функция бўлиши мумкин эмас, аксинча уни яратилиш тарихи билан боғлаш мумкин. Ниҳоят, мафкуравий юк функция эмас, чунки номнинг асосий мафкуравий компоненти сиёсий вазиятнинг ўзгариши билан қайта талқин қилиниши ёки ривожланиши, номнинг қўшимча «отопонимик» маъносини шакллантириши мумкин.²

Шундай қилиб, муаллиф атоқли отларда бошқа муаллифлар ажратиб турадиган ўзига хос функциялар мавжуд эмас, деб ҳисоблайди, чунки номинация атоқли отларга ҳам, умумий номларга ҳам хосдир. Албатта, топонимларда доимо ўзгариб турадиган, тартибсиз элементлар сифатида тавсифий ва идеографик маънолар мазмунда муҳим рол ўйнайди, аммо улар функция бўла олмайди. Шунинг учун ҳам топонимияда таърифловчи функция манзил функциясидан сезиларли даражада паст деб айтишимиз мумкин. Е.Л.Березовичнинг фикрига кўра, топонимнинг асосий вазифаси индикативликдир, чунки топонимия объектларнинг хусусиятларини ёки уларнинг бошқа объектлар ва инсон билан ҳақиқий муносабатларини номда акс эттиришга интилади, яъни у алоҳида ажралиб турадиган ва мазмунли бўлишга интилади. Шаффоф семантикаси

¹ Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. - М. : Наука, 1965.-180 с.

² Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. - Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 368 с.

туфайли топонимлар қўлланиш имкониятлари ортади.¹ М.В.Горбаневскийнинг фикрича, бу ном ижтимоий белгининг бир туридир.² Дарҳақиқат, ҳар қандай топоним мавжуд бўлган вақт ва муҳит ҳақида маълумот бериши мумкин, чунки тегишли номлар жамиятдаги ўзгаришлар туфайли алмашиши натижасида тарихий тушунчага эга бўлиши мумкин. Географик номлар барқарор, даврлардан омон қолади ва авлодларни боғлайди, археологлар ва тилшунослар учун қимматли маълумот манбаи ҳисобланади. Топонимлар шу ҳудудда яшаган халқларнинг дунёқарашини акс эттиради. Қадимги манбаларнинг ёзувларини ўрганиш орқали тилнинг ривожланиш қонуниятларини, сўз бойлигининг ўзгаришини, сўзларнинг асл шакли ва уларнинг тарихини, бошқа тиллар билан алоқасини кузатиш, шунингдек луғатдан чиқиб кетган сўзларни аниқлаш мумкин. Шундай қилиб, топоним муҳим йиғинди вазифасини ҳам бажаради. Аммо географик ном уни келтириб чиқарган ҳодиса билан бирга йўқолмайди, балки узоқ вақт сақланиб қолади. Кўплаб фанлар тармогида топонимикани ўрганишда лингвистик ёндашув устунлик қилди.: «Бир қатор географик номларнинг келиб чиқиши ҳақидаги фаразларни фақат лингвистик усуллар орқали синаб кўриши мумкин. Шунингдек, фақат тилшунослар географларнинг ушбу тилда географик номларни ёзиш ва уларни бошқа тиллар орқали етказиш, баъзи янги номларни танлаш ва эскиларини алмаштириш мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги кўплаб саволларига жавоб беришади».³ Бироқ, географик номлар нафақат тилшуносларнинг, балки топонимларнинг турли хусусиятларини ўрганадиган ва шунга кўра бутунлай бошқача характердаги хулосаларга келадиган бошқа фан вакилларининг ҳам эътиборини тортади. Масалан, тарихчилар ва социологлар давлатнинг ривожланиш босқичларини географик номлар орқали кўриб чиқадилар, географлар ва геологлар эса фойдали қазилмалар мавжудлигини тасдиқлаш учун топонимлар билан қизиқадилар. Топонимистлар географик номларни тилшунослик нуқтаи назаридан қўшимча

¹ Березович, Е. Л. Семантические микросистемы топонимов как факт номинации [Текст] / Е. Л. Березович // Номинация в ономастике : Сб. статей. - Свердловск : Изд-во Урал, ун-та, 1991. - С. 75 - 90.

² Горбаневский, М. В. В мире имен и названий [Текст] / М. В. Горбаневский. - М.: Знание, 1987. - 208 с.

³ Суперанская, А. В. Что такое топонимика? [Текст] / А. В. Суперанская. -М. : Наука, 1985. - 177 с.

тадқиқотларни жалб қилган ҳолда кўриб чиқадилар. Шундай қилиб, ҳар қандай топоним номинатив ва маълум даражада сигнификатив функциялар билан тавсифланади. Бундан ташқари, географик ном ҳам ихтиёрий манзилга ишора қилиш функциясига эга.

Географик номлар таснифининг асосий муаммолари топонимлар географик хусусиятлар туркумига хизмат қилади. Топонимлар маъносида Д.И.Ермолович таъбирича учта компонент ажралиб туради:

1) бўлиш ёки киритиш («бирор нарса бор»);

2) таснифлаш – референтнинг маълум бир синфга мансублигини акс эттириш (денотация) («бу нарса дарё»);

3) индивидуализация («бу нарса дарё») Дарё Серебрянка деб аталади».¹ Топонимик денотацияларга қитъа, океан, денгиз, мамлакат, кўл, дарё, шаҳар, кўча ва бошқаларни киритиш мумкин. Географик номлар объект турига қараб фарқланади (океан, шаҳар, рельеф шакли ва бошқалар.),

шунингдек тил қонунларига буйсунади, шунинг учун «Шу билан бирга, ер юзасини куруқлик ва сувликларга бўлиш мумкинлигини таъкидлаш керак. Биринчиси, ўз навбатида, ижобий (тоғлар, тепаликлар) ва салбий ерларга (депрессиялар) бўлинади.

1) гидронимлар – ўз ичига сув ҳавзаларининг номлари:

– океанонимлар – океанлар номи;

– пелагонимлар – денгиз номлари;

– лимнонимлар – кўллар номи;

– гелонимлар – ботқоқликлар номи;

– потамонимлар–дарёлар номи;

2) оронимлар–релеф шакллари номи:

– спелеонимлар – ғорлар, гроттос, ер ости тизимларининг номи;

– дреамонимс – ўрмонлар, боғлар ва ўрмон қисмлари номи;

– фитонимс – алоҳида ўсимликларнинг номи ва тор маънода–тоғларнинг

¹ Ермолович, Д. И. Имена собственные: теория и практика межъязыковой передачи [Текст] / Д. И. Ермолович. - М. : Р. Валент, 2005. — 416 с.

номи ва уларнинг тафсилотлари учун белги сифатида қўлланади.¹ Инсон томонидан яратилган объектларнинг номларига қуйидагилар киради:

1) ҳороним – йирик географик ҳудудларнинг номи, расмий ҳужжатларда қабул қилинган чегараларга эга бўлган маъмурий бўлинмалар, яъни мамлакатлар номи ва уларнинг бўлинмалари;

2) ойконимлар – турли аҳоли пунктлари номи:

– полионимлар (полионимлар) ёки астионимлар – шаҳарлар номи;

– комонимлар ёки чорионимлар–қишлоқ аҳоли пунктлари номи;

– дромонимлар – транспорт йўллари ва маршрутлари номи;

3) урбанонимлар – шаҳар ичидаги буюмларнинг номи:

– одоним – кўчалар номи;

– агоронимлар – майдонлар ва боғларнинг номи. Бино номлари топонимларнинг энг кичик градацияси сифатида шаҳар номларига ҳам киритилади.² Юқорида қайд этилган топонимик синфлар ўзларининг умумий географик хусусиятларига кўра гуруҳланган турли хил географик хусусиятларни англатади ва топонимик тизимнинг асосини ташкил этади. «Топонимик тизим худудий бўлади. Бу минтақавий географик ҳақиқатларни ифодалаш учун маҳаллий чекланган, кўп тилли ва ўзига хос луғат тизимидир».³ Ҳар қандай мамлакат ёки ҳудуднинг топонимияси кўп тилли ва турли ёшдаги, аммо унинг таркибий қисмлари ўзаро боғлиқ бўлганлиги сабабли тартибга солинган. Э.М.Мурзаевнинг фикрича, топонимик тизим географик номларнинг шаклланиши жараёнида ва уларнинг замонавий барқарорлигида табиий равишда такрорланиб турадиган ўзига хос хусусиятлар мажмуидир.⁴ Топонимик бирликларни таснифлаш муаммоси тадқиқотнинг ҳозирги босқичида энг долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Буни кейинги пайтда нашр қилинган илмий

¹ Суперанская, А. В. Топонимия Крыма [Текст] / А. В. Суперанская, З. Г. Исаева, Х. В. Исакова. Т.1. -М. , 1997.- 403 с.

² Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. - Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 368 с.

³ Фролов, Н. К. Статус микропонимии в системе топонимии [Текст] / Н. К. Фролов // Вопросы ономастики. - Свердловск, 1982. - С. 22 - 31.

⁴ Мурзаев, Э. М. Топонимика и география [Текст] / Э. М. Мурзаев // Вестник МГУ. География. - М. : Издательство МГУ, 1963. - № 3.

асарлар ҳам тасдиқлайди. Географик номларни таснифлашга қаратилган биринчи уринишлар XIX асрга тўғри келади, бу таснифлар морфологик гуруҳлар ва семантик тоифаларга бўлинган. Топонимия мустақил фанга айлана бошлагач, олимлар топонимларнинг турли таснифларини таклиф этдилар. Бироқ, топонимик тадқиқотларга турли хил ёндашувлар натижасида маҳаллий ва хорижий тилшунослар томонидан ўрганиладиган топоним ва микротопонимларнинг (фонетик, фонематик, морфологик, семантик, сўз ясовчи, синтактик, этимологик) турли таснифлари пайдо бўлди: В.Д.Беленкая, В.А.Жучкевич, Э.М.Мурзаев, В.А.Никонов, А.Л.Попов, А.М.Селищев, А.В.Суперанская, Г.Л.Менскен, А.Н.Смит, Д.Р.Стюарт ва Э.Эквал, Ҳ.Ҳасанов, С.Қораев, Э.Бегматов, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Т.Эназаров каби олимлар турли таснифларни таклиф қиладилар. Ҳозирги вақтда топонимларни таснифлаш муаммосининг мураккаблиги ушбу муаммони ҳал қилишда ягона ёндашувнинг йўқлигидан далолат беради, чунки лингвистик жиҳатлардан ташқари топонимларни ландшафт–географик, социологик, психологик, эстетик ва мантикий жиҳатлари ҳам кўриб чиқилади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, топонимик материалнинг ягона ва умумбашарий таснифини яратиш деярли мумкин эмас.¹ Энг оддий тасниф юқорида келтирилган А.В.Суперанская таснифи бўлиб, бу тасниф номинацияси объектига асосланганга ўхшайди. Шу тамойилга кўра географик номлар В.А.Жучкевич (1980) ва Э.М.Мурзаев (1979) томонидан бўлинади. Муайян худуднинг ҳар қандай географик номлари аллақачон ўрнатилган топонимик тизимни ташкил қилади. Топонимиянинг кўп ўлчовли табиати тадқиқот объектини таснифлашнинг турли тамойилларига муурожаат қилишни талаб қилади. Ушбу принциплар орасида биз лингвистик ва экстралингвистикани ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Биринчи принцип тизимли равишда асосланади. Иккинчи тамойил топонимия ортидаги қўшимча лингвистик таҳлилни ҳисобга олади. Жой номлари таснифининг интралингвистик тамойилига куйидагилар киради:

¹ Мурзаев, Э. М. География в названиях [Текст] / Э. М. Мурзаев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Наука, 1982. - 176 с., ил. - (серия «Планета Земля и Вселенная»).

1) топонимларнинг лингвистик келиб чиқиши нуқтаи назаридан таснифлаш;

2) тил тарихини даврлаштиришга қаратилган таснифлаш;

3) структур ва сўз ясовчи тасниф.¹

В.А.Жучкевичнинг таъкидлашича, лингвистик тадқиқотлар номларни муайян тилга мансублигига кўра таснифлашни талаб қилади. Шу маънода топонимларнинг таснифи тилларнинг таснифидир. «Аммо бундай таснифлаш ҳар доим ҳам мумкин эмас. Йирик номлар орасида кўплаб топонимлар турли тилларнинг элементларини ўз ичига олади. Кўп сонли номларнинг келиб чиқиши тарих катида йўқолган, бундай номларни бизга маълум бўлган бирон бир тил билан боғлаш мумкин эмас.» Шунинг учун В.А.Жучкевич барча географик номларни қуйидаги гуруҳларга ажратади 1) ушбу тилга хос бўлган номлар, яъни аниқ маъно эга бўлган жой номлари Березовка, Степное;

2) маълум бир халқ тилидан ўзлашган, аммо вақт ўтиши билан ўзгарган ёки хатто қайта талқин қилинган номлар Слуцк, Осовец;

3) бошқа тилдан мерос бўлиб қолган, фонетик хусусиятлар ва имло нормаларига буйсундирилган номлар Саратов, Актюбинск, Урал ва бошқалар;

4) чет тилидаги номлар Лос–Анжелес, Сан–Франсиско ва бошқалар.;

5) икки тилга оид гибрид номлар Лесогурт–Удм. «гурт» – қишлоқ ва рус. «лес» ўрмон.² Санаб ўтилган топонимларнинг кўпи биринчи навбатда маълум бир ҳудуднинг географик жойлашуви, тарихий шароитлари ва аҳоли турига боғлиқ. Чет тилидаги топонимларнинг мавжудлиги ўтмишдаги ёки ҳозирги даврдаги халқларнинг ўзгаришини кўрсатади. Америкалик тадқиқотчи П. Кук топонимларнинг лингвистик келиб чиқишига қараб таснифлаш тамойилини ҳам илгари суради. Юқорида айтиб ўтилган тасниф географик хусусиятларнинг барча хилма–хиллигини қамраб ололмайди, чунки маълум бир гуруҳдаги элементни аниқлашда қийинчиликлар мавжуд. Чет тилидаги номлар ёки мерос

¹ Кузиков, В. В. Топонимика немецкого языка. Учебное пособие [Текст] / В. В. Кузиков. - Уфа : Изд. Башк. ун-та., 1985. - 80 с. 207

² Жучкевич, В. А. Общая топонимика: Учеб. пособие [Текст] / В. А. Жучкевич. - 3-е изд., перераб. - Мн. : Высш. школа, 1980. - 288 с.

қилиб олинган номлар вақт ўтиши билан бошқалардан камроқ фарқ қилади ва улар ишлатиладиган ҳудуд тилининг бир қисмига айланади. Топонимиянинг уч географик жиҳати бор:

- 1) ҳудудий (Хўжанд, Конибодом);
- 2) географик (номларнинг денотат бўйича бўлиниши: шаҳар, дарё);
- 3) семантик (семантик).

Семантик таснифлашда номлар таркибий асосларининг семантик маъносига кўра ва кейинчалик топонимлар ҳосил қилган апеллативларда собит бўлган хусусиятларига кўра ажратилади.¹

Рус тилшунослигида лексик–семантик принципга кўра географик номларнинг таснифлаш А.М.Селищевга тегишли. Рус олимларининг топонимикага оид кўплаб илмий асарларида унинг таснифига ҳаволалар мавжуд. Географик номларни лексикага ажратишда семантик принципга асосланиб, уларнинг семантик маъноси ҳисобга олинади ва уларнинг маълум бир онимлар синфига мансублиги кўриб чиқилади. А.М.Селищев ўзининг «Эски ва янги топонимиядан» асарида нафақат батафсил тасниф беради, балки рус топонимиясининг асосий хусусиятларини таъкидлаб, топонимларнинг сўз ясовчи элементларини Москва вилояти ойконимлари мисолида таҳлил қилади.²

Топонимларнинг семантик хилма–хиллиги турлича талқин қилинади, шунинг учун географик номларнинг семантик тамойилга кўра бўлиниши В.А.Жучкевич (1980, 89–96) ва Э.М.Мурзаев (1982, 90–100) асарларида ҳам келтирилган. Швед тилшуноси Э.Экволда номларнинг таснифи билан шуғулланади, у ўзининг «Инглизча жой номларининг қисқача Оксфорд луғати» асарида топонимларни лексик таркиби бўйича тизимлаштиришни таклиф қилади. Олим номларни қуйидагиларга ажратади:

- 1) ер билан боғлиқ топонимлар;
- 2) ҳайвонлар, ўсимликлар ва ҳоказо номлардан олинган топонимлар.³

¹ Жучкевич, В. А. Общая топонимика: Учеб. пособие [Текст] / В. А. Жучкевич. - 3-е изд., перераб. - Мн. : Высш. школа, 1980. - 288 с.

² Селищев, А. М. Из старой и новой топонимии [Текст] / А. М. Селищев // Избранные труды. - М. : «Просвещение», 1968. - С. 45 - 96.

³ Ekwall, E. English River-names [Text] / E. Ekwall. - Oxford University Press, Oxford, England, 1968. 580p.

Шундай қилиб, муаллифнинг таснифига кўра, ном танлаш мотивацияси табиий шароит ва атрофдаги муҳит билан белгиланади. Лексик–семантик таснифларнинг заиф томони шундаки, фақат географик номларда иштирок этадиган ёки унга айланадиган сўзлар ҳисобга олинади, шу билан бирга, номларнинг келиб чиқиши хронологияси, лингвистик ва маданий шартлилик тадқиқот доирасидан ташқарида қолади. Ушбу ёндашувнинг асосий камчиликлари тарихий қатламларнинг чалкашлигини ҳисобга олмаганидандир. А.В.Суперанская топонимларни номланган объектлар табиатига кўра куйидагича гуруҳлайди:

1) отдан ҳосил бўлган топонимлар: Орёл, Белгород шаҳарлари;

2) сифатлардан ҳосил бўлган топонимлар: Бистриса, Светляя, Черная дарёлари, Буровое кўли;

3) афсонавий топонимлар: туркий топоним Борса келмас чўли.

Инглиз тилшуноси А.Н.Смит ўзининг «Инглизча жой номлари элементлари» тадқиқотида инглизча жой номларининг уч гуруҳини аниқлади:

1) оддий топонимлар;

2) қадимий маъноси хиралашган мураккаб топонимлар;

3) янги аффикс қўшиш йўли билан ҳосил қилинган мураккаб топонимлар.¹

В.А.Жучкевич топонимларни этимологияси бўйича куйидаги таснифлашни таклиф қилади:

1) аниқ семантик маънога эга топонимлар;

2) маънони очиб бериш учун этимологик таҳлилни талаб қиладиган топонимлар;

3) маъносини аниқлаб бўлмайдиган топонимлар.²

Ягона таснифни яратишдаги қийинчиликлар ушбу масалага турли хил ёндашувлар билан изоҳланади. Масалан, Э.М.Мурзаев географик номларни тарихий тамойилга кўра таснифлашни ҳам таклиф этади [Мурзаев 1979, 101–102]. А.В.Суперанскаянинг таъкидлашича, материалга ёндашув, уни ўрганиш

¹ Smith, A. H. English Place-Names Elements [Text] / A. H. Smith. V. I - II, Cambridge, 1956.

² Smith, A. H. English Place-Names Elements [Text] / A. H. Smith. V. I - II, Cambridge, 1956.

усуллари ва қамров чуқурлиги маълум тилларга, ҳудудларга, хронологик сегментларга, ижтимоий формацияларга ва бошқаларга тегишли номларга қараб ўзгаради. Топонимларнинг лингвистик ва экстралингвистик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, муаллиф томонидан таклиф қилинган ономастик материални таснифлаш принципи кенг қамровли кўринади. Бу таснифлашнинг бир нечта турларини бажаришга имкон беради:

1. номланган объект билан боғлиқ номларнинг таснифи;
2. табиий ва сунъий равишда яратилган номларнинг таснифи. Ушбу тасниф номларни мақсадига кўра таснифлаш ва расмий ва норасмий фойдаланишдаги топонимлар дихотомияси билан боғлиқ;
3. «микро» – «макро» йўналишлари бўйича таснифлаш;
4. таркибий таснифи;
5. номларнинг хронологик таснифи;
6. топонимлар мотивацияси ва унга туташ этимологик тасниф билан боғлиқ тасниф.
7. номларда белгиланган тушунчалар доирасидан келиб чиққан ҳолда таснифлаш;
8. тил–нутқ дихотомиясидан келиб чиққан ҳолда таснифлаш;
9. услубий ва эстетик таснифлар. Бу жиҳатларнинг барчаси ҳар қандай номга хосдир ва унинг хусусиятлари бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бироқ, бу хусусиятлар турли хил лингвистик, мантиқий, тарихий, ижтимоий, психологик хусусиятларга эга ва бошқалар, лекин уларнинг барчаси ономастикада ўз аксини топган.¹

Топонимик таснифлар ҳозирги вақтда ономастик ҳодисаларнинг хилма-хиллиги ва уларнинг турли параметрлари туфайли мунозарали бўлиб қолмоқда. Бироқ, бу номларни тизимлаштирадиган таснифлар, мавжуд материалнинг хилма-хиллигини ва шунга мос равишда уни ўрганишга турли хил ёндашувларни ҳисобга олади. Маҳаллий ва хорижий топонимистлар ҳали топонимларни

¹ Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. - Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 368 с.

тизимлаштиришга умумий ёндашувга келишмаган, чунки маълумотларни нафақат тилдан, балки тарих, география фанлари кесимида ҳам тилнинг муносабатини ҳисобга олиш зарур. Е.А.Земская номинациясини «тил ва нутқ бирликларининг пайдо бўлиш жараёни эмас, балки шу бирликларнинг ўзи ҳам» деб тушунади.¹

Г.В.Колшанскийнинг сўзларига кўра, «номинациянинг моҳияти шундаки, лингвистик белги нарсани белгилайди ёки лингвистик белги қандайдир нарса билан ўзаро боғлиқ эмас, балки у инсоннинг когнитив фаолияти натижасида баъзи мавҳумликни, шахснинг диалектик зиддиятини ва реал объектлар ва ходисаларнинг умумийлигини акс эттирувчи мавҳумликни англатади».² Номинация тарихи тил яратилган пайтдан бошланади. Дастлаб номлаш жараёни ўз-ўзидан пайдо бўлган. Тўғри номга бўлган эҳтиёж бир хил турдаги кўплаб объектларнинг мавжудлиги ва уларни бир-биридан фарқлаш зарурати билан пайдо бўлади³. Шундай қилиб, номинация назариясининг асосий мақсади турли хил объектларнинг номлари қандай яратилишини, тарқалишини ва қачон ўзгарганини аниқлашдир. Номинацияни амалга оширишда бир-бири билан ўзаро боғлиқ иккита жараён мавжуд: бошқалардан ажралиб турадиган бу тоифадаги элементни танлаш ва ном танлаш. Объектни танлаш кўриш бурчагига, кузатувчининг ҳолатига боғлиқ. Шу билан бирга, номинация акти объектив ва субъективни бирлаштиради. Мақсад объектнинг ҳажми, унинг хусусиятлари, бошқа объектларга муносабати, субъектив – кузатувчининг позицияси, унинг ваколати, кузатувчи учун объектнинг иқтисодий ва эстетик қиймати билан боғлиқ жараён ҳисобланади.⁴ Номлаш асл умумий тушунчани маълум бир манзилга «боғлаш» жараёнида содир бўлади. Бироқ, ҳавола пайдо бўлган доирада ноёбдир. Бироқ, географик номнинг географик маъноси ноёб бўлмаслиги мумкин, лекин ҳатто кенг тарқалган бўлиши мумкин, чунки

¹ Земская, Е. А. Русская разговорная речь. Проспект [Текст] / Е. А. Земская. - М., 1968.

² Колшанский, Г. В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте [Текст] / Г. В. Колшанский. - В кн. : Принципы и методы семантических исследований. М. : Наука, 1976, С. 5 - 81.

³ Подольская, Н. В. Какую информацию несет топоним [Текст] / Н. В. Подольская // Принципы топонимики. - М. : Наука, 1964. С. 87 - 99. 211

⁴ Матвеев, А. К. Топонимические древности [Текст] / А. К. Матвеев // Формирование и развитие топонимии : Сб. науч. тр. / Отв. ред. А. К. Матвеев. - Свердловск : УрГУ, 1987. - С. 4 - 29.

топонимларнинг манбаи апеллатив сўз бирикмасидир. Шундай қилиб, бир хил сўз ёки ибора апеллатив (агар у маълум бир манзилга боғланмаган бўлса) ва топоним (агар у маълум бир географик объектга тегишли бўлса) бўлиши мумкин.¹ Е.С.Кубрякова, номинация актини қуйидагича тушунишни таклиф қилади: «нутқ-фикрлаш акти, унинг давомида оралик алоқани ўчириб бўлмайди: когнитив, акс эттирувчи, концептуал мантиқий ёки мажозий, аммо фаол, яъни номланадиган объектни (ёки объектлар тўпламини) инсон фаолияти ва ҳаётига киритишни кўрсатиш» .² О.Н.Боицов номинациянинг учта асосий турини белгилайди:

1) инсоний муносабатлар категорияси: инсон фаолиятининг ҳаёт тарзи ва табиатини кўрсатувчи топонимлар; географик воқеликларнинг ижтимоий ва маданий мансублиги. Булар антропонимлар, диний тушунчалар ёки кўчманчилар фойдаланадиган хунармандчилик туридан келиб чиққан номлар бўлиши мумкин;

2) «бошқа объектларга нисбатан номинация»: объектнинг бошқаларга нисбатан позициясини кўрсатадиган топонимлар;

3) «объектнинг хусусиятлари ва фазилатлари бўйича номинация»: худуднинг жисмоний ва географик хусусиятлари.

Атоқли отлар кўпинча алоҳида нутқдан фойдаланишда учрайди. Муайян номни ўзлаштириш кўплаб мотивация ҳолатлари билан синовдан ўтказилади. Географик номлар—топонимлар кўпинча объектнинг ўзига, шахс ёки унинг фаолиятига хос хусусиятларни акс эттиради. Аммо вақт ўтиши билан номланган объектнинг мотивацияси ўчирилади ва географик номенклатура фақат географик маънони сақлаб қолади.

Л.С.Виготскийнинг таъкидлашича, номлаш мантиқий фикрлаш қонунига эмас, балки мураккаб фикрлаш қонунига амал қилади: топонимларни ассоциация, қўшни ва ўхшашлик билан мажозий тарзда ўтказиш, чунки

¹ Жучкевич, В. А. Общая топонимика: Учеб. пособие [Текст] / В. А. Жучкевич. - 3-е изд., перераб. - Мн. : Высш. школа, 1980. - 288 с.

² Кубрякова, Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности [Текст] / Е. С. Кубрякова; Отв. ред. Б. А. Серебренников. Изд. 2-е. - М.: Издательство ЛКИ, 2008.-160с.

топонимнинг асосий вазифаси номинативдир.¹ Шундай қилиб, умумий ном ва атоқли от ўртасида номлаш функциясида сезиларли фарқ мавжуд. Иккинчиси объектни индивидуализация қилади, умумий ном ва бошқа тоифалар, масалан, атама ёки номенклатура белгиси индивидуализация қилмайди, балки турларни турлардан ажратиб туради.²

Топонимистлар топонимларнинг шаклланиши икки томонлама амалга ошишини таъкидлайдилар: биринчиси атоқли от умумий номдан ўтиш жараёни бўлса, иккинчиси объектни махсус номлаш жараёни. Номинация-бу воқеликни билиш, фикрларни сўзлар билан тақдим этиш, мавжуд объектларини ажратиш, номлаш орқали амалга ошириладиган мураккаб, кўп босқичли жараён дир. Номинация натижасида оғзаки белги пайдо бўлади – перцептуал функцияга эга бўлган сўз ва унинг учта денотация, шакл ва маъно каби компоненти шаклланади. Инсон онгида бир-бирини уйғотиши мумкин бўлган ном ва маъно ўртасидаги муносабатлар алоҳида маънога эга. Ҳар қандай ном тизимли ва ижтимоий мотивацияга эга, шунинг учун белгининг фақат моддий томони шартли бўлади, ягона томон эса номинатив ва коммуникатив функцияни бажаришга ҳисса қўшадиган маърузачиларнинг объектив дунёси ва билимларини акс эттиради. Е.С.Кубрякованинг сўзларига кўра, номинация актининг тузилиши «маърузачининг нияти ва уни амалга оширишнинг лингвистик воситаларини ажратиб туради ва нутқ фаолиятида номинация актининг бошланғич нуқтаси маърузачининг ниятлари ва унинг шахсий маъноларининг мураккаб тўқилиши, яъни алоҳидалик кўрсата олиш маърузачининг вазифасига киради. Шунга кўра номинация актига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. номинация манбаи (тайёр ёки янги номинация бирлигини лойиҳалаш);
2. ушбу birlikнинг ташқи шакли ва узунлиги (сўз / ибора билан номинация);

¹ Выготский, Л. С. Мышление и речь. «Избр. Психологические исследования» [Текст] / Л. С. Выготский. - М. : Изд. Академии педагогических наук РСФСР, 1956. - 520 с.

² Подольская, Н. В. Какую информацию несет топоним [Текст] / Н. В. Подольская // Принципы топонимики. - М. : Наука, 1964. С. 87 - 99. 211

3. номинациянинг ички шакли(мотивланган / белги);
4. номинациянинг семантик турлари (бевосита / билвосита, бирламчи / иккиламчи, бадий / образли);
5. Номинация актининг мавжудлиги (долзарблиги, аниқлиги устидан ички назорат ва бошқалар.).¹ Географик хусусиятларни номлашда номинациянинг биринчи босқичи мотивацион хусусиятни (мазмунли ҳодисани) излаш деб ҳисобланади, бу энг муҳим психологик категория бўлиб, у ҳукмронлик қилади ва ном танлаш мотивини янада аниқлайди ва топоним пайдо бўлишининг сабабини тушунтиради. Аммо бу белгилар турли мамлакатларда такрорланиши мумкин, чунки кўпинча жисмоний ва географик хусусиятлар тоғлар, қишлоқлар ва шаҳарларга берилган. Сўзни яратиш жараёни мураккаб динамик ҳодисадир, унда сўз фаолиятининг умумий қонунлари ва яратилишнинг ўзига хос қонунлари, нутқ ва тил қонуниятлари, синхроник ва диахроник ҳолати, уларнинг ўзаро таъсири масаласи ҳам инобатга олинади. Шу билан бирга, мотивациянинг барча жиҳатлари ҳақиқий, жонли бўлиб кўринади ва мотивацион атрибутга сўз яратиш жараёнида махсус, умумлаштирувчи жой берилади, бу неоплазмаларни ишлаб чиқариш ҳаракатларини уларнинг кўпайишидан ажратиб туради, бу турли хил элементларнинг долзарблигига етиб бормайди.² Н.В.Подольскаянинг фикрига кўра, мотивланган исм «шаффоф семантик тузилишга ва аниқ ажралиб турадиган илдиз морфемасига эга бўлган ҳар қандай атоқли от деб тушунилади, шунинг учун унда номинация мотивини очиш мумкин».³ Мотивация жараёни кейинчалик номни аниқлайдиган турли хил мезонлар билан бирга келади—илгари маълум бир объект учун берилган атоқли отни танлашни белгилайдиган экстралингвистик билимларга эга бўлган шартли белги саналади. Ҳар қандай географик ном бир қанча хусусиятларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири потенциал равишда объект номида акс эттирилиши мумкин. Подольскаянинг фикрича

¹ Кубрякова, Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности [Текст] / Е. С. Кубрякова; Отв. ред. Б. А. Серебренников. Изд. 2-е. - М.: Издательство ЛКИ, 2008.-160с.

² Голев, Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации [Текст] / Н. Д. Голев. - Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. - 252 с.

³ Подольская, Н. В. Проблемы ономастического словообразования [Текст] / Н. В. Подольская // Вопросы языкознания. 1990, № 3. С. 40 - 53.

топоним объектнинг ҳар қандай хусусияти ҳақида маълумотни ўз ичига олган бўлиши керак. Топонимларнинг аксарияти ушбу объектнинг ҳақиқий хусусиятини акс эттиради.¹ Бу хусусият маҳаллий объектларга эмас, балки бир қанча объектларга тегишли бўлади. Е.Л.Березовичнинг фикрича, номлашда» икки томон-объект ва ном-инсон хотирасида дастлаб шаклланади. Бироқ, топоним ҳар доим ҳам жойнинг энг ҳарактерли хусусиятини акс эттирмайди. Объектни тўлиқ хусусиятларни ўзида акс эттирилиши кўпинча тасодифийдир. Айрим ҳолларда жойга берилган ном типик жойни акс эттирмайди, аксинча, ягона хусусиятини очади. Масалан, қарағай асосан кенг тарқалган жойларда арча сўзи қўшилган топонимлар кўп учрайди. Географик номлар апеллятив сўз бирикмасидан ажратилганда, кўрсатиладиган географик жойнинг хусусиятидан чалғиб, маълум бир жойнинг белгисига айланади. Шу билан бирга, топоним янги маъно олади, у янги, ягона тушунча билан боғланади. Шундай қилиб, апеллативларда ифодаланган аввалги хусусиятлар ном учун муҳим эмас, гўё улар топонимларда сақланиб қолган ёки йўқ бўлиб кетган. Узоқ вақт давомида ишлатилганда, географик номлар маълум бир географик объектни белгилашдан ташқари, бошқа семантик бирликларни ифоллашни тўхтатади, масалан Қора денгиз (қора олдинги поғонада—бу сув ҳавзаси, иккинчисида эса қора ранг сўзи билан боғлиқ).² Р.С.Рогонова номинациянинг иккита тамойилини белгилайди: 1) физик ва табиий хусусиятлар, табиий хусусиятлар бўйича номинация ҳудуднинг географик шароити (сув манбасининг мавжудлиги, пайдо бўлган қишлоқ яқинида маълум бир ўсимлик тури ва бошқалар.). Бундан ташқари, қуйидаги хусусиятлар кўриб чиқилади: объектларнинг бошқаларга нисбатан жойлашиши, улар ўртасидаги муносабатлар.

2) бир киши билан мулоқот қилиш учун номинация. Номинация манбаи қуйидагилар бўлиши мумкин: шахсий исмлар; ижтимоий ҳолат; иқтисодий фаолият; миллати; кўчирилган шахсларнинг дастлабки яшаш жойи ва бошқалар.³

¹ Подольская, Н. В. Какую информацию несет топоним [Текст] / Н. В. Подольская // Принципы топонимики. - М. : Наука, 1964. С. 87 - 99. 211

² Жучкевич, В. А. Общая топонимика: Учеб. пособие [Текст] / В. А. Жучкевич. - 3-е изд., перераб. - Мн. : Высш. школа, 1980. - 288 с.

³ . Рогонова, Р. С. Топонимия Брянской области [Текст]: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Р. С. Рогонова. -

Атрибутлар объектларни тавсифловчи ҳар қандай нарса деб ҳисобланади (хусусиятлар, таниб олиш, идентификация қилиш ёки фарқлаш хусусиятлари, фазилатлар, хусусиятлар, бошқа объектларга муносабатлар ва бошқалар.), улар ўхшаш ёки алоҳида бўлиши мумкин. Ўзига хос хусусиятларни танлаш тамойиллари ҳудуднинг физик–географик шароитларига, одамлар маданиятининг хусусиятларига, яшаш шароитларига ва иқтисодий фаолият соҳасига боғлиқ. Ҳар бир тарихий босқичда ном унинг энг муҳим хусусиятларига асосланади. Аста-секин, инсон фаолияти соҳасининг кенгайиши билан ўзига хос хусусиятларнинг хилма-хиллиги ортади ва географик номлар янада хилма-хил бўлади.¹

«Топонимлар воқеликнинг энг коммуникативлик жиҳатдан аҳамиятли хусусиятларини акс эттириб, ички шакл сўздан объектга ишончли кўприк вазифасини бажаради»². Баъзан топонимнинг асоси бўлган сўзнинг бирламчи семантикаси унинг маъносини йўқотади ёки тиклайди ва қайта талқин қилинади. Ушбу тушунча асл сўзнинг асл, тарихий маъносига мос келадими ёки мос келмаслигидан қатъи назар, топоним қабул қилинади. В.Д.Беленкаянинг таъкидлашича, объект танлашнинг номинатив функциясида ном асл этимонларга тушириб бўлмайдиган маълум шаклга эга бўлиши мумкин. Айни пайтда, В.А.Жучкевичнинг фикрича, «топонимнинг сўзнинг асл семантик маъноси билан ассоциатив алоқалари қанчалик заиф бўлса, унинг топонимик моҳияти шунчалик аниқ намоён бўлади. Шунинг учун бирламчи топонимларни иккиламчи топонимлардан фарқлай оламиз». Бирламчи топоним деганда семантик жиҳатдан апеллативлар асосида пайдо бўлган асл қадимий ёки географик ном тушунилади, улардан топонимик вазифа кўтарадиган бошқа объектларнинг бир ҳил, аммо иккинчи даражали номлари келиб чиқади. Географик номлар, ўхшаш тарихий даврларда ўхшаш географик хусусиятлар тилдан қатъи назар, маъно жиҳатидан ўхшаш номларга эга бўлганда,

Брянск, 1991. - С. 27 - 30.

¹ Жучкевич, В. А. Общая топонимика: Учеб. пособие [Текст] / В. А. Жучкевич. - 3-е изд., перераб. - Мн. : Высш. школа, 1980. - 288 с.

² Березович, Е. Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте : мифопоэтический образ пространства [Текст] / Е. Л. Березович ; под ред. А. К. Матвеева. - Изд. 2-е, испр. и доп. - М. : КомКнига, 2010. - 240 с.

топонимларнинг биринчи намоёиши ҳисобланади. Ўз навбатида В.А.Никоновнинг фикрича, номланган объектнинг хусусиятларини асос орқали ифодаловчи географик номлар географик хусусиятлар билан эмас, балки тарихий сабаблар билан тақозо этилади. Асосий нарса хусусиятнинг мавжудлигида эмас, балки уни баҳолашда ифодаланади. Географик ном, ижтимоий ҳодиса сифатида, объектга хос эмас, лекин у фақат жамиятда мавжуд ва ҳар доим тарихий чизмага амал қилади, чунки хусусиятни танлаш жамият ривожланишининг асосий сабабларига боғлиқ. Бу билан В.А.Никонов номда акс эттирилган объектнинг географик хусусиятларини кўриш мумкин эмас деган хулосага келади. Демак, яққол белгиларнинг мавжудлиги ҳар доим ҳам бевосита хулосалар учун асос бўлиб хизмат қила олмайди. Бироқ, барча тадқиқотчилар унинг бу нуқтаи назарига қўшилмайди. В.А.Никоновнинг юқоридаги фикрларини рад этиб, А.К.Матвеев топоним объектнинг ҳақиқий хусусиятини (арча ўрмони билан ўралган Еловое кўли) ва қўшимча (қайин ўрмони билан ўралган Еловое кўли) акс эттирувчи турли хил маълумотларни олиб юриши мумкинлигини таъкидлайди. Бироқ, бир қатор атрибутларга эга бўлган ҳар қандай исм у ёки бу маънога эга. Шу ўринда В.А.Никоновга эргашиб, лингвокултурологик ахборот манбаи сифатида қараладиган топонимик маъноларнинг уч даражасини (бу объектнинг ўзига эмас, балки унинг онгдаги тасвирига муносабатдир) ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

1) дотологик (апеллятив, этимологик) маъно-мазмунга эга сўздан ҳосил бўлган топоним. Аммо аксарият топонимлар дастлабки маъносини йўқотади, шунинг учун уни махсус лингвистик ёки этимологик таҳлил ёрдамида аниқлаш мумкин.

2) асосий ва мажбурий бўлган топонимик (тўғридан-тўғри географик) маъно, географик ном белгиланган элементнинг ривожланаётган хусусиятларини олганда, унинг элемент билан алоқасини англатади.

3) От-топонимик (пост-топонимик) маъно-бу ном билан одамда содир бўладиган тайин объект хусусиятларидан боғланган бирлашмалардир. Шу билан

бирга от-топонимик қийматлар чексиздир.¹ В.А.Никоновнинг бу таснифини В.Д.Беленкая (1969) қўллаб–қувватлайди. Г.Д.Томахиннинг фикрига кўра, номинациянинг миллий ва маданий шартлилиги апеллятив топонимизацияни яратиш ёки топонимни қарзга олиш жараёнида намоён бўлади. Топонимик қиймат, шунингдек, ушбу миллий ва маданий жамоада яхши маълум бўлган ном ҳақида маълумотларни ўз ичига олиши мумкин. Оттопонимик маъно она тилида сўзлашувчиларнинг оммавий кундалик онгида долзарб бўлган объект образининг мантиқий давоми ва оттопонимик сўз шаклланишининг ижтимоий детерминизмининг ёрқин намоёнидир.² Биринчи даражадаги семантика диахроник тадқиқотлар учун асосий аҳамиятга эга, аммо бу ҳар доим ҳам топонимнинг қўлланишига таъсир қилмайди. Иккинчи даража топонимнинг манзил қийматини белгилайди ва унинг мазмуни объектга ишора қилади. Учинчи даражада топоним деярли умумий маъно ва полисемияни олади, бу географик номни фразеологик бирликка киритишга имкон беради.³ Бундан ташқари, иккинчи маънонинг ўзига хос хусусияти шундаки, у таниқли ёки яқка бўлиши мумкин, чунки бу она тилида сўзлашувчининг билим даражасига боғлиқ. Бироқ, А.В.Суперанская В.А.Никоновнинг таснифига қўшилмайди, чунки пре–топонимик ва пост–топонимик маъноларни деярли ҳар бир топонимда аниқлаш мумкин эмас ва шунинг учун улар ономастик семантиканинг ажралмас таркибий қисмларини ташкил қилмаслиги керак, уларни таснифловчи сифатида қабул қилиш мумкин эмас. Бундан ташқари, муаллиф дотопонимик маъно битта бўлиши, от–топонимик маънолар эса чексиз бўлиши кераклигини уқтиради. А.В.Суперанская кўп сонли полисемик сўзлар ва топонимнинг дотопонимик маъноси муаммосини ҳал қилиш, айрим ҳолларда уни асл лексемасини келтирамиз, лекин унинг маъносини камдан–кам ҳолларда аниқлик билан аниқлай оламиз деб ҳисоблайди.⁴ Н.И.Толстойнинг фикрича, топонимнинг

¹ Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. - М. : Наука, 1965.-180 с

² Томахин, Г. Д. Топонимы как реалии языка и культуры [Текст] / Г. Д. Томахин // Вопросы языкознания. - 1984. - №4. - С. 84 - 90.

³ Кузиков, В. В. Топонимика немецкого языка. Учебное пособие [Текст] / В. В. Кузиков. - Уфа : Изд. Башк. ун-та., 1985. - 80 с. 207

⁴ Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. - Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 368 с.

семантикаси (маъноси) билан жонли алоқани сақлаб қолгандагина муҳокама қилиниши мумкин сўз маъноли бўлганда апеллятив сўз бирикмасидан фойдаланиш мумкин. Акс ҳолда топоним асемантик бўлиб, фақат объектга ишора қилади, ҳеч нарсани англатмайди¹ деган хулосага келади. Суперанская ўз фикрини давом эттириб, қуйидаги тўхтамга келади. Аммо, маъно ҳақида гапирганда уни апеллятив тушунчаси билан тенглаштирмаслигимиз керак, чунки у фонетик ва морфологик жиҳатдан унга тўғри келганда ҳам у билан чегараланмайди.² Мотивация атрибутини қидириш номинация бирлиги номини танлаш билан давом этади. Кубрякованинг фикрича ушбу бирлик битта талабни қондириши керак – ном бериш, ном сифатида хизмат қилиш, номланганларни алоҳида шахс ва қиймат сифатида таъкидлаш, номинатив функцияни бажариш, яъни номинация актида танланган объектни тил орқали ифодалаш.³ Янги атоқли от белгиси фақат битта элементни кўрсатиш учун киритилади. Янги белгининг, аниқроғи географик номнинг пайдо бўлиши ҳар доим умумий тушунчани конкретлаштириш ва индивидуаллаштириш билан боғлиқ. Топонимларнинг аксарияти географик тушунчаларни конкретлаштириш ва индивидуаллаштириш жараёнида умумий сўзлардан келиб чиқади.

Боб бўйича хулоса

1. Ҳозирги пайтга келиб тил ва маданият ўртасидаги муносабатлар масаласи лингвокультурологиянинг долзарб муаммоларидан бирига айланган. Лингвокультурология бир тил ва бир қанча тиллар тизимидаги халқларнинг маданияти, миллий менталитети ва топонимикасини ўз ичига олган дунёдаги миллий тил қурилишининг ўзига хос жиҳатларини ҳар томонлама ўрганиш билан шуғулланади.

2. Шимолий Тожикистон топонимияси асрлар давомида бу ерда яшаган ва яшаб келаётган этник гуруҳларнинг лингвистик маданиятини ўзида мужассам этган. Бу ҳол ҳам топонимларни лингвистик жиҳатдан

¹ Толстой, Н. И. Славянская географическая терминология [Текст] / Н. И. Толстой. - М., 1969

² Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. - Изд. 2-е, испр. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 368 с.

³ Кубрякова, Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности [Текст] / Е. С. Кубрякова; Отв. ред. Б. А. Серебренников. Изд. 2-е. - М.: Издательство ЛКИ, 2008. - 160 с.

ўрганиш зарурлигини кўрсатади.

3. Топонимларни лингвокультурологик жиҳатдан ўрганиш бу тил ва маданият ўртасидаги муносабатларни кузатишга имкон берадиган тилшуносликнинг янги ва долзарб соҳаси. Ҳар бир минтақа, жумладан Шимолий Тожикистон топонимларида шу халқнинг менталитети ва маданиятининг ўзига хос хусусиятлари акс этади.

4. Тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирини ўрганадиган лингвокультурологик йўналишнинг пайдо бўлиши, илмий билимларни ривожлантиришнинг замонавий тенденцияларига мос келадиган муҳим воқеа саналади, чунки тил ижтимоий ҳақиқат учун қўлланма бўлиб тилни илмий ўрганишда маданият етакчи тамойил сифатида тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

5. Лингвокультурология замонавий маданий шароитда тил ва маданиятнинг ўзаро таъсирини ўрганиш ва тавсифлашга қаратилган миллий ўзига хослик ва унинг тилда намоён бўлиши, ушбу ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлигини ва ўзаро таъсири масалалари билан ҳам шуғулланади.

6. Миллат маданиятининг нозикликлари унинг тилида акс этади, бу ноёб ва ўзига хосдир, чунки тил дунёни ва ундаги инсонларни турли йўллар билан бошқаради.

7. Тилда шундай топонимлар мавжудки, бу топонимларда миллатнинг маданияти акс этган бўлади. Топонимияда маданият барча йўналишларда аммо барча ҳолатларда турли йўллар билан акс этади.

8. Миллат маданиятининг узоқ ривожланиш жараёни унинг хусусиятларини авлоддан авлодга етказиб берадиган ва узатадиган топонимларнинг семантикасида акс этади. Шимолий Тожикистон туркий топонимлари ҳам қадим замонлардан буён шу маконда яшаган туркий қавмларнинг маданиятини ўзида акс эттира олиши билан ҳам қадрли саналади.

9. Шимолий Тожикистонда учрайдиган Етим чўққи, Қирқ қиз, Етти қиз, Олти етим, Жиянчукур, Еб тўймас, Пучуқой, Бешжуз, Бешбола каби

топонимларда туркий халқларнинг миллий маданиятининг баъзи қирралари яширилган бўлиб, бу нарса ҳам бу ҳудуд топонимларини ўрганишга қизиқиш уйғотади.

10. Янги топонимларда атоқли от белгиси битта элементни кўрсатиш учун киритилади. Бу янги атоқли от ҳам маълум маънода шу жойнинг урф одатлари, анъаналари, ўзига хос хусусиятларини акс эттиргандагина яшовчанлиги узоқ бўлади.

ТОПОНИМИК СИСТЕМАНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ

Топонимлар ономастиканинг алоҳида тадқиқ манбаи сифатида

Оламда ҳар нарсанинг номи бор. Энг улкан предметлардан тортиб кўзга кўринмас заррачаларнинг ҳам ўз номи мавжуд. Бу дунёда номсиз мавжуд бўлиш мумкин эмас. Ном нарса ва ҳодисаларни бир-биридан фарқлаш учун зарурдир. Тушунчаларни фарқлаш жой номларига ҳам бевосита тааллуқли. Ҳар қандай жойнинг номи, уни бошқалардан фарқлайдиган атамаси ҳамда шу атама билан боғлиқ сўзлар гуруҳи мавжуд бўлади. Жой номларини бир-биридан фарқлашга хизмат қиладиган бирлик - топонимдир. Топоним юнонча сўз бўлиб, топос - жой, онома - ном. Демак, топоним - жой номи.

Жаҳон тилшунослигида Х.А.Смит, А.Л.Даузат, Г.Ж.Коплей, Г.В.Лемон кабиларнинг илмий изланишлари топонимиканинг фан сифатида шаклланишида алоҳида эътирофга лойиқ¹.

Х.А.Смитнинг тадқиқотида топонимларнинг назарий асослари, А.Л.Даузат ишида француз топонимларининг маъно гуруҳлари ёритилган. Г.Ж.Коплейнинг ишида жойларнинг умумий ва машхур номлари билан боғлиқ масалалар таҳлил этилган бўлса, Г.В.Лемон инглиз тилидаги топонимларнинг этимологиясига оид қарашларини баён этган.

¹Smit A.H. English Place-Names Elements. – Cambridge: 1956. – 163 p.; Алберт Даузат. La Toponymie française. – Paris: Bibliothèque scientifique, Payot, 1960, Réimpression 1971 – 168 p.; Copley, G. J. Names and Places with a short dictionary of common or wellknown place-names. – London: Phoenix House Ltd., 1963. – 226 p.; Лемон Г.Б. English Etymology. – G.: Robinson, 1783. – 693 c.

Топоним тушунчасига таъриф берган машхур рус тилшунослари Н.В.Подольская ва А.В.Суперанскаялар “топонимлар Ер планетасидан ташқари ҳар қандай географик номларни ифода этувчи барча сўзлар учун умумлаштирувчи атамадир”¹, – дея қайд этишган.

В.А.Никонов томонидан “топонимика географик номларни ўрганиш билан шуғулланувчи; тил тарихи, диалектология, этимология, лексикология соҳалари билан кесишадиган; тарих, география, этнография билан узвий алоқадорликда бўлган тилшуносликнинг алоҳида бўлими”² эканлиги баён қилинган.

Д.Э.Розенталь, М.А.Теленковалар топонимикани “лексикологиянинг географик номларни ўрганувчи бўлими; бирор ҳудуднинг географик номлари жамланмаси”³, деб таърифлаган.

Ҳ.Ҳасанов “топоним деб бир жой номига айтилади: лотинча топос - ер, онома-ном, исм. Жой номлари йиғиндиси топонимия бўлади. Жой номларини ўрганувчи фан эса топонимика деб аталади. Топонимист шу соҳа билан шуғулланувчи мутахассис”⁴ эканини қайд этади.

Топонимика соҳасининг мутахассисларидан бири С.Қораев топонимика ҳақида тушунча берар экан, “топонимика деганда жой номларини ўрганадиган фанни, топонимия деганда эса географик номлар йиғиндисини назарда тутамиз”⁵, деб шарҳ бериб ўтган.

Топоним ва у билан боғлиқ атамаларнинг кенг қамровли моҳияти Э. Бегматов ва Н.Улуқовларнинг луғати⁶да ҳам ёритилган. Чунки ушбу луғатда топоним билан алоқадор 130 га яқин атама изоҳланган. Луғат муаллифлари топонимга қуйидагича таъриф берган: *“ер юзасининг қуруқлик қисмида жойлашган табиий-жузғрофий ва сунъий (инсон яратган) объектларнинг атоқли оти: ойконим, ороним, спелеоним, хороним, урбаноним, дримоним,*

¹ Подольская Н.В., Суперанская А.В. Терминология ономастики // Вопросы языкознания. – 1969. – № 4. – С.141.

² Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С.164.

³ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. – М., 1972. – С.447.

⁴ Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965. – Б.3.

⁵ Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – Б.6.

⁶ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.76-83.

некроним ва б.”¹. Географик объектнинг атамашуносликдаги умумлашма номи *топоним* ҳисобланар экан, ушбу атама асосида *топонимия*, *топонимика* кабилар тегишли ҳудудда яшайдиган миллат ва халқларнинг ўтмишини, тарихий ривожланишини ҳамда этник жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган бўлади. Ономастикада *топоним*, *топонимия*, *топонимика* каби тушунчалар бири иккинчисини, иккинчиси учинчисини тақозо этади. *Топоним* – ҳар қандай жойнинг номи; *топонимия* – бирор тил ёки ҳудудда учрайдиган жой номлари мажмуаси², *топонимика* (*топонимистика/топономастика* деб номланиш ҳам кузатилади) - номшуносликдаги жой номларининг пайдо бўлиши, ривожи, вазифавий хусусиятларини ўрганувчи соҳаси¹дир.

А.Вамбери, В.В.Бартольд, М.Е.Массон, С.П.Толстов, Э.М.Мурзаев, Я.Ғуломов, С.Ғ.Кляшторний, Ф.Абдуллаев каби атоқли шарқшунослар Ўрта Осиё топонимикасига доир талай мақолалар ёзганлар³.

Ономастиканинг йирик йўналиши бўлган топонимика ўзбек тилшунослигида XX асрнинг иккинчи ярмидан алоҳида соҳа сифатида шакллана бошлаган.

Топонимикага оид ишларнинг дастлабки муаллифи таниқли ўзбек географ олими Ҳ.Ҳасанов ҳисобланади. Олим Ўрта Осиё топонимиясини кенг камров билан ўрганганлиги билан ажралиб туради. Унинг «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» асарида топонимиканинг назарий масалаларига доир қарашлари ҳамда кўплаб жой номларининг изоҳи келтирилган.

С.Қораев топонимикани қайси фанлар қаторига киритиш керак, деган мунозара узоқ давом этганлигини таъкидлаб, географик номлар, яъни топонимлар тил луғат таркибининг бир қисми бўлиб, тил қонуниятларига бўйсунди: сўзни, албатта, тилшунослик - лингвистика фани ўрганиши керак. Демак, олим топонимика атоқли отларни ўрганадиган ономастика фанининг бир қисми бўлиб, тилшунослик фанлари қаторига киради⁴, деб уқтирган.

¹ Бегматов Э., Улуков Н. Кўрсатилган луғат. – Б.76-77.

² Бегматов Э., Улуков Н. Кўрсатилган луғат. – Б.81.

³ Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965. – Б.4.

⁴ Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – Б.7.

С.Қораевнинг “Географик номлар маъноси” китобининг “Топонимика хақида тушунча” ҳамда “Топонимикага оид терминлар”¹ қисмларида жой номлари билан боғлиқ асосий тушунчалар шарҳланган.

Ўтган асрнинг тўртинчи чорагида яратилган бу асар собиқ иттифоқ илм-фани талаблари асосида яратилган. Унда миллий-сиёсий мустақиллигимиздан олдинги даврдаги илм-фан, адабиёт, маданият ва санъат, айтиш мумкинки, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида олиб борилган ишлар, соҳалар бўйича тадқиқотлар, эришилган ютуқлар коммунистик мафкурага асосланган иттифоқ миқёсида баҳоланган. Топонимия бўйича амалга оширилган ишлар, эришилган ютуқлар, хуллас, барча ҳаракатлар рус ва россиялик олимлар номи билан боғланган.

С.Қораевнинг қайд этишича, А.И.Попов, В.Гумбольдтни топонимия соҳасида анча хизмат қилган биринчи олим деб эътироф этган². Марказий ва Ўрта Осиё жой номларини ўрганиш рус мутахассислари фаолиятида асосий ўринни эгаллагани маълумдир. Бу борада В.В.Бартольд, Л.С.Берг, А.Х.Востоков, С.Б.Веселовский, В.Вяткин, А.П.Дульзон, В.А.Жучкевич, Ю.А.Карпенко, М.Е.Массон, А.К.Матвеев, Э.М.Мурзаев, В.А.Никонов, А.И.Соболевский, В.П.Семенов-Тянь-Шанский, Б.А.Серебренников, А.В.Суперанская, В.Н.Топоров, А.И.Попов, С.П.Толстов, А.М.Шёгрэн, В.Б.Шостакович каби олимлар кенг кўламли фаолият олиб борган.

Ўрта Осиё тарихий географиясини ўрганишда Н.В.Хаников, Л.Н.Соболев, Н.Ф.Ситянковскийларнинг хизмати каттадир³. Хусусан, тарихчи олим В.Л.Вяткиннинг номини алоҳида тилга олиш зарур. Чунки В.Л.Вяткин Тошкент ва Самарқанд ҳудудларига мансуб топонимларни тадқиқ қилишда алоҳида жонбозлик кўрсатган. У вақф ҳужжатлари асосида топонимларнинг маъноси, пайдо бўлиш тарихи ҳамда талаффуз жиҳатларини таҳлил этган⁴. Бу

¹ Қораев С. Кўрсатилган асар. –Б. 6-23; 190-197.

² Қораев С. Кўрсатилган асар. –Б. 6-23.

³ Хаников Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843; Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения О Зерафшанском округе с приложением списка населенных мест округа. – СПб., 1874; Ситянковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана. ИТОРГО. Т.1, вып. 2. 1900. – С.121-314. Бу ҳақда қаранг: Қораев С. Кўрсатилган асар. – Б. 18-19.

⁴ Вяткин В.Л. К исторической геграфии Ташкентского района. ПТКЛА,1900. – С. 156-159; Материалы к

ҳақда маълумот берган С.Қораев В.Вяткин фаолиятига В.В.Бартольднинг жуда юксак баҳо берганлигини қайд этган.

XIX аср охири XX аср бошларидаги рус шарқшуносларидан академик В.В.Бартольднинг асарлари топонимикада алоҳида ўрин тутади. В.В.Бартольд асарларини ўрганмасдан туриб Ўрта Осиё топонимикаси билан шуғулланиб бўлмайди¹.

Ўрта Осиё топонимиясининг қадимги ҳолати ҳақида А.Л.Хромовнинг асарида ҳам маълумотлар берилган. Жумладан, жой номлари ҳақидаги фан - топонимиянинг шаклланиши узоқ тарихга бориб тақалишини шарқшунос ва тилшунос А.Л.Хромов маълумотларидан билиб олиш мумкин. Унинг хабар беришича, ҳозирги Ўрта Осиё ҳудудининг топонимикаси эрамиздан аввалги I асрда грек олими Страбон, Ибн Хўрдодбех (IX аср), Абу Жаъфар Наршахий (X аср), Муқаддасий (X аср) ва бошқаларнинг асарларида илк топонимик маълумотлар учрайди.

Топонимикага доир илмий асосланган илк фикрлар араб олими Ёқут томонидан баён этилган. “Ёқут Ўрта Осиё ва мусулмон Шарқининг биринчи топонимисти деб ҳисобланади. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, унинг географик муаммоларни таҳлил қилиш усули ҳозирги замон методларини, айниқса, топонимларни топоформант (топонимлар таркибидаги грамматик шакллар) ларга ажратиб таснифлаш методини эслатади.

Ўрта Осиё топонимиясини фаол ўрганиш фақат XIX асарнинг II ярмидан бошланди. Шу пайтдан бошлаб топонимика масалаларига дахлдор бўлган барча ишларни улардаги материалнинг баён этилиш характериға кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга махсус топонимик кузатишлар, яъни географик номлар ўрганиш объекти бўлган ишлар киради. Муаллифлар у ёки бу даражада топонимик масалаларни ёритган тарих, география ва ўлкашуносликка оид асарлар иккинчи гуруҳни ташкил этади”². А.Л.Хромов ўз фикрларини давом эттириб, X–XIII асрлар Мовароуннаҳр топонимиясининг

исторической географии Самаркандского вилайета. СКСО, вып. VII, 1902. – С.1-63.

¹ Қораев С. Кўрсатилган асар. – Б. 19.

²Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. – Душанбе: изд-во «Ирфон», 1975. – С. 7.

катта фоизини исломгача бўлган даврдан мерос қолган шарқий эроний суғдий, хоразмий ва эҳтимол, бақтрия тилига оид топонимлар ташкил қилади. XIII аср Мовароуннаҳр топонимиясининг шаклланиш жараёни туркий элементларнинг кучайиши ва бунинг оқибатида шарқий эроний қатламнинг сиқиб чиқарилиши билан боғлиқ. Шарқий эроний топонимиядаги жадал бузилишлар ва мослашишлар, айниқса, тожик тили туркий тиллар билан алмашган ҳудудларда содир бўлди. Туркий тилли аҳоли учун қабул қилинган топонимия айнан «гунг» топонимия эди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон ва Тожикистоннинг шимолий ҳудудларида шарқий эроний топонимия элементлари кам миқдорда сақланиб қолган¹, дея қайд этган.

Баён қилинганлардан шу ҳолат аниқ бўладики, Ўрта Осиё топонимикаси билан боғлиқ масалалар, илк изланишлар, унинг муаммолари билан шуғулланиш узоқ даврларга бориб тақалади. Топоним ва бошқа географик объектлар номлари ҳақидаги фикрларни баён этиш ҳамда шарҳлаш мутафаккир алломаларимиз - Маҳмуд Қошғарий, Абу Райҳон Беруний, Рашидиддин, Абу Жаъфар Наршахий, Шарафиддин Али Яздий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдурахмон Самарқандий, Ҳофиз Таниш Бухорий, Абу Тохирхожа кабиларнинг қомусий мерослари орқали бизгача етиб келган. “Девону луғотит турк”, “Ҳудуд ул-олам”, “Шажарайи турк”, “Бобурнома”, “Убайдуллонома”, “Абдуллонома” ва бошқа шу каби манбалардан, Ўрта Осиё ва унинг халқлари тарихи, илм-фани ва маданияти, этнографияси ва археологиясига оид тадқиқотлар олиб борган олимлар В.В.Радлов, В.В.Бартольд, В.Л.Вяткин, В.И.Шишкин, С.П.Толстов, О.И.Смирнова, М.Е.Массон, И.И.Умняков, Л.Н.Гумилев, Г.А.Пугаченкова, Я.Ғуломов каби олимларнинг асарларидан тегишли маълумотларни олиш мумкин. Бу асарлар жой номлари борасидаги кузатишлар учун асос, манба вазифасини ўтайди.

Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб Ўрта Осиё, шу жумладан Тожикистон топонимикасини ўрганиш борасида қатор ишлар амалга оширилди. Бу ишлар сирасига анжуман материалли, маъруза, мақоладан бошлаб

¹ Хромов А.Л. Кўрсатилган асар. – Б. 9-10.

монография ва диссертацияларни киритиш мумкин.

Топонимия соҳасининг йўналишилари бўйича қатор диссертациялар яратилдики, уларда Ўзбекистон ҳудудига оид жой номларини йиғиш, аниқланган материални мавзу гуруҳлари бўйича тизимлаштириш, лексик–семантик ва этимологик хусусиятларини тадқиқ этиш каби вазифалар ўз ечимини топган.

Бу тадқиқотларни ўрганиш кўламига кўра бир неча гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1–гуруҳга катта ҳудуд топонимияси материали қамраб олинган ишлар кирази: С.Қораевнинг «Опыт изучения топонимии Узбекистана», О.Бегимовнинг «Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашган қатлами» (1999);

2–гуруҳга вилоят топонимияси тадқиқ қилинган ишларни киритиш мумкин: Т.Нафасовнинг «Топонимы Кашкадарьинской области» (1968), (1969), З.Дўсимовнинг «Топонимы Северного Хорезма» (1970), Ш.Қодированинг «Микротопонимы Ташкента» (1970), Ё.Хўжамбердиевнинг «Историко–этимологическое исследование топонимы Сурхандарьинской области» (1974), С.Наимовнинг «Ойконимы Бухарской области» (1984), М.Рамазанованинг «Развитие ойконимии Ташкентской области в современный период» (1986), А.Зокировнинг «Топонимия Джизакской области Узбекской ССР» (1991);

3–гуруҳга шаҳар ва унга тегишли ҳудудлар топонимияси ўрганилган ишлар кирази: Т.Раҳматовнинг «Топонимия города Самарканда и его окрестностей» (1973), Ж.Латиповнинг «Топонимия города Маргелана и его окрестностей» (1975), Н.Охуновнинг «Топонимы Кокандской группы районов» (1978), Н.Мингбоевнинг «Топонимия Мирзачуля» (1988), Т.Эназаровнинг «Шахрисабз ҳудуди жой номларининг тарихий–қиёсий тадқиқи» (1993), Х.Бўриеванинг Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси (XIX аср охири – XX аср бошлари) (2007);

4–гуруҳга бирор туман топонимияси тадқиқ объекти бўлган ишлар кирази: Х.Холмўминовнинг «Микротопонимия Бойсунского района и его

окрестностей» (1993), Ў.Ориповнинг «Нурота тумани макро ва микротопонимиясининг лисоний таҳлили» (2003), А.Аслоновнинг «Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили» (2005);

5–гуруҳга топонимиянинг бирор соҳаси тадқиқ этилган ишлар киради: Н.Бегалиевнинг «Самарқанд вилояти гидронимлари» (1994), А.Отажоновнинг «Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари» (1997), А.Туроповнинг «Самарқанд вилояти этноним ва этнотопонимларининг таҳлили» (1999), Ш.Темировнинг “Самарқанд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи” (2019) каби диссертацияларини киритиш мумкин.

Соҳага оид докторлик диссертациялари ҳам яратилди. Булар сирасига лингвистика йўналишида З.Дўсимовнинг «Историко–лингвистической анализ топонимии Хорезма» (1986) ҳамда география йўналишида С.Қораевнинг «Ўзбекистон ойконимлари» (1998) каби ишлари киради.

Топонимия муаммолари ечимига қаратилган алоҳида нашрлар, монографиялар ҳам яратилдики, улар ҳам, асосан, юқорида номлари зикр этилган тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган. Бундай ишлар қаторига С.Қораевнинг «Топонимика» (Т., 1970), «Географик номлар маъноси» (Т., 1978), “Топонимика - географик номлар ҳақидаги фан” (Т., 1980), «Тошкент топонимлари» (Т., 1991), «Топонимия Узбекистана» (Т., 1991), «Ўзбекистон вилоятлари топонимлари» (Т., 2005), «Топонимика» (Т., 2006); Э.Бегматовнинг «Жой номлари – маънавий кўзгуси» (Т., 1998); З.Дўсимовнинг «Хоразм топонимлари» (Т., 1985), «Жой номларининг қисқача изоҳли луғати» (Т., 1977; ҳаммуаллиф Х.Эгамов), «Жой номларининг сири» (Хива, 2001; ҳаммуаллиф М.Тиллаева), «Топонимика асослари» (Т., 2002; ҳаммуаллиф М.Тиллаева); Т.Нафасовнинг «Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи» (Т., 1985), «Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати» (Т., 1988), “Қишлоғингиз нега шундай аталган?” (Т., 1989), «Ўзбек номномаси» (Қарши, 1993), “Қарши шаҳри маҳалла ва кўча номлари” (Т., 2008; ҳаммуаллиф Ш.Турсунов), “Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи” (Т., 2009); Б.Ўринбоевнинг «Самарқанд

вилояти топонимларининг изоҳи» (Самарқанд, 1997), «Асрлардек барҳаёт номлар» (Самарқанд, 2003), “Жиззах топонимларининг таъбири” (Самарқанд, 2007); Н.Йўлдошевнинг “Бухородаги айрим авлиёлар тарихи” (Бухоро, 1993); С.Каримовнинг “Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида” (Т., 2006; ҳаммуаллиф С.Бўриев); К.Назаровнинг “Жой номларини йиғиш сўроқномаси” (Т., 1995; ҳаммуаллиф Т.Эназаров); Т.Эназаровнинг «Топонимларни этимологик тадқиқ қилишнинг илмий–назарий ва амалий–услубий асослари» (Т., 2001), «Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи» (Т., 2002), «Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини» (Т., 2004); “Номшунослик масалалари” (Т., 2010); Л.Каримованинг «Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши» (Т., 2002); А.Мухаммаджоновнинг «Қадимги Тошкент» (Т., 2002); С.Наимовнинг «Бухоро области топонимияси» (Т., 1984), «Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изоҳли луғати» (Бухоро, 1997); А.Отажонованинг «Хоразм топонимлари» (Т., 1997); Н.Охуновнинг “Жойлар ва номлар” (Т., 1986), «Тил ва жой номлари» (Т., 1988), «Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари» (Т., 1989), «Жой номлари таъбири» (Т., 1994) каби асарлари мансубдир.

Ўрта Осиё географияси ҳамда топонимиясини тадқиқ этиш борасида салмоқли ишларни амалга оширган атоқли олим Ҳ.Ҳасановнинг «Географик номлар имлоси» (Т., 1962), «География терминлари луғати» (Т., 1964), «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» (Т., 1965), «Ер тили» (Т., 1977), «Сайёҳ олимлар» (Т., 1981), «Географик номлар сири» (Т., 1985) асарлари диққатга лойиқдир.

Юқорида баён этилганлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, топонимика бўйича тадқиқотлар маълум бир изчилликка эга эмас. Бажарилган ишлар алоҳида олинган ҳудуд ёхуд мамлакат (вилоят, шаҳар, туман) топонимларининг маълум бир гуруҳини лексик–семантик, этимологик тадқиқ этиш юзасидан олиб борилган.

Шу нуқтаи назардан қаралса, топонимлар ҳудуд жиҳатидан кенг ёки тор қамров билан тадқиқ этилади. Бу ҳақда фикр юритган Е.М.Поспелов топонимик

материални глобал, локал, тўлиқ, тўлиқсиз кабиларга ажратган эди¹. Амалга оширилган тадқиқотлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, жойлар кесимида аниқланган топонимлар тўлиқ тадқиқ этилмаган.

Топонимларни муайян ҳудудга кўра ўрганиш ўзига хос илмий–методик аҳамиятга эга. Бунда ҳудуднинг топонимияси ҳар томонлама кенг ва мукамал тадқиқ этилади. Топонимларни мукамал ўрганишга қаратилган тадқиқотларда ҳудудий топонимик материалларни қиёсий ўрганиш талаб этилади. Бу талаб турли ижтимоий–сиёсий жараёнлар, аҳоли миграцияси ҳамда аҳолининг шеvasи ва этник таркибига бориб тақалади.

Топонимиканинг ёндош фанлар билан муносабати.

Топонимика ономастиканинг географик номлар (топонимлар), уларнинг кўлланиши, маъноси, келиб чиқиши, таркиби, тарқалиш ареали, даврлар давомида тараққиёти ва ўзгаришини ўрганувчи бўлидир².

Тилдаги махсус атаб қўйилган номлар – атоқли отлар ономастикада ўрганилади. Топонимиканинг таркибига ойконимия (юнонча: oikos – уй, бошпана), гидронимия (юнонча: hidro – сув), оронимия (юнонча: oros – тоғ), космонимия (юнонча: kosmos – коинот) ва ҳ.к. киради.

Ўрганилаётган объектнинг ҳажми, кўламига кўра топонимиянинг макротопонимия ва микротопонимия тармоқлари ажратилади. Макротопонимия йирик географик объектлар, сиёсий–маъмурий бўлинишларнинг катта тизимини қамраб олади. Микротопонимия эса алоҳида олинган ҳажман кичик ҳудудларга мансуб географик номларни назарда тутди³.

Атоқли от даражасига кўтарилган жой номлари ономастиканинг тадқиқ соҳасига киради. Ономастикада атоқли отлар ҳам, улар билан алоқадор бўлган турдош отлар ҳам тадқиқ объекти бўлиши мумкин.

¹ Поспелов Е. М. Картографирование как метод исследования субстратной топонимики // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 1. – С.80.

² Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 515.

³ Кўрсатилган луғат. – Б. 515-516.

Топонимлар ўзи атаган объект ҳақида кўплаб маълумотларни бериши мумкинки, тилнинг бошқа ҳодисасида бундай имконият мавжуд эмас¹.

Топонимика ономастиканинг бир соҳаси сифатида унинг таркибига кирувчи йўналишлардан айрим ўзига хосликларга эгаллиги билан ажралиб туради. Аввало, топонимика қамровида географик бирликлар ўрганилади, қолаверса, ушбу бирликлар ўзига хос ясалиш хусусиятларига эга. Топонимияда ҳар бир объект ўз номига эга. Уларнинг алоҳида ясалиш қонуниятлари, усуллари мавжуд. Топонимлар апеллятив лексика (атоқли отлар учун асос бўлган бирликлар) билан чамбарчас боғлиқ. Шунингдек, топонимларда конверсия – кўчиш усули кенг қўлланади.

Топонимлар ижтимоий талаб, кундалик эҳтиёж натижаси сифатида юзага келади. Жойга ном бериш жараёни эҳтиёж, таклиф, ном, мослашиш, номланиш каби босқичларни ташкил этади. Бунда бирор географик объектга ном бериш эҳтиёжи юзага келади, объектнинг бирор жиҳати (тарихи, аҳолининг этник қатлами, касб–кори, жойнинг рельефи, бирор йирик объектга яқинлиги ва х.к.)дан келиб чиқиб, ном таклиф этилади. Келишиш ёки тасодифийлик асосида пайдо бўлган ном қисқа ёки узоқ муддат объектни номлашга хизмат қилади.

Адабиётларда қайд этилганидек, топонимларнинг пайдо бўлиши, турғунлашиши ёки, аксинча, алмашилиши, маъносида турлича ўзгаришларнинг содир бўлиши жамият тақдири билан боғлиқ бўлади. Ҳар қандай топонимик ўзгариш жамиятда амалда бўлган тил қонуниятлари доирасида содир бўлади².

Демак, ном эҳтиёж сабабли юзага келади. Бунда қуйидагилар асосий омил вазифасини ўтайди:

- 1) географик объектнинг тарихи билан боғлиқ ҳолатлар. Эскимачит;
- 2) аҳолининг этник қатлами, яъни ҳудудда истиқомат қиладиган аҳолининг аксарият қисмини ташкил этадиган кишиларнинг қайси халқ, миллат, қавм, қабила ёки элат вакили эканлиги: Араблар, Ўзбеклар, Найман, Қипчоклар;

¹ Смолицкая Г.П. Топонимический ареал и вопросы реконструкции лексической системы языка (на словянском материале) // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4. – С.115.

² Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Т.: Фан, 2006. – Б.15.

- 3) аҳолининг касб–кори, машғулоти ёки тирикчилик қилишининг асосий манбаси: Қассоб гузар, Совунчилар, Шакарчилар;
- 4) географик объект жойлашган манзилнинг рельефи: Боғишамол;
- 5) географик манзилнинг бирор йирик объектга яқинлиги: Бозорбоши;
- 6) географик объектнинг ҳажми, ўлчами, эгаллаган майдони, катта ёки кичиклиги: Катта қалъача, Қипчоқча, Каттатом, Катта қишлоқ;
- 7) географик объектнинг жойлашган ўрни: Ўртақўрғон, Жарқўрғон, Пастчақир ва бошқалар.

Хулоса қилиш мумкинки, кундалик турмушнинг барча жабҳаларида бўлганидек, ном бериш ҳам инсонларнинг маълум эҳтиёжлари натижаси ўларок майдонга келади.

Ном бирор географик объектни, манзилни шунчаки аташ воситаси бўлиб қолмай, балки уларни бир–биридан фарқлаш вазифасини ҳам бажаради.

Кундалик турмуш, ижтимоий ҳаётда мавжуд тушунчалар каби номлар ҳам узоқ шаклланиш ва тараққиёт йўлини босиб ўтади. Даврлар ўтиши билан номларда ҳам турли ўзгаришлар рўй беради. Бу ўзгаришларга бир қанча сабаблар асос бўлиши мумкин. Лекин топонимика соҳаси мутахассислари, қолаверса, кенг жамоатчилик олдида тарихий номларни асраб–авайлаш, уларни келажак авлодларга бекаму кўст етказиш вазифаси доимо долзарб бўлиб қолади.

Топонимик бирликларда маълум маънодаги барқарорлик мавжуд. Бу ҳақда фикр билдирган тадқиқотчилар топонимларда турли ўзгариш кам кузатилиши, бу ўзгаришларнинг узоқ даврлар давом этиши, ўзгариш рўй берганда ҳам асл, аввалги ном халқ тилида узоқ муддат сақланиши ҳақида маълумот берадилар¹.

Ҳаттоки, тарих сахнасидан йўқ бўлиб кетган халқлар, миллатлар ва элатларнинг тилларига хос топонимлар асрлар давомида яшаб қолиши мумкин. Тўғри, жамиятнинг тараққий этиши билан ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ўзгаришлар, янгиланишлар юз беради. Топонимлар ҳам маълум

¹ Муллазоде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. – Баку: Маариф, 1979. – С.137-138.

ижтимоий–сиёсий ўзгаришлар таъсирида бўлади. Демак, топонимларда ҳам ўзгариш, янгиланишлар юзага келади. Бундай ўзгаришлар, асосан, кичик географик объектлар – майда аҳоли пунктларига кўпроқ тааллуқли бўлади. Бунда бир неча аҳоли пунктларининг бирлашиши ёки янги қишлоқларнинг пайдо бўлиши асосий роль ўйнайди. Йирик ҳудудни, тарихий масканларни аташ учун қўлланган Самарканд, Тошкент, Хўжанд, Исфара, Конибодом, Ўратепа ва бошқа топонимларда ўзгаришлар камдан–кам ҳолатларда рўй беради. Номлардаги ўзгаришлар хусусида фикр юритар экан, А.В.Суперанская ҳам турли таъсирлар, ўзгаришлар натижасида кўпчилик топонимларнинг шакли – товуш қиёфаси ўзгариши ҳақида маълумот берган¹. Демак, топонимларнинг ўзгармаслиги ҳақидаги фикрнинг нисбий эканлигини инобатга олиш керак.

Юқорида номларнинг пайдо бўлиш омиллари ҳақида сўз юритган эдик. Аслида жойга ном танлашда асосий, ҳал қилувчи ролни халқ ўйнайди. Халқ томонидан маълум жойга ном берилгач, шу ном географик объектнинг ўзига хос белгисига айланади, даврлар ўтиши билан номнинг фонетик таркиби ўзгариши сабабли унинг асл маъносидан узоқ бўлган талқинлар, турли афсона ва ривоятлар майдонга келади. Бу халқ этимологияси деб юритилади. Халқ этимологияси деганда, келиб чиқиш манбаи ва маъноси ноаниқ бўлган атоқли отларни ном билан унга асос бўлган турдош лексема орасида шаклий ва маъновий ўхшашликка асосланиб ёки афсона ва ривоятлардаги маълумотларга таяниб талқин қилиш² тушунилади.

Баъзан номларда шу қадар катта шаклий ўзгаришлар бўладикки, вақт ўтиши билан унинг этимологиясини аниқлаш мумкин бўлмай қолади. Бундай ҳолатда фонетик ҳодисалардан товуш алмашиши, асос ёки қўшимчадаги товушларнинг жарангли ёхуд жарангсиз вариантыга ўтиши кабилардан келиб чиқиб таҳлил олиб бориш лозимдир. Чунки номда ҳар қандай ўзгариш бўлишига қарамай, унинг асл шаклини аниқлаш, этимологиясини ойдинлаштириш шарт. Қайд этиб ўтилганидек, топонимлар халқимиз тарихи, миллий қадриятларимизнинг бир

¹ Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – С.49.

²Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 90.

шакли сифатида биз учун муҳимдир. Шу сабабли тил луғат бойлигининг бир қисми бўлган топонимларни тўплаш, тизимлаштириш, уларни илмий таҳлил этиш ҳам илм–фан, ҳам маънавият нуқтаи назаридан муҳим саналади.

Топонимлар ўзи мансуб бўлган ҳудуд тарихи, маданияти, аҳолининг турмуш тарзи, тили ҳамда жойнинг географияси ҳақида маълумот берадиган муҳим манбадир. Шунинг учун топонимлар нафақат тилшунослик, балки тарих, география, геология, этнография каби соҳаларнинг ҳам ўрганиш объекти саналади.

Жой номларини ўрганувчи топонимика йўналиши ўзининг ички хусусиятларидан келиб чиқиб бир неча фанлар билан узвий муносабатни, алоқадорликни шакллантирган. Топонимика соҳаси жой номларини нафақат лисоний жиҳатлари, балки шаклланиш тарихи, жойнинг геологияси, географияси, маҳаллий аҳолининг этник қатлами каби масалаларни ҳам ўрганеди. Шу сабабли топонимиканинг қайси фанга мансублиги борасидаги саволга қатъий жавоб бериш мушкулдир.

Филологлар топонимика-лексикологиянинг бир қисми, яъни лингвистик фан десалар, географлар: “бу – географиянинг бир қисми” дейдилар. Атоқли рус тарихчилари А.И.Соболевский ва С.Б.Веселовский топонимиканинг тарих фанига тегишлилигини тарғиб қилганлар. А.И.Попов “Топонимика – тарихий фан” сарлавҳали асар ҳам ёзди. Бу “талаш”ни ҳеч қачон бир ёқли қилиб бўлмаса керак. Аммо шу нарса аниқ–ки топонимика учала фан чегарасидаги соҳадир. Кимки топонимика билан астойдил шуғулланмоқни истаса, у бир неча фанни ўрганиб олиши зарур: филолог – этнографияни, тарихни, табиий ва иқтисодий географияни, тарихчи – филологияни, географияни, географ – тилни, тарих ва этнографияни билиши лозим¹.

Демак, топонимиканинг энг биринчи хусусияти – унинг тилшунослик, тарих, география, геология ҳамда этнография фанлари доирасидан ўрин олганлигидир. Топонимик материал номлари зикр этилган фанларнинг барчаси

¹Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965. – Б.22.

учун тадқиқ манбаи саналади. Шунинг назарда тутиб, ишимизда топонимика соҳасининг ўзига ёндош фанлар билан алоқаси борасидаги фикрларимизни ҳам баён этишни лозим топдик.

Топонимлар ўзи аталган ҳудуднинг тарихи, унинг тарихий тараққиёт йўлини ҳам ёритувчи бир восита саналади. Деярли барча топонимлар бирор–бир тарихий ҳодиса ёки жараён ҳақида маълумот беради. Шунинг учун топонимлар халқ тарихини ўрганиш манбаи саналади. Жой номларида турли даврлардаги муҳим воқеалар, тарихий шахслар, у ерда яшаган халқнинг этник хусусиятлари ўз аксини топади. Машҳур топонимшунос олим С.Қораев “Бухоро вилоятида Абумуслим деган тепалик бор. Абумуслим 747–749 йилларда араб халифалигининг шарқий қисмида-Мовароуннаҳр билан Хуросонда уммовийлар ҳукмдорлигига қарши кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилган. Унинг асл исми Абдурахмон ибн Асад бўлиб, Абумуслим унинг лақабидир. Бу тепалик VIII аср ўрталарида Бухоронинг ҳозирги Қизилтепа қишлоғи яқинида Абумуслим қурдирган истехкомнинг ҳаробасидир, дея маълумот берган”¹. Абумуслим номли тепалик Навоий вилояти ҳудудида ҳам қайд этилган.

Жанубий Қозоғистон ҳудудидаги топонимлар ҳақида фикр юритган олим Қ.Муҳаммаджонов мазкур ҳудуд асрлар давомида турли халқ ва қабилаларнинг тўқнашуви, аралашуви маркази бўлиб келганлиги, бу ерда массагет, усун, кангўй, гунн, кейинчалик қарлук, ўғуз ва қипчоқ каби йирик қабилалар яшаганлиги, жой номлари ҳам шу халқлар тарихи билан узвий боғлиқлиги ҳақида маълумот берган².

Шимолий Тожикистон ҳудудида ҳам кўплаб тарихий номлар мавжудки, улар халқимиз ва бу ерда истиқомат қилган халқларнинг тарихидан дарак берувчи асосий омиллардан ҳисобланади. Хусусан, Ўратепа шаҳри номи ҳам тарихимизнинг ажралмас бир қисми бўлган тарихий жараёнлар натижасида юзага келган. О.И.Смирнова шаҳар номини Муғ тоғидан топилган сўғд

¹ Qorayev S. Toponimika. – T. O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – B.15.

² Муҳаммаджонов Қ. Топонимлар – халқ тарихини ўрганиш манбаи // “Ономастика Узбекитана”. Тезисы 2-республиканской научно-практической конференции. – Карши, 14-16 сентябрь 1989. – С.55.

хужжатларда Уструшана¹, қадимги Юнонистон ва Рим муаллифлари, араб ва Хитой солномалари, Беруний, Қошғарий, Бобур асарларида Судуйшина, Шуойдушана, Цзебудана, Осрушана, Ўратепа шаклларида, турли даврларда битилган тарихий манба ва китобларда эса Сутулисена, Сурушана, Осрушана, Усрушана каби номлар билан юритилганлиги ҳақида маълумотлар берган.

Топонимларни шарҳлашда тарихий воқеаларга таяниш зарурати туғилади. Топонимларнинг тарих фани учун нечоғлик қимматли эканлигини рус топонимист олими В.А.Никоновнинг “шаҳарлар вайрон бўлган, давлатлар емирилган, тиллар ҳам, халқларнинг ўзи ҳам йўқ бўлиб кетган, номлар эса яшаб қолган! Нозик сўзлар гранитдан ҳам мустаҳкам бўлиб чиққан..., ўтмишнинг маънодор гувоҳлари бўлган географик номлар қимматли тарихий ёдгорликлар орасида алоҳида даврларнинг тирик акс–садоси сифатида энг фахрли ўринни эгаллайди”² деган сўзларидан ҳам англаш мумкин.

Юқорида баён этилган фикрларни машҳур олим Ҳ.Ҳасановнинг “жой номларига қараб қадимий савдо йўллари, қабила ва тилларнинг тарқалиши, қалъа ва манзилларнинг ўринлари, сув ва довларнинг хосиятлари, фойдали қазилмалар, чўлларда қудуқлар бор–йўқлиги, жойнинг ўсимлик, ҳайвонот ҳамда иқлимий хусусиятлари, ҳунар–касб, тарихий воқеалар, афсона–ривоятлар ва бошқа хил маълумотларни билиб оламизки, булар ҳаммаси халқ хўжалиги, маданиятимиз тарихи учун жуда муҳимдир”³, деган қараши ҳам тасдиқлайди.

Бундан англашиладики, жой номлари ҳудуд тарихининг муайян даракчисидир. Жой номлари география фани билан ҳам узвий алоқада туради. Топонимлар, аввало, географик объектларнинг аниқ манзилларини кўрсатади. Шунинг учун топонимика география фани учун алоҳида аҳамиятли бўлиб, айрим олимлар уни географик фанлар сирасига қўшадилар⁴. Ҳақиқатдан ҳам, топонимларнинг маъносини аниқлашда географик қонуниятлар қўл келади.

¹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М., 1970. – С. 15-24.

² Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С.12-13.

³ Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965. – Б.37.

⁴ Маракуев А.В. Краткий очерк топонимики как географической дисциплины. Уч. зап. Казахск. ун-та. Т.18, вып. 2. 1954. – С.32.

Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, жой номларини географиядан ажралган ҳолда ўрганиб бўлмайди. Чунки топонимиканинг муаммоларини географларнинг иштирокисиз ҳал қилиш мавҳум ва нотўғри хулосаларни келтириб чиқаради¹.

Географик қонуниятларни билмасдан туриб, топонимларнинг этимологияси ҳақида фикр билдириш кўпинча хатоликни юзага чиқариши борасидаги қуйидаги фикрлар асослидир: “Кармана шаҳри дастлаб Бодияи Хурдак деб аталган. Буни Абу Бакр Наршахий “кўзача” деб изоҳлаган. Бизнинг фикримизча, Бодияи Хурдак “кичик саҳро” деган маънони билдиради. Чунки бодия сўзининг иккинчи маъноси “дашт, чўл, саҳро” демакдир. Бундай дейиш учун асос шуки, биринчидан, Кармана шаҳри чўли биёбон ўровида жойлашган, худди шу маънода Даштак номли қишлоқлари ҳам бор, иккинчидан, кўза сўзидан кўра чўл (дашт, саҳро) термини топонимлар ҳосил қилиш “ҳуқуқиға” кўпроқ эга”².

Тилшунослар топоним, жой номи, ер – жой номи, географлар географик ном деб аташганлиги ва қўллашганлиги маълум. География илмининг бош воситаси – харита. Харита уч унсурдан тузилади: ном, чизик, ранг. Уч воситанинг асосийси – номдир. Номсиз харита бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, жаҳонни номларсиз тушуниш, англаш ва тавсифлашнинг ҳам иложи йўқ. Географиянинг асосий бирлиги ном бўлганлиги боис географлар ҳар қандай ҳудудни, мамлакатни, жой номлари мажмуини ўрганишдан бошлаган. Асосан, номнинг маъноси ва қайси халқ тилидаги сўз эканлиги билан қизиқишган. Кейинчалик жой номларининг имлоси, талаффузи, тарихи, баъзи лисоний хусусиятларини ҳам тадқиқ қилишган. Шунинг учун ҳам географлар топонимика география илмининг объекти деб қарашган³.

География ва топонимиканинг алоқаси хусусида Э.М.Мурзаев номлар

¹ Ахманова О.С., Беленькая В.Д. Микротопонимика как особый аспект топологии наименований // Вестник МГУ. Серия: филология. – 1966. – №3. – С.85.

² Қораев С. Топонимика ва тарихий география // “Жой номлари – халқ тили ва маънавиятининг нодир мероси” мавзuidaги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – Б.99-100.

³ Жонқобилов И. География ва топонимика // “Номшунос олим” Илмий-услубий нашр.– Қарши, 2008. – Б.137-138.

воситасида ҳудуднинг табиий–географик, аҳолининг жойлашиш хусусиятларини, аҳоли манзилларининг шаклланиш жиҳатларини аниқлаш мумкинлигини, номлар кўп ҳолатларда ўсимликлар, жониворлар, фойдали қазилмалар, қишлоқлар, дарёлар ва бошқа географик объектларнинг номлари бўлганда, у ёки бу ҳудуднинг аввалги ёки ҳозирги табиий шароити ҳақида кўшимча манба бўлишини қайд этган¹. Шунингдек, топонимика топографга жойни суратга олишда унга таниш бўлмаган, айниқса, бошқа тилга хос бўлган географик номни ҳаритага кўчиришда ёрдамлашади. Географик номларни ўрганиш орқали Ерни географик жиҳатдан билишнинг ва география фани тарихининг қизиқарли саҳифалари очилади, топонимлар эса унинг босқичларини ўзида акс эттиради².

Топонимикада географик номлар ҳаётнинг нафақат географик, балки социал муҳитини ҳисобга олиш лозим, – деб ёзади у, – шунинг учун, соф лингвистик таҳлилга материални манбашунослик нуқтаи назардан тайёрлаш ҳам қўшилиши зарур. Тарихчининг ушбу комплекс соҳа ривожига сезиларли роли фақатгина бундан кейинги топонимика маълумотларидан фойдаланишдагина эмас, балки мана шунда ҳамдир³.

Т.Эназаров эса топонимлар одамларнинг макон ҳамда замонда қандай ҳаракат қилишини ҳам белгилайди. Чунки муайян ҳудудда жойлашган сон–саноксиз объектлар қуршовида инсоннинг адашмасдан у объектдан бу объектга бориши, объектлар орасидан ўзига зарур объектни топа олиши, маконда мавжуд бўлган турли хил географик муҳитларни бир–биридан фарқлай олиши, объектларнинг бир–бирига нисбатан жойлашувидан хабардор бўлиши катта маърифий–маънавий аҳамиятга эгаллигини қайд этган⁴.

Топонимлар тадқиқида географик кузатишларнинг аҳамияти ҳақида фикр юритган Ю.А.Карпенко реал ҳаётда номнинг туғилишига туртки бўлган аломатни топиш топонимика учун ниҳоятда муҳимлиги, тилшунослик

¹ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974. – С.81.

² Мурзаев Э.М. Кўрсатилган асар. – Б.86.

³ Витов М.В. Севернорусская топонимия XV-XVIII вв. (К постановке топонимического источниковедения) // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 4. – С.90.

⁴ Эназаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини. – Т., 2004. – Б.4.

фақатгина топоним қандай пайдо бўлди деган масалани батафсил таҳлил қилса, география кўпинча у нима учун туғилганлиги ҳақида маълумот бериш мумкинлигини кўрсатган. Олим топонимика предметини ташкил қиладиган объектлар номлари ўрганилар экан, география тадқиқотнинг кенг фронтида топонимия билан мустаҳкам боғлиқликда бўлиши ҳамда бунда муҳим жиҳатлардан бири топонимик этимология бўлиб ҳисобланишини уқтирган¹.

Рус олими В.А.Никонов топонимика – тилшуносликнинг тил тарихи, диалектология, этимология, лексикология ва бошқа бўлимлари билан кесишадиган, тарих, география ва этнография билан узвий боғлиқ бўлган махсус бўлими эканлигини уқтирган².

Англаш мумкинки, топонимия тилшунослик фани соҳаси бўлса–да, унинг муаммолари география, тарих, этнография, ўлкашунослик каби фанлар иштирокида ҳал этилади. Демак, топонимикада лингвистика чегарасида туриб тарих, география ва бошқа фанларнинг материалларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ, албатта.

Бизнингча, топонимика қайси фан қаторига кириши борасидаги мунозарани атоқли номшунос олим С.Қораевнинг қуйидаги фикрлари узил–кесил ҳал этган: “Топонимика шаҳарлар, қишлоқлар, дарёлар, кўллар, тоғлар каби географик номларни, уларнинг келиб чиқишини, тарихини ўрганар экан, бу фан лингвистларга ҳам, географларга ҳам, тарихчиларга ҳам бой илмий материал беради. Географик номлар, яъни топонимлар тил луғат таркибининг бир қисми бўлиб, тил қонуниятларига бўйсунди; сўзни албатта тилшунослик – лингвистика фани ўрганиши керак. Демак, топонимика атоқли отларни ўрганадиган ономастика фанининг бир қисми бўлиб, тилшунослик фанлари қаторига киради. Иккинчи томондан, географик номлар картанинг энг муҳим элементи бўлиб, бирор мамлакат, давлат ёки ўлка табиатининг хусусиятларини акс эттиради. Ана шу нуқтаи назардан топонимикани географик фанлар

¹ Карпенко Ю.А. Лингвистика-география-история // Проблемы топонимического этимологизирования. СС. –М., 1970. – Вып.4. – С.91.

² Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – Б.7.

жумласига киритиш мумкин. Шу билан биргаликда, жой номлари жамият тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Жойларга қандай ном бериш, аввало, жамиятнинг муайян босқичидаги эҳтиёжлари билан белгиланади. Жой номларининг тарихини билмасдан туриб, топонимика билан шуғулланиш кутилган натижани бермайди. Ана шунинг учун ҳам топонимика тарих фанлари қаторидан ўрин олади. Шундай қилиб, топонимика учта катта соҳа: тилшунослик, география, тарих орасидаги фандир. Шунга биноан топонимиканинг талайгина фактлари ҳарактер жиҳатидан хилма–хил бўлган кўплаб материал – лингвистик, тарихий ва географик материал жалб қилингандинга тўғри изоҳлаб берилиши мумкин”¹.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқаришимиз мумкинки, топонимика тилшуносликнинг алоҳида соҳаси саналган ономастиканинг таркибий қисмидир. Топонимика лингвистика доирасида туриб тарих, география, этнография, ўлкашунослик ва бошқа бир қатор фанлар билан алоқадорликда тадқиқ олиб боради.

Ўзбек топонимиясида тасниф масаласи.

Тил луғат бирликлари, жумладан, топонимларни ҳам тасниф этиш уларнинг лингвистик хусусиятларидан келиб чиқади. Тадқиқ этишда тасниф қилиш йўналишини тўғри танлаш ўрганилаётган объектнинг асл табиатини ҳамда бошқа бир қатор ўзига хосликларини аниқлашни енгиллаштиради.

Топонимларни таснифлаш борасида фикр юритган С.Қораевнинг куйидаги қарашлари эътиборга лойиқ: «Топоним муайян маънони англатади, топонимистлар таъбири билан айтганда, топоним информацияга эга ва у реал ҳодисани акс эттиради. Топонимларнинг ана шу реал воқеликни акс эттиришини ҳисобга олиб, уларни қандайдир группаларга бўлиш керак, албатта. Топонимларни ана шундай классификация қилиш уларнинг семантик моҳиятини ўрганиш ишини осонлаштиради деб ўйлаймиз.²

¹ Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – С.164.

² Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – Б.11.

Умуман, тилшуносликда топонимлар таснифи масаласи асосий тадқиқ объектларидан бири бўлиб келган. Бу борада турли эътиборга сазовор қарашлар таклиф қилинганки, уларда топонимларни тасниф қилишнинг энг самарали ва қулай йўллари баён этилган.

Топонимларни таснифлаш масаласида З.Дўсимов, К.Назаров ва Т.Эназаров, С.Қораев, Н.Охунов, Ш.Қодирова, К.Юсупов, Ҳ.Шарипов¹ каби олимларнинг олиб борган тадқиқотлари эътиборга лойиқ.

Туркий тиллардан бири бўлган қирғиз тили материаллари асосида тадқиқ олиб борган Ҳ.Шарипов Қирғизистондаги жой, сув ва тоғ номларини қуйидаги белгилар асосида шаклланган дейиш мумкин деб, уларнинг 1) жойлардаги табиий географик шароит; 2) мазкур жойлардаги табиий ер ости бойликлари; 3) кишиларнинг номлари, уларнинг яшаш шароитлари; 4) ҳайвонлар ва предметларнинг номлари сингари кўринишларини қайд этган². Муаллиф Жанубий Қирғизистондаги жой номларининг структура жиҳати бир хил эмаслигини, номлар содда, қўшма ҳамда мураккаб шакл ва характерга эгаллигини таъкидлаб, улар туркий тилларга хос морфологик, синтактик ва морфологик–синтактик йўл билан ясалганлигини уқтирган.

Ҳ.Шарипов грамматик нуқтаи назардан номларнинг шаклланишини қуйидагича таснифлашни тавсия этган:

I. Содда номлар. а) туб сўзлар асосида пайдо бўлган номлар. Бу хил номлар камроқ бўлса ҳам учраб туради. Туб сўз формасидаги топонимлар кўпинча нарса, предмет номлари, баъзан эса қадимги уруғ ва қабилалар номи билан боғлиқдек кўринади; б) ясама сўзлар замирида шаклланган номлар. Бу типдаги топонимлар кўплаб учрайди, уларнинг характери ҳам ҳар хил бўлиб, турли ясовчи аффикслар ёрдамида пайдо бўлади.

II. Қўшма номлар. 1. Синтактик усул билан (икки ва ундан ортиқ

¹ Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 1-сон. – Б. 17-20; Назаров К., Эназаров Т. Жой номларини йиғиш сўроқлиги. – Т.: Университет, 1995. – Б.19-24; Қораев С. Юқорида кўрсатилган асар; Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989. – Б.18; Қодирова Ш. Тошкент микротопонимиясининг номланиш принципларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. – 6-сон. – Б.38; Юсупов К. Айрим топонимлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1966. – 1-сон. – Б.15; Шарипов Ҳ. Жанубий Қозоғистон топонимикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 2-сон. – Б.48-52.

² Шарипов Ҳ. Жанубий Қозоғистон топонимикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 2-сон. – Б.48.

ўзакнинг бирикувидан) пайдо бўлган номлар. Бу хил номлар материалига (сўз туркумларига) кўра: а) от+от; б) сифат+от; в) сон+от; г) сон+от+от; д) от+феъл; е) сифат+от+от; ё) сифат+феъл+от. 2. Морфологик–синтактик усул билан шаклланган номлар таркибида от+от ҳамда сифат+от, баъзан от+сифат иштирок этган бўлиб, уларнинг ўртаси ёки охирида ясовчи аффикс келади.

III. Мураккаб номлар.¹

Мақола муаллифи мураккаб номлар сирасига ҳозирда соддалашган, этимологияси ва семантикасини аниқлаш қийин бўлган ҳамда қисман кўшма сўз эканлиги сезилиб турадиган номларни киритган.

Биз ҳам ўз ишимизда Ҳ.Шарипов тавсия этган грамматик нуқтаи назардан номларнинг шаклланишига оид таснифлашни қўллаймиз.

Ўзбекистон топонимларини тасниф этиш борасида З.Дўсимов мақоласи алоҳида ўрин тутди. Чунки мазкур мақолада топонимларни тасниф этиш масаласи илк бор кенг кўламда таҳлилга тортилган.²

З.Дўсимовнинг қайд этишича, жой номларини лексик–семантик ва грамматик тузилишига кўра тасниф қилиш кенг тус олган. Олим топонимларни лексик–семантик тасниф этишда иккита муносабат борлигини уқтирган:

биринчидан, 1) этнонимлардан вужудга келган топонимик номлар; 2) ономастик номлар (киши отлари)дан пайдо бўлган топонимлар; 3) тоифа гуруҳ номларидан пайдо бўлган топонимлар; 4) ер тузилиши, сув ва қурилиш иншоотлари, ўсимликлар дунёси, аҳолининг касби, турли хил воқеалар–йиғинлар ва шу қабилар билан боғлиқ бўлган топонимлар;

иккинчидан, 1) қабила номини билдирувчи топонимлар; 2) миллат номини билдирувчи топонимлар; 3) кишилар исмига қўйилган топонимлар;

4) касб–ҳунарга нисбатан берилган топонимлар; 5) предмет белгисини ифодаловчи топонимлар; 6) ўсимлик (дарахт)лар номи билан юритиладиган топонимлар; 7) эл–юрт, ватан номи билан боғланган топонимлар; 8) географик рельефни ифодаловчи топонимлар.³

¹ Шарипов Ҳ. Жанубий Қозоғистон топонимикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 2-сон. – Б.48-49.

² Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 1-сон. – Б. 17-20

³ Дўсимов З. Кўрсатилган мақола. – Б.17.

Шунингдек, олим топонимларни бу типда тизимлаштиришда гуруҳлар орасида аниқ чегара йўқ эканлигини қайд этган ҳамда топонимларни тасниф этишда тадқиқотнинг ҳарактеридан ва тадқиқотчининг ўз олдига қўйган мақсадидан келиб чиқиб, лексик–семантик принципдан фойдаланиш ўринли¹ эканлигини уқтирган.

Ўзбекистон топонимиясининг етук тадқиқотчиларидан бири З.Дўсимов ўзбек топонимияси бўйича Т.Нафасов, Л.Каримова, Ш.Қодироваларнинг амалга оширган ишлари, қолаверса, рус олимаси А.В.Суперанскаянинг таснифлар борасидаги қарашларидан келиб чиқиб, топонимларни таснифлаш бўйича ўзининг аниқ таклифини баён этган. Бу таклиф қуйидагиларда намоён бўлади:

Лексик–семантик тасниф.

1. Этнотопонимлар.
2. Антропонимлар.
3. Зоотопонимлар.
4. Биотопонимлар.
5. Геоморфологик топонимлар.

Структур–типологик тасниф.

1. Аффиксиз топонимлар ёки туб топонимлар.
2. Аффиксал топонимлар ёки ясама топонимлар.
3. Префиксал топонимлар.
4. Индикатор (аниқлагич)ли топонимлар ёки топоним–комполитлар.
5. Бирикмали топонимлар.

Хронологик тасниф.

1. Топоним–архаизмлар.
2. Топоним–историзмлар.
3. Неотопонимлар.²

Қайд этиш лозимки, З.Дўсимовнинг мазкур таснифи топонимларни

¹ Дўсимов З. Кўрсатилган мақола – Б.18

² Дўсимов З. Кўрсатилган мақола. – Б.20.

изчиллик билан тадқиқ этишда узок йиллардан бери асос–таянч вазифасини ўтаб келмоқда. Чунки ушбу тасниф воситасида топонимларнинг асосий лисоний хусусиятлари очиб берилиши мумкин.

Шунингдек, З.Дўсимовнинг М.Тиллаева билан ҳаммуаллифликда яратган тадқиқотида лексик–семантик жиҳатдан топонимларни этнонимлардан вужудга келган, ономастик номлар – киши отларидан пайдо бўлган, тоифа, гуруҳ номларидан пайдо бўлган, ер тузилиши, объект ва қурилиш иншоотлари, ўсимликлар дунёси, аҳолининг касби, турли хил воқеалар–йиғинлар ва шу кабилар билан боғлиқ топонимлар¹ кабиларга ажратиш мумкинлигини ҳам қайд этган.

Тилшунос олим К.Назаров ва топонимист Т.Эназаровларнинг услубий қўлланмаси²да топонимларни таснифлаш борасида янгича ёндашишни кузатиш мумкин. Бунда гуруҳларнинг ички бўлинишига алоҳида эътибор қаратилган:

1. Жой номларининг қўлланиш хусусиятига кўра таснифи: а) жой номларининг такрор қўлланиши; б) жой номларида топонимик аниқлагичларнинг қўлланиши; в) қўлланиш даврига кўра фарқланадиган жой номлари. 2. Жой номлари ҳудудга нисбатан катта–кичиклиги нуқтаи назаридан таснифи: а) макротопонимлар; б) микротопонимлар. 3. Жой номларининг таркибига кўра таснифи: а) апеллятив номлар; б) формантли номлар; в) индикаторли номлар. 4. Жой номларининг лексик таснифи: а) умумтуркий; б) сўғд; в) форс–тожик; г) араб; д) мўғул; е) рус ва б. 5. Жой номларининг лексик–семантик таснифи: а) жой номларининг гуруҳлари: ойконимлар; гидронимлар ва б.; б) жой номларининг келиб чиқиши ва номланишига кўра гуруҳлари: этнотопонимлар; антротопонимлар; геотопонимлар ва б. 6. Жой номларининг морфологик таснифи: топонимларга асос бўлган воситалар: ўзак ва қўшимчага хос хусусиятлар; жой номларининг сўз туркумлари жиҳатидан гуруҳланиши; жой номларининг ясалишига кўра гуруҳлари³.

Тарихий топонимларни таснифлаш борасидаги Х.А.Бўриеванинг

¹ Назаров К., Эназаров Т. Жой номларини йиғиш сўроқлиги. – Т.: Университет, 1995. – Б.19-24.

² Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 12.

³ Назаров К., Эназаров Т. Жой номларини йиғиш сўроқлиги. – Т.: Университет, 1995. – Б.19-24.

фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. Олима Тошкент шаҳри тарихий топонимлари хусусида сўз юритиб, уларни таснифлашда даврийлик жиҳатига ҳам эътибор берилса, топонимик манзара янада аниқроқ бўлишини таъкидлаб, қуйидаги таснифни таклиф этган:

а) жойнинг турига кўра; б) мазмуни ёки маъносига кўра.

Жойнинг турига кўра топонимлар: гидронимлар, шаҳар қисмларининг номлари, маъмурий бўлинмалар ва б.

Топонимларнинг мазмуни ёки маъносига кўра: антропотопонимлар, географик шарт–шароитларни акс эттирувчи топонимлар, ижтимоий–хўжалик ҳаёти билан боғлиқ топонимлар ва б.

Ўз навбатида, олима ҳар иккала турдаги гуруҳлар турли жиҳатларга кўра яна кичикроқ гуруҳларга бўлинади¹, дея қайд этган.

Таниқли топонимист олим Н.Охунов ўзининг топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари масаласига бағишланган тадқиқотида ойконимлар мисолида қуйида таснифни келтирган: 1) киши исмининг ўзи билангина аталган ойконимлар; 2) киши исми ва унга қўшилиб қўлланган титул номидан иборат ойконимлар; 3) гидронимлар; 4) агроонимлар. Шунингдек, мазкур таснифда уруғ–қабила, халқ, элат номлари, ўсимлик, ҳайвон номлари; ер қатламининг тузилиши ва тупроқнинг таркиби; сувнинг турли сифатлари каби ўндан ортиқ йўналишга кўра номланган топонимлар ажратилиши кўрсатилган.²

Олим топонимларни пайдо бўлган даври билан боғлиқ хронологик таснифга кўра эски ва янги номларга ажратиб, эски номларга уруғ–қабилачилик даври, аҳолининг синфий, ижтимоий табақаланиши, диний эътиқод, тушунча ва тасаввурларга алоқадор, ўтмишдаги катта ер эгалари – феодаллар, хонлар, амирлар, беклар ва шу каби амалдорлар номи билан боғлиқ, турли хил воқеа–ҳодисаларни билдирувчи, ўтмишдаги амал, мансабни ифодаловчи номлар асосида шаклланган топонимларни киритишни таклиф

¹ Бўриева Х.А. Тарихий топонимларнинг таснифланишига доир (Тошкент шаҳри мисолида) // “Ўзбек тилшунослиги XXI асрда” Номшунос олим профессор Тўра Нафасов таваллудининг 70 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари. – Қарши, 2008. – Б.35-37.

² Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989. – Б.18.

этган. Янги номлар – неотопонимлар сирасига эса нисбатан кейинги даврда пайдо бўлган номларни киритган¹. Топонимларни таснифлаш борасида К.Юсуповнинг қарашлари ҳам эътиборга лойиқ. Олим топонимларни лексик–семантик жиҳатдан саккиз маъновий гуруҳга ажратишни таклиф этган:

- 1) қабила номини билдирувчи топонимлар;
- 2) миллат номини билдирувчи топонимлар;
- 3) кишилар исмига қўйилган топонимлар;
- 4) касб–ҳунарга нисбат берилган топонимлар;
- 5) предмет белгисини ифодаловчи топонимлар;
- 6) ўсимлик (дарахт)лар номи билан юритиладиган топонимлар;
- 7) эл–юрт, ватан номи билан боғланган топонимлар;
- 8) географик рельефни ифодаловчи топонимлар².

Атоқли тилшунос С.Каримов ҳамда Самарқанд вилояти Ургут тумани микротопонимиясини тадқиқ этган С.Бўриевларнинг монографияси⁷²да нисбатан батафсил таснифни кузатиш мумкин. Бунда муаллифлар мазмун ва шакл диалектикаси, топонимларнинг барча лингвистик ва экстралингвистик камрови нуқтаи назаридан К.Назаров ва Т.Эназаровларнинг таснифи бирмунча маъқул эканлиги, З.Дўсимов таснифида асосий диққат–эътибор топонимларнинг лексик–семантик ва грамматик тузилишига ҳамда хронологиясига қаратилгани туфайли уни ҳам шу тасниф доирасида қараш мумкинлигини уқтириб, топонимларни 5 йўналишда таҳлил этишни таклиф этишган:

1. Топонимларнинг ҳудудий таснифи.
2. Топонимларнинг хронологик таснифи.
3. Топонимларнинг қайси тилга мансублик жиҳатдан таснифи.
4. Топонимларнинг грамматик таркибига кўра таснифи.
5. Топонимларнинг лексик–семантик таснифи³.

Топонимлар таснифидаги биринчи йўналишга макротопонимия ва

¹ Охунов Н. Кўрсатилган асар. – Б.52.

² Юсупов К. Айрим топонимлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1966. – № 1. – Б. 17.

³ Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Т.: Фан, 2006. –129 б.

микротопонимия киритилган. Бунда макро ва микротопонимия тушунчалари чегаралари аниқ белгилаб берилган. Мавжуд илмий манбалар таҳлили натижасида муаллифлар микротопонимлар деганда, умумий маънода кичик объектлар (дарёлар, ариқлар, кўллар, булоқлар, каналлар, қудуқлар, ҳовузлар, жарлар, тўғонлар, маҳаллалар, гузарлар, дам олиш жойлари, чойхоналар, бозорлар, мактаблар, меҳмонхоналар, экинзорлар, муқаддас жойлар, тарихий ёдгорликлар, йўллар, тепаликлар, ташкилот ва корхоналарнинг номлари) англашилишини, жойлардаги йирик географик объектларнинг, яъни туманлар ва вилоятлар, шаҳарлар, тоғ ва саҳролар, чўллар ва водийларнинг номлари макротопонимлар ҳисобланишини уқтиришган.

Иккинчи йўналишда диахрон ва синхрон топонимлар, учинчи йўналишда ўзбекча, субстрат ва аралаш топонимлар, тўртинчи йўналишда содда, қўшма, мураккаб; туб ва ясама топонимлар, бешинчи йўналишда эса агрооним, антропооним, антропотопоним, гелоним, гидроним каби ўттизга яқин атоқли от турлари қамраб олиниши баён этилган¹.

Ўрни келганда қайд этиш керакки, рус тилшунослигида топонимларнинг таснифланиши масаласини чуқур ўрганган А.В.Суперанская ономастик таснифлар замирида аҳоли пунктларининг номлариғина чуқур таҳлил этилиб, асосий эътибор топоасослар ва уларнинг тарихий илдизларини ўрганишга қаратилганлигини қайд этган. Олима номларнинг лингвистик ва экстралингвистик табиатли бўлишини назарда тутиб, қуйидаги таснифни таклиф этган.

1. Номларнинг номланаётган объект билан алоқадорлигига кўра таснифи.
2. Табиий пайдо бўлган ёки сунъий яратилган номлар таснифи. Бу тасниф номларнинг расмий ва норасмий қўлланиши билан узвий боғлиқ.
3. “Микро” ва “макро” йўналишдаги тасниф.
4. Номларнинг структур таснифи.
5. Хронологик тасниф.

¹ Каримов С.А., Бўриев С.Н. Кўрсатилган асар. – Б.86.

6. Номланиш мотивлари ва этимология нуқтаи назаридан тасниф.
7. Ифодаланган тушунчаларнинг қамрови нуқтаи назаридан тасниф.
8. Тил ва нутқ муносабати билан алоқадор тасниф.
9. Услубий ва эстетик тасниф¹.

Юқорида баён этилганлардан маълум бўладики, тадқиқотчилар топонимларни таснифлашда турли–туман жиҳатларга эътибор қаратганлар. Бунда, албатта, миллий тил хусусиятлари, номларнинг турлари, уларнинг пайдо бўлиш мотивациялари, ҳажми, кўлами, пайдо бўлишнинг ижтимоий–маиший сабаблари, тарих, география фанлари ва бошқа омиллар ҳал қилувчи роль ўйнаган. Биз Шимолий Тожикистон топонимларини тадқиқ этишда ўзининг нисбатан мукамаллиги билан ажралиб турадиган З.Дўсимов, С.Каримов ва С.Бўриев, К.Назаров ва Т.Эназаров каби олимларнинг таснифларига таянамиз.

Бизнингча, топонимларни қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Худудий: макротопонимия ва микротопонимия. Бунда тадқиқ этилаётган худуднинг кўлами, ҳажми назарда тутилади.
2. Хронологик: топонимларнинг вақт, давр билан боғлиқ хусусиятлари ўрганилади.
3. Маъновий: лексик–семантик таснифда топонимларнинг маъновий ва этимологик жиҳатлари қамраб олинади.
4. Морфем: топонимларнинг таркиби, ундаги асоснинг шакли ва кўшимчаларнинг мавжудлиги ҳамда вазифаси тадқиқ этилади.
5. Грамматик таркиб: топонимлар таркибида қандай сўз туркумларига оид бирликларнинг мавжудлиги таҳлил қилинади.
6. Ясалиш: топонимларнинг ясалиши билан боғлиқ ҳолатлар: туб ёки ясама эканлиги, ясалишнинг усуллари ўрганилади.

Боб бўйича хулосалар

1. Ўзбек ономастикаси фанининг таркибий қисми бўлган топонимика ўтган давр мобайнида алоҳида мустақил тадқиқ соҳаси сифатида шаклланди,

¹ Каримов С.А., Бўриев С.Н. Кўрсатилган асар. – Б.87.

янги тараққийёт босқичига кўтарилди.

2. Ўзбек тилининг мутахассислари томонидан топонимика соҳасининг тадқиқ объект, предмети, мақсади ва асосий вазифалари белгилаб берилди. Ономастиканинг бир йўналиши сифатида топонимика соҳаси ўзининг шаклланиш, ривожланиш тарихига эга бўлиб, унинг таянч манбалари ҳамда тадқиқотчилари мавжуд.

3. Топонимика бир қатор фанлар билан узвий алоқадаги соҳа бўлиб, уни тарих, география, этнография, археология, ўлкашунослик фанлари билан боғлиқликда ўрганишга тўғри келади.

4. Топонимика луғавий birlikлар, атоқли отлар, апеллятив лексика билан иш кўрганлиги сабабли тилшуносликнинг алоҳида бир йўналиши саналади.

5. Ўзбек топонимикаси ҳозирга қадар катта натижаларга эга бўлди. Бу натижалар, орттирилган илмий тажриба, тўпланган назарий қарашлар, тадқиқот методлари ва таснифлаш усуллари микротопонимларини ўрганишда ҳам муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТУРКИЙ ТОПОНИМЛАРИНИНГ СТРУКТУР ХУСУСИЯТЛАРИ

Топонимларнинг тизимли таҳлили.

Тилшуносликда топонимларни тизимли лингвистик шакллар бўйича таснифлаш замонавий топонимиянинг долзарб ва муҳим вазифалари сирасига киради. Шу маънода, маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан топонимика ва антропонимикани тадқиқ қилиш ва таснифлаш назарияси ва амалиёти соҳасида қатор йўналиш ва усуллар таклиф қилинган бўлиб, ўтган давр мобайнида бу йўналишларда қатор илмий ишлар юзага келди. Таниқли рус тадқиқотчилари В.А.Никонов, Н.В.Подолская, А.В.Суперанская, С.Роспонда, А.К.Матвеев, шунингдек ўзбек ва тожик олимлари Ҳ.Ҳасанов, Э.Бегматов, С.Қораев, З.Дўсимов, Т.Нафасов, Л.Каримова, О.Носиров, Т.Эназаров, Хромовлар бу

соҳанинг турли йўналишларида фундаментал илмий асарлар яратдилар. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, замонавий топонимиканинг марказий муаммоларидан бири бу топонимларларни ҳар томонлама таснифлашдир. Бизга маълумки, топонимика фан сифатида узоқ ривожланиш тарихига эга эмас ва шунинг учун ҳам унинг барча жиҳатлари тўлиқ ўрганилмаган. Шу муносабат билан, тадқиқотни ўрганишда бу йўналиш методологиясини танлаш учун, биринчи навбатда, мавжуд бўлган усулларга таяниб иш кўриш қўйилган муаммонинг мақсадлари, вазифалари ва материалларини аниқлашда тўғри йўл саналади. Бизнинг фикримизча, замонавий ўзбек ономастикасини ўрганишда мавжуд усуллардан фойдаланган ҳолда иш кўриш керак. Дарҳақиқат, ўзбек тилшунослигида ономастика анча ёш соҳадир ва бир неча йиллардан буён тадқиқот объекти бўлишига қарамай, бу йўналишнинг ўрганилмаган қирралари кўпдир. Ўтган асрнинг 60–йиллари бошларида рус олими В.И.Жучкевич географик материални ўрганишга асосланиб, умумий ёки универсал деб номланган назарияни таклиф қилди ва бизнинг фикримизча, топонимларни таснифлаш ва ўрганилаётган материалнинг қуйидаги жиҳатларини аниқлашда жой номларига алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- географик ҳудуднинг хусусиятлари;
- географик ҳудудни ифодалаш усуллари;
- географик ҳудуднинг лингвистик хусусиятлари ¹.

Топонимларни таснифлашнинг бу усули ономастика фанини ўрганишда биринчи қадам қўйилган дастлабки давр учун мақбулрок ва қулай бўлган. Бироқ, кейинги йиллардаги жой номларни тадқиқ қилиш амалиёти шуни кўрсатдики, ҳар хил материалларни тадқиқ қилиш ва таснифлашнинг бу усули умуман мақсадга мувофиқ эмас, чунки кўзланган мақсадга эришиш ҳар доим ҳам мумкин эмас. Шунинг учун топонимистлар маълум бир ҳудуднинг географик номларини ўрганаётганда, топонимларни ўрганиш ва таснифлашда сезиларли натижаларга эришиш учун уларнинг турли параметрларига эътибор беришни таклиф

¹ Жучкевич, В. А. Общая топонимика [Текст] / В. А. Жучкевич. - 2-е изд., испр. и доп. - Мн. : Высш. школа, 1968. - 432 с.

қилишади¹. Шу билан бирга, ўзбек олимлари, ҳудуд топонимиясининг муаммоси ва миллий маданий хусусиятларини таҳлил қилиш бўйича узоқ йиллик амалиётга асосланган Европа тажрибасини ўрганиб, баъзи элементларга асосланиб, бирор жойга ном бериш жараёнида одамнинг табиатга ва унинг яшаш муҳитига муносабати ўрганиш муаммони аниқлашда ёрдам беришини уқтирадилар. жумладан:

а) маълум бир ҳудудда тил ва амалдаги лаҳжаларнинг мавжудлиги (яшаши);

б) маълум бир жойнинг жонли ва ўлик тилларининг субстрат ҳодисалари;

в) топонимларнинг сўз ясалишининг анъанавий шакллари (морфогенези);

д) ҳудуднинг табиий ва физик–географик шароитлари, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг хусусиятлари;

г) аҳолининг маданияти ва кундалик ҳаёти (ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий шароит ва бошқалар);

е) янги объектлар номларини аташда унинг асосларни акс эттирувчи манбанинг мавжудлиги, маҳаллий топонимикани акс эттирувчи ҳудуд номлари рўйхати мавжудлиги;

ф) минтақадаги турли табиий, тарихий, ижтимоий ҳодисалар;

г) анъана ва урф–одатлар, дин, мифологиянинг мавжудлиги ва уларнинг маълум бир тил муҳитига таъсири.²

Шунингдек, мавзуни ўрганиш жараёнида биз тадқиқот мавзуси билан чамбарчас боғлиқ бўлган тадқиқот усуллариغا мурожаат қилишимиз ва муаммонинг турли томонларини ўрганишнинг энг мақбул усулларини тақдим этишимиз муҳим. Бу муаммо кенг қамровли таҳлил мавзуси бўлиши ва чуқурроқ тушунтириш ва талқин қилиш учун асос бўлиши керак. Шу муносабат билан, тўпланган материални кўриб чиқаётганда, биз ишимизнинг асосини энг янги, замонавий ютуқлар ва замонавий ўзбек тилшунослигини ўрганишнинг асосий тамойилларини асос қилишга ҳаракат қилдик. Маълумки, баъзи топонимлар

¹ Суперанская, А. В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен [Текст] / А.В.Суперанская // Антропонимика. - М., 1970. - С. 3 - 18.

² Додихудоев, 1992, 3-4 б

(микро-макротопонимлар) умумий отлардир ва уларни таҳлил қилганда куйидаги фикрларни қайд этиш мумкин:

- топонимларнинг тузилиши ва ясалиши;
- топонимларнинг фонетик хусусиятлари (фонетикаси);
- топонимларнинг синтактик хусусиятлари;
- топонимларнинг семантикаси ва ҳақиқий маъноси (этимологияси);
- топонимларнинг ишлатилишининг тарихий асоси;
- жой номларининг табиий ва тарихий ҳодисалар билан боғлиқлиги;
- жой номларининг этник гуруҳларнинг кўчиши билан боғлиқлиги;
- топоним ёки унинг бир қисми тарқалишининг чегаралари ва сабаблари;
- мифология, дин ва урф –одатларга қараб топонимларнинг келиб чиқиши ва қўлланиши;
- топонимларнинг йўқ бўлиб кетиши ёки чекланганлик сабаблари;
- топонимларни ўзгартириш сабаблари.¹

Ономастика ва айниқса замонавий топонимиканинг энг муҳим муаммоларидан бири бу географик номларнинг тузилиши ва грамматик хусусиятларини таснифлаш ва ўрганиш, топонимларнинг синтактик ва морфологик тузилишини аниқлаш ва энг аввало топонимларнинг шаклланиш жараёнини аниқлашдан иборат. Бу жараёнда топоформантлар, қўшимчалар ва префикслар, морфемалар ва бошқалардан фойдаланиш даражаси ва усулини аниқлаш лозим. Никонов таъбири билан айтганда «... топонимика географик номларни ташкил этувчи махсус формантлар яратмайди, балки тилнинг воситалари ва хусусиятларидан фойдаланади.»² Бу позициядан келиб чиқиб, бу тадқиқот объектимиздаги топонимлар ва микротопонимларнинг лингвистик муаммоларини ўрганишда мавжуд тадқиқот ишларига, шу жумладан Ҳ.Ҳасанов, Э.Бегматов, С.Қораев, З.Дўсимов, Т.Нафасов, О.Носиров, Т.Эназаров, А.Л.Хромов, Р.Х.Додихудоев, Ш.Исмоилов, Н.Офаридоев, С.Сулаймонов, С.Назарзода ва бошқаларнинг ишларига бевосита муносабат

¹ Додихудоев, 1992, 5 б

² Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. - М. : Наука, 1965.-180 с.

қилганмиз. Тадқиқотда Шимолий Тожикистоннинг топонимлари қуйидаги тизимли ва грамматик таҳлилнинг турлари ва шаклларида фойдаланган ҳолда таснифланади:

1. аффикс (қўшимчалар) ёрдамида ҳосил бўлган жой номларини таҳлил қилиш;
2. соф топонимлар;
3. мураккаб топонимлар;
4. ибора – топонимлар;

Кейинги йилларда ономастикага, хусусан топонимикага бўлган қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Шу туфайли тилшуносликнинг ривожланиши учун энг муҳим ва зарур соҳалардан бири бу топонимларнинг таркибий тузилиш хусусиятларини ўрганишдир, бу ерда, биринчи навбатда, топонимларни ясалишининг турлари ва анъанавий функциялари, сўз ясашда формантларнинг ўрни ва сўз ясаш шакли ҳар томонлама ўрганилади. Бу борада топонимист Карпенконинг қуйидаги фикрлари муҳимдир. Ҳудуднинг географик номларини структуравий ўрганиш, шунингдек уларни грамматик шаклда ўрганиш асосий ва энг муҳим муаммо бўлиб қолмоқда, бу бир томондан этимологияга яқин, бошқа томондан эса ажратиб кўрсатишга ёрдам беради.¹ Шу билан бирга, ҳудуд топонимларининг тузилиши ва таркибини аниқлаш топонимлар ва микропонимларнинг у ёки бу тил билан тарихий алоқаларини тиклашга ёрдам беради, шунингдек, уларни тадқиқ қилишнинг янги усулларини яратиш учун фойдали материал беради. Топонимик материаллар янги хилма–хил муаммоларни қўйиш ва ҳал қилиш учун асос бўлади. Олимлар географик номларнинг тузилишини ўрганишда ҳал қилувчи ролни сўз тузилишини таҳлил қилиш ҳал қилишини тўғри таъкидлаганлар, аммо олимлар томонидан таклиф қилинган усуллар ва фикрлар ҳар доим ҳам қўллаб–қувватланавермайди. Бу йўлда, биринчи навбатда, тўпланган материалнинг ўзига хос хусусиятларини, унинг турларини ҳисобга олиш керак. Шунини таъкидлаш лозимки, топонимик

¹ Карпенко, Ю. А. Свойства и источники микропонимии [Текст] / Ю. А. Карпенко // Микропонимия. - М.: Изд-во МГУ, 1967. - С. 15-22.

муаммоларининг ечиш усуллари ҳақида олимлар ўртасида бир неча хил карашлар мавжуд, улар ҳатто топономик терминологияни ҳам ҳар хил қўллайдилар, масалан:

1. Структуравий усул (Роспонд, 1961).
2. Сўз яшани таҳлил қилиш усули (Воробёва, 1968).
3. Сўз яшаш усули (Кореланова, 1969).
4. Формант усули (Поспелов, 1970).
5. Сўз яшаш усули (Поспелов, 1971).
6. Грамматик ва тизимли таҳлил усули (Хромов, 1975)

Черняховскаянинг фикрига кўра, тадқиқот усуллари бошқача, аммо «... улар лексик ва лексик–семантик таснифни таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга, чунки агар лексик тасниф топонимлар ва микротонимларни таҳлил қилиш учун шароит яратса, иккинчи тур халқ сўзлари ва иборалари бойлигини, йўқолиши мумкин бўлган индивидуал элементларни очиқ беришда ёрдам беради, шунингдек, минтақа аҳолисининг тарихини тўғри ўрганиш ва яхшироқ тушунишда ёрдам беради.¹ В.Н.Топоров ва О.Трубачевнинг сўзларига кўра эса, «... Тополексемани ташкил этувчи формантларнинг таҳлиллари натижаси шундаки, биз ҳар сафар иложи борица битта умумий формант билан бирлаштирилган бир нечта мисоллар билан ишлаймиз. Бундан ташқари, ҳамма нарсани ўрганиш ва аниқлаш жой номларнинг турлари формантлардан бошланади ва бизнинг фикримизча, топонимларнинг шаклланиши ва этник муҳитига аниқлик олиб келади. Бундан ташқари, формантларни ўрганиш топонимларнинг лингвистик қатламларини аниқлаш имконини беради. Шунингдек, бу усул этник ва морфемик тасниф ҳисобланади:² Асосан, топонимларни (жой номларни) ўрганиш учун тўпланган материални таснифлашнинг учта усули мавжуд:

- А) лексик – семантик;
- Б) тизимли – ҳосилавий;

¹ Черняховская, 1970, 4 б

² Топоров, В. Н. Из области теоретической ономастики [Текст] / В. Н. Топоров // Вопросы языкознания. - 1962. № 6. - С. 3 – 12

В) икки ўлчовли // лексик – семантик ва ҳосилавий.

Тадқиқот натижаларидан кўриниб турибдики, туркий гуруҳ (ўзбек) топонимлари учун структуравий ва шу билан бирга шакллантирувчи усуллардан фойдаланиш анча изчил бўлади. Бу таснифлаш усули ўзбек олимлари С.Қораев, Э.Бегматов, Т.Нафасов, З.Дўсимов, О.Носиров, Н.Хусанов, Л.Каримова, Т.Эназаров ва тожик олимлари А.Л.Хромов, Р.Х.Додихудоев, Н.Офаридоев, Ш.Исмоилова, Ж.Алими, С.Сулаймонова, А.Абдунабиева томонидан қўлланган. Уларнинг илмий ишлари Ўзбекистон ва Тожикистоннинг турли жойлари топонимлари ва микротопонимлари ўрганишга бағишланган. Шимолий Тожикистон топонимларини ўрганишда биз ҳам бу олимлар таклиф қилган усул ва фактларга таяниб иш кўрдик. Тадқиқотнинг бу бобидаги Шимолий Тожикистон топонимлари ва микротопонимлари синхрон тавсифли тадқиқот асосида кўриб чиқилган. Топонимик номларнинг бу боби биз тўплаган материалнинг кўп қисмини ташкил қилади. Шунингдек, индивидуал топонимларни тушунтириш ва таърифлашда бизда мавжуд бўлган тарихий, лингвистик манбалардан, хариталар ва қўлланмалардан, ушбу ҳудуднинг географик номлари ёзилган минтақанинг шаклланиши ва ривожланиш тарихи бўйича республика архив материалларидан фойдаландик.

1.2. Аффикслар ёрдамида ясалган топонимларнинг таснифи.

Топонимлар ва микротопонимларни аффикслар ёрдамида ҳосил қилиш энг самарали ва кенг қўлланиладиган усуллардан ҳисобланади. Улар, бошқа нарсалар қаторида, «... аффиксация—бу географик номларни ишлаб чиқишнинг самарали воситаси ва бу қисмда жой номларини ҳосил қилувчи қўшимчалар (формант) ҳал қилувчи ва муҳим рол ўйнайди, яъни топоним ясовчи префикслар кўпроқ қўшимчалар билан таққослаганда географик номларнинг шаклланишида самарали ...».¹ Топонимик қўшимчаларнинг бу ҳал қилувчи роли Шимолий Тожикистон топонимик материалида ҳам яққол кўзга ташланади. Таниқли топонимист В.А.Никоновнинг славян топонимлари ҳақидаги фикри ушбу тадқиқот материалига, умуман Тожикистон ҳудудларининг географик

¹ Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. - М. : Наука, 1965.-180 с.

терминологиясига тўлиқ мос келади. Шимолий Тожикистон топонимик ва микротопонимик материалларининг таҳлил қилинганда географик номларнинг формант ёрдамида шаклланиши жуда қадимий даврларга бориб тақалиши ва ҳажман кўпчилиқни ташкил этиши маълум бўлди.

А. Қўшимчалар ёрдамида ҳосил қилинган жой номлари.

Тилшуносликда ва айниқса ўзбек тилида қўшимчали топонимларнинг шаклланиши кўпроқ учрайди ва кенг тарқалган. Топонимларнинг шаклланишида -лар қўшимчасини ўрганиш тадқиқотчига топонимлар ва микротопонимларнинг оммавий ва такрорланадиган элементларини, шунингдек, топонимлар, топонимик қўшимчалар ва префиксларни аниқлаш имконини беради.¹ Дарҳақиқат, ушбу тадқиқот материалининг топонимик шакллантирувчи формантларининг аксарияти ўзбек тили грамматикасининг қонуниятлари асосида шаклланган. Шунинг учун топоформантларнинг географик номларини таҳлил қилиш ва таснифлашда биз қуйидаги мавзуга олд шартларга эътибор қаратишимиз керак:

- талаффузи қайси лаҳжа фонетик қолипларга тўғри келишини аниқлаш ;
- формантларнинг тарқалиш ва ишлатилиш доираси аниқлаш;
- формантларнинг тарихий ривожланиши ва тарқалишини аниқлаш;
- формантларнинг лингвистик мансублиги аниқлаш, чунки ҳамма формантлар уларнинг тарқалиш доираси тилига мансуб бўлмаслиги мумкин;
- формантлар ўртасидаги фарқларни аниқлаш.

Ушбу таснифга мувофиқ, тўпланган материал асосида Шимолий Тожикистон топоним ясовчи формантларнинг қуйидаги турларини ажратиш мумкин.

– лар форманти; Ўзбек тилида бу формант шакл ясовчи маънога эга бўлиб, умуман кўплик ҳосил қилади. Шунини таъкидлаш керакки, туркий тиллар тарихида бу формантлар ҳозирги ўзбек тилида бўлгани каби кўплик маносини ифодалаш хусусиятига қадим даврлардан буён амал қилади ва энг муҳим морфологик

¹ Бондалетов, В. Д. Русская ономастика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» [Текст] / В. Д. Бондалетов. - М.: Просвещение, 1983. - 224 с.

категория ҳисобланади. Тарихий жиҳатдан –лар қўшимчаси асосан мавжуд жой номлари таркибида учрайди. Ҳозирда бу қўшимча кўпроқ жой номини ҳосил қилувчи қўшимчадир. Шунинг учун, ишнинг бу қисмида биз асосан шу қўшимчанинг ўзига хос хусусиятларига ва уларнинг маълум бир ҳудудда номлар ҳосил қилишда ўша жой шевага хос хусусиятлари ўрни ва иштирокига эътибор қаратамиз. Шимолий Тожикистон ва унинг атрофидаги топонимлар тизимида бундай қўшимчалар кўпроқ отлар, сифатлар, сонлар ва бошқалардан ойконим ва оронимларни шакллантириш вазифасини бажарган. Мисолларга эътибор қаратсак бу ҳол яққол сезилади.

а) отлар: Турклар (маҳалла номи); Найманлар (маҳалла номи); Қипчоқлар (қишлоқ номи);

б) сифат ва отдан: Пучукойлар (маҳалла номи), Оқ тангилар (яйлов), Кўктошлар (тепалик номи), Сари(қ)қирлар (экин майдони номи);

в) сон ва отдан: Бешжузлар (қишлоқ), Учтомлар (қишлоқ яйлови) Мингбирбулоқлар (адир номи).

– истон форманти топонимларнинг шаклланишида маҳсулдор бўлиб, кўпроқ давлатлар номи таркибида учрайди. Ўзбекистон, Тожикистон.

– ак форманти нисбатан унумли ва топонимларнинг қуйидаги турини ҳосил қилади: Бедак (қир номи), Кунжак (қишлоқ номи, экин майдони номи), Дўнгалак (овул номи, гузар номи), Тирмизак тепа (тепалик номи), Қизак (ғор номи), Попушак (маҳалла номи), Бурчак (маҳалла номи) ва бошқалар.

– ча формантли шакл ҳозирги ўзбек тилининг қўшимчаси бўлиб, кўпинча бир жой номининг бошқасига нисбатан кичкиналигининг ифодалаш билан бирга топоним кичик майдонни, кичик объектларни номлари эканлигини англатади. Кўлча (гидроним), Боғча (фитоним), Тоғча (ороним), Ниёз дегча (топоним), Қўриқча (экин майдони), Мозорча (яйлов, экин майдони), Қўрғонча (қишлоқ номи, овул номи), Майдонча (қишлоқ номи), Шўрча (тепалик, экин майдони номи), Сойча (адир номи), Қипчоқча (қишлоқ номи). Бу формант маҳаллий аҳолининг шеваларида жуда кўп ишлатилади.

– зор формантли қўшимча аслида форс–тожик тилидан ўзлашган

бўлиб. Ҳозир ўзбекларда топонимлар ясашда фаол қўлланади. Бу қўшимча айниқса ўсимлик дунёсини номлашда айниқса унумли саналади. Токзор (фитоним); Оличазор (фитоним), Теракзор (ороним), Олмазор ва бошқалар.

– сор форманти бу қўшимча зор қўшимчасининг эквивалианти ҳисобланади. Шунингдек бу қўшимча кўплик маъносида ҳам қўлланади. Чашмасор (ороним), Исписор (топоним)

В. Префикслар ёрдамида ҳосил бўлган жой номлари.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, топонимларнинг шаклланишининг аффикс шакли кенг тарқалган ҳодиса бўлиб, бу ерда топонимик қўшимчалар муҳим рол ўйнайди. Айни пайтда Шимолий Тожикистон топонимик тизимда, топонимик материалларни йиғишда биз префикслар ёрдамида яратилган баъзи топонимларни тўпладик, лекин бу усул жуда каммаҳсул бўлиб, бунда ҳам кўпроқ форсча–тожикча топонимлар ясалганини гувоҳи бўлдик. Бесўроқ (вайрон бўлган аҳоли пункти.), Бегар (тоғ номи), Беов (ер) каби, баъзан бу топоним Беова тарзида ҳам қўлланилган.

Формантсиз шаклланган жой номлари. Бу турдаги топонимлар Шимолий Тожикистоннинг бошқа географик номлари орасида ҳам учрайди. Тадқиқотчилар ушбу топонимларни ўрганиш ва ҳатто номлаш борасида турлича фикрдалар, шу жумладан улар орасида – «таянч – охири бўлмаган ном» (Никонов, 1962, 17), тугалланмаган оддий географик номлар, (бирламчи) (Роспонд, 1962, 14), оддий таянч–ном (Хромов, 1975, 17), оддий топонимлар (Исмоилов, 1999, 24) каби вариантлар берилганлигини кўришимиз мумкин. Кўпчилик тадқиқотчилар ўз илмий ишларида бу топонимлар асосан отлардан ясалган ва топоним ясовчи формантларсиз ясалган деб қайд этадилар. Бу топонимларнинг таснифи билан боғлиқ тадқиқотчиларнинг тахминлари хилма–хил бўлиб, уларнинг барчаси шу топонимлар микротопонимик тизимда кўп қўлланиши мумкинлигини кўрсатадилар. Бу мулоҳазаларга асосланиб, ўрганилаётган минтақанинг шаклсиз топонимларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

А). Асоси от сўз туркумига оид топонимлар. В). Асоси сифат сўз

туркумига оид топономлар.

А). От сўз туркумига оид топонимлар

Асосан от сўз туркумига оид топонимларнинг тарқалиш майдони янада кенгрок ва самаралирок ҳисобланади. Уларнинг семантик хусусиятлари ва топонимларнинг шаклланишидаги ўрнини ҳисобга олган ҳолда уларни куйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Ҳудуднинг хусусиятларини билдирувчи географик атамалар асосида шаклланган жой номлари: Ўтов олди (яйлов номи), Қамар (қиялик тоғ), Ўғридиёр (тоғ довони), Дашт (текислик), Адир (тепалик), Кўл (суғориладиган паст–текислик), Бўрижар (яйлов номи), Дара (дара номи) ва бошқалар.

2. Объектларнинг хусусиятларини кўрсатмайдиган географик атамалар асосида ҳосил бўлган топонимлар: Мозор (тепа), Тўда (ер), Майдон (хайдаладиган ер), Қўтан (ер) ва бошқалар.

Географик ҳудуд номларини шакллантиришнинг бундай усули метафора, метонимия, синекдоха ёки (асослаш) ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Бу усуллар Тожикистоннинг барча ҳудудлари топонимикасида учрайди, буни мамлакатнинг турли ҳудудларидан махсус тадқиқотлар олиб борган тадқиқотчилар ҳам қайд этишган.¹

3) антропонимлар (киши исмлари) асосида пайдо бўлган топонимлар ва микротопонимлар: Жаббор Расулов (туман), А.Самадов, Б. Ғофуров, Чингиз (дара), Малик (боғ), Ниёзбек (қишлоқ), Эсанбой ороли (экин майдони), Қўзивой хожи маҳалласи (маҳалла), Ашурвой ота (маҳалла), Одилвой тепа (тепалик) ва бошқалар.

4). Асоси географик семантикага эга бўлмаган жой номлари : Қайирма (ёзги яйлов, қишлоқ номи), Оқтанги (яйлов), Кўктош (кичик тоғ номи), Қўтур булоқ (булоқ номи, яйлов номи), Тоғоёқ-Тоғайақ (қишлоқ номи), Шайидқараянтоқ (қишлоқ) ва бошқалар.

В. Сифат асосида ясалган жой номлари. Биз тўплаган материалдаги бу турдаги топонимлар маълум миқдорни ташкил этади ва асосан ҳудуднинг

¹ Алимий, 1995, 24-25 б

жойлашуви ва хусусиятларини (объектнинг жойлашуви, ранги, ҳолати, хусусияти) кўрсатади ёки уларни ўзида акс эттиради: Қизили (қишлоқ) Сурхи (қишлоқ), Кўктош (кичик тоғ номи), Узун (дара), Оқ сой (тоғ яйлови), Оқтош (тоғ яйлови), Қорақозон (маҳалла номи), Сарикамиш (қишлоқ номи), Қорабоғ (қишлоқ номи), Қорамозорсой (қадимий кичик сой номи), Шўрқишлоқ (маҳалла номи), Ширинсой (тепалик номи, сой номи), Қоратош (адир, тепалик номи), Кўккўзқўрғон (маҳалла номи), Кўктўнлик бобо (қабристон номи) ва ҳоказо.

Мураккаб жой номлари.

Бу минтақа топонимик тизимидаги мураккаб топонимлар юқоридаги топоним турларига нисбатан миқдорий жиҳатдан кўпроқ учрайди. Тадқиқотчилар уларни икки ёки ундан ортиқ қисм ва элементлар асосида яратилган топонимлар деб аташади. Мураккаб топонимларнинг шаклланишида аниқловчи ва копулятив топонимлар муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шимолий Тожикистондаги мураккаб топонимларда бу алоқа турларига нисбатан қуйидагича бўлиниш мумкин.

Бу топонимлар гуруҳи қуйидаги шаклларга эга:

а) от + от: Девдара (дара), Арчамайдон (ов жойи), Дўзахдара (жарлик), Тошбулоқ (дара), Эшонқўрғон (тепалик), Кампирдевор (дара, девор номи), Момотепа (адир, тепалик номи).

б) от + сифат: Тошқора (майдон номи), Даштқораянтоқ (қишлоқ), Юлдузкўк (қишлоқ, тепалик номи), Жиянчуқур (ариқ номи).

в) сифат +от. Оқсув (кўл), Сари (қ) мазор, (майдон), Оқ ер (ер майдони), Сари (қ) қир (жарлик номи), Қизилтов (тоғ), Қорабўйин (гузар номи), Қора ер (экин майдони)

г) сон + от: Қирқкудук, Еттисув, Олтибоғ, Бешбулоқ, Мингбирбулоқ, Ўн тепа (боғ, яйлов, экин майдони номи), Бешкал (маҳалла номи), Олти етим (арик номи), Уч тепа (овул номи), Уч боғ (овул номи), Мингйиллик (тоғ номи), Қирққиз (яйлов номи), Мингбоши (арик номи), Тўққизчелак (қишлоқ номи), Қирқ қозик (тоғ номи), Етти қиз (боғ номи)

д) от + феъл шакллари. Минтақа топонимик тизимида бу турдаги

топонимлар куйидаги куринишлари учрайди:

от + феъл. Олтинтопган (қишлоқ), Қизқочган (ер), Тошга чикқан (адир, тепалик номи), Кампир учган (жарлик), Эшак ўтган (довон йўли номи), Танга топди (қишлоқ номи), Бий келди (кичик сой номи), Биясўйди (боғ номи), Бўритешган (маҳалла номи), Бўрижурган (маҳалла номи).

сон + феъл шакли Яккатуймас (жой номи) Қирққиз қочган (тарихий жой номи).

Таъкидлаш жоизки, мураккаб топонимлар нафақат алоҳида топоним ясовчи элементларнинг боғланиши асосида, балки аффикслар ёрдамида ҳам пайдо бўлади. Бу турдаги топонимлар асосан оғзаки нутқ жараёнида кўплаб учрайди.

1) – а топоним ясовчи қўшимчали мураккаб топонимлар:

а) от + от + а: Ойқора, Ойбора, Етимдара (жар) .

б) от + феъл : Танакуйди (дашт), Тепақочди (ўтиш жойи), Ойқайтган (майдон)

2) –ак қўшимчаси билан тугаган мураккаб топонимлар:

а) от +от + ак: Момокампирак (тоғ), Қоратўбак (овул номи).

б) от + сифат + ак: Шодикарак (маҳалла номи).

в) сифат + от: Оқтут (дара), Оқжар (дара), Кўрали (дашт,). Қўтирбулоқ (булоқ номи)

д) сон+ от: Қирққудуқ (қишлоқ номи), Учтом (яйлов номи) Бешкапа (қишлоқ номи), Учтом (овул номи), Бешариқ (маҳалла номи), Учқўпирик (маҳалла номи), Мингбирбулоқ (булоқ номи), Уч чашма (булоқ номи).

г) от +феъл: Бўрижурган (яйлов,), Бўритешган (яйлов), Тошбосди (дара номи).

Икки асос асосида вужудга келган мураккаб топонимлар. Бу турдаги географик номларнинг Шимолий Тожикистонда тарқалиш майдони анча кенг. Ушбу минтақанинг топонимик тизимида бундай топонимлар кўп учрайди. Келиб чиқиши ва шаклланиш жараёнига кўра бу топонимларни куйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

А. Мураккаб топонимлар, уларнинг ҳар иккиси ҳам ўзбек тилининг сўз бойлигидан келиб чиққан ва иккала қисми ҳам ўзбек тили материали асосида изоҳланган:

Оқтош (қишлоқ номи) иккита алоҳида сўздан иборат; Ўзбек тилида «оқ» сўзи ранг маъносини англатади: «тош» сўзи қаттиқ жисм деган маънони англатади.

Файзобод (қишлоқ номи): иккитадан сўздан иборат: мустақил сўзлар: «файз» сўзи «файзи» сўзининг қисқартирилган шакли бўлиб, бу ерда: антропоним ва аниқловчи топонимни билдирувчи «обод» сўзларидан ташкил топган бўлиб, «файзли, обод бўлган ҳудуд» маъносини англатади;

Ўртақўрғон (қишлоқ номи) икки сўздан иборат. «Ўрта» сўзи ўзбекча сўз бўлиб, ярим, ўрта деган маънони англатади ва «қўрғон» – қишлоқ қалъаси деган маънони билдиради;

Жарқўрғон (қишлоқ номи) ўзбекча сўз бўлиб, жарлик, паст – баландликлар деган маънони англатса, қўрғон – қалъа сўзига асосланган бўлиб, қишлоқ қўрғони деган маънони англатади.

Оққамар (яйлов номи) икки сўздан иборат. Ўзбек тилида «оқ» сўзи сифат сўз туркумига киради ва ранг маъносини англатади. «Камар» сўзи «тоғнинг ўртаси», тоғ оралиғи деган маънони англатади.

Тоғаяк (қишлоқ номи) икки сўздан иборат. Ўзбек тилида «тоғ» сўзи тоғ, тепалик, «оёқ (ояк)» – «охири, адағи» деган маънони англатади.

Шўрбулок (қишлоқ номи) икки сўздан иборат. Ўзбек тилида «шўр» сўзи аччиқ, тахир деган маъноларни англатади. Бу ерда шўр маъносидан ташқари бироз ифлосланган сувни ифодалаш учун ишлатилади. Бу топоним икки тоғ (даранинг) ўртасида хайқириб оқаётган сув маъносини ҳам билдиради. Мамлакатнинг бошқа минтақаларида ҳам худди шундай географик номлар топилган ва таҳлил шуни кўрсатадики, топонимларнинг бундай тузилиши тоғли ҳудудларга хосдир. Масалан Пенжикент туманининг тоғли ҳудудларида тожикча аталадиган худди шундай жой номлари Шўроб, Шўроба, Шўрова кўринишида учрайди. .

Шўрсув (қишлоқ номи) икки сўздан иборат. Ўзбек тилидаги шўр сўзини юқорида изоҳи келтирилди. Сув сўзининг маъносини бу ўринда бошқачароқ талқин қилиш зарур бўлади. Бизга маълумки, сув тириклик манбаи ҳисобланади. Аммо бу ўринда сувни истемолга яроқсиз эканлигига урғу берилмоқда.

Ўзбекгузар (жой номи) икки сўздан иборат бўлиб, маҳаллий «ўзбек» этноними ва «гузар» сўздан иборат. Бу топоним «ўзбеклар яшайдиган жой» маъносини билдиради. Шимолий Тожикистон марказий ҳудудларда «ўзбек» этноними билан бир қаторда тожик, қирғиз, татар, козоқ этник номлар ёрдамида ҳосил бўлган топонимларни ҳам учратамиз.

Ойқор (жой номи, яйлов) икки сўздан иборат. Ўзбек тилида «ой» сўзи – ой, осмон, юқори деган маъноларни англатади. «қор» – табиат ходисаси бўлиб, қор асосан қиш мавсумида ёғади. Бу топоним том маънода баланд тоғлардаги қор, баланд жой деган маъноларни билдиради .

Конибодом (худуд номи) икки сўздан иборат: ўзбек тилида «кент» сўзи – қишлоқ, шаҳар, маъносини англатади – «бодом» қўшимчаси худудни номини белгилаш маъносида қўлланган – бу сўз бодомли, бодоми кўп жой маъносини билдиради. .

Жиянчукур (жой номи) икки сўздан иборат. Ўзбек тилида жиян сўзи опа ёки сингилнинг ўғил–қиз фарзандига нисбат қилиб айтилади, чукур чуқурлик маъносида қўлланади. Бу топоним рамзий маънода яқин, жуда яқин сўзларининг ички маъноларига тўғри келади.

Эшшак ўтув (ўтиш номи) бу жой номи иккита сўздан иборат. Қадим замонлардан то ҳозиргача баъзи тоғли жойлардан фақатгина от, эшшак каби уловлардангина фойдаланилади. Бу жойдан ҳам фақат эшшак орқали ўтилган. Шу сабабли Эшшак ўтув деб номланади.

Тошкўпирик (овул номи) бу топоним икки сўздан иборат. Топонимнинг ясалишига асос сифатида қариялар бу овулга тош кўприк орқали ўтилганлигига йўйишади.

Тошқалла (яйлов номи) икки сўздан иборат. Ўзбек тилида «тош» – тош

физик қаттиқ жисм номи, «калла» – мустаҳкам тоғ танаси каби маънода қўлланган. Бу топоним бизнингча тошқалъа сифатида мавжуд бўлган, кейинчалик фонетик ўзгаришга учраб, тошқалла тарзида ҳам қўлланган. Тош билан ўралган ёки тошдан қурилган қалъага нисбат қилиб айтилган.

Қоратош (тоғ, тепалик номи) икки сўздан иборат. Ўзбек тилида қора сўзи рангдан ташқари катта, баҳайбат маъноларини англатади. Бу тоғнинг ён атрофидагиларга нисбатан катталигига ишора қилинмоқда. Шунингдек бу тоғ ва тепаликда қора рангли тошлар бошқа рангли тошларга нисбатан кўпчиликни ташкил қилиши ҳам назарда тутилган бўлиши мумкин.

Қорабулоқ (яйлов номи) икки сўздан иборат. Юқорида қайд этганимиздек қора рангдан ташқари катта маъносида ҳам қўлланган. Бу яйлов атрофида қорабулоқ номли катта булоқ мавжуд бўлиб, бу булоқда асосан чорва моллари суғорилган.

Қоратоғ (ариқ номи) икки сўздан иборат. Топонимнинг ясалишига бу ариқ Қоратоғ номли тоғдан бошланиб, бир қанча қишлоқ ва овулларни сув билан таъминлаганлиги мабаларда қайд қилинади.

Қорасоққол (қишлоқ номи) икки сўздан иборат. Бу топоним ясалишига асос бўлган Қорасоққол номли киши бўлганлиги тарихий маъбаларда қайд қилинади. Ҳозир Қорасоққол бобо номли қабристон мавжуд бўлиб, бу қабристонда Пайғамбаримиз авлодларидан Абдурахмон Авф номли киши қўйилган, шунинг учун бу жой қадимдан ҳозиргача зиёратгоҳ маскан сифатида қайд қилинади. Бу зиёрагоҳдан ислом олами вакилларининг қадами йил давомида узилмайди.

Қорабўйин (қишлоқ номи) икки сўздан иборат. Бу топоним ерли аҳоли нутқида қарамўйин тарзида қўлланади. Қипчоқ лаҳжаси вакиллари б фонемаси ўрнида м фонемасини қўллайдилар. Бу топонимга асос сифатида катта бўйин сўзларини олишимиз мумкин. Бундан ташқари ўзбек уруғлари ичида қорабўйин тўпи ҳам мавжуд.

Қорашувоқ (экин майдони, жой номи) бу топоним ҳам икки сўздан иборат. Бу жой номининг ясалишига шувоқ ўсимлиги асос бўлганлиги қайд

этилади. Бу ўсимлик ранги унчалик қора эмас, бу ўсимлик олиб ташланмаса бошқа ўсимликларга соя бериб жуда катталашиб кетади. Юқорида қора сўзининг катта маъноси ҳам борлигини қайд этган эдик. Бу ўринда қора сўзининг катта маъносига ишора қилинаяпти.

Қоратой (жой номи, яйлов номи) икки сўздан иборат. Бу топоним ясалишига асос сифатида ўзбек уруғларидан бир бўлаги қоратой деб ҳам номланади. Шу билан бирга қора сўзининг катта маъносига урғу берадиган бўлсак, бу ўринда катта яйлов маъносида ҳам қўлланганлигига гувоҳ бўламиз.

Қоражинғил (овул номи) ҳам икки сўздан иборат. Қора сўзи бу ўринда ҳам кўпроқ катта маъносига яқин маънода қўлланганлигини кўрамиз. Жинғил кўп йиллик ўсимлик турига киради, шунингдек жинғил ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг қизил китобига киритилган ўсимлик ҳисобланади.

Қорасув (жой номи, ариқ номи) икки сўздан иборат. Бу топоним кўпроқ ариқ номи сифатида қайд этилган. Ариқ суви кўпинча лойқа бўлганлиги сабабли қорасув деб номланган. Жой номи сифатида ҳам қўлланганда, шу жой атрофидан кўпинча лойқа сувли ариқ ўтганлигига гувоҳ бўламиз.

Қора ер (экин майдони) икки сўздан иборат. Қора ер одатда унумдор ерларга нисбатан қўлланади. Бу ўринда ҳам серунум ер маъносида қўлланган. Булардан ташқари қора ер кўп ўринларда экин экилмайдиган ерларга ҳам нисбат берилганлигини кўрамиз.

Шимолий Тожикистоннинг аксарият ҳудудларида бу турдаги топонимлар кўп миқдордалиги қайд этилган ва ушбу тил birlikларининг лингвистик жиҳатлари, уларнинг тарқалиш жойлари таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг аксарияти шу ҳудуднинг метафорик хусусиятлари асосида номланган. Бундан ташқари, бу минтақа топонимикасида фақат ўзбекча ва субстратли мураккаб топонимлар кўпроқ қайд этилган, бу шуни кўрсатадики, бу минтақа топонимияси ўзбекларнинг бу минтақанинг туб аҳолиси сифатида қадимдан бу ерларда яшаб келганлигидан далолат беради.

В. Ўзбек ва тожик компонентлари асосида ҳосил бўлган мураккаб жой номлари, яъни бу турдаги жой номининг қисмларидан бири ўзбек тилидаги сўз

асосида , бошқа қисми эса бошқа тилдан олинган сўздир:

Гўрсой (худуд номи) икки сўздан иборат; улардан бири тожикча «гўр» сўзи қабр, иккинчиси ўзбекча «сой / сай» сўзидир. Бу топоним қабрга ўхшаш жойга нисбат бериб ясалган. Бундан ташқари бу жой номининг Гургсой каби кўриниши ҳам мавжуд бўлиб, бизнингча Гургсой топоними халқ жонли тилида фонетик ўзгаришга учраб, Гўрсой деган кўринишга келиб қолган.

Олчабулоқ, (қишлоқ, яйлов номи) икки сўздан иборат: тожикча «олуча» – мевали дарахт номи ва ўзбекча «булоқ» сўзидан ташкил топган. Бу топоним олча ёнидаги булоқ ёки атрофида кўп олча бор деган маънони англатади.

Ҳазратбулоқ (булоқ номи) икки сўздан иборат. Ҳазрат – киши исми, лақаби антропоним бўлиб ўзбек – тожик тилларида бирдай киши исми, тақводор киши сифатида қўлланади. Иккинчи сўз ўзбекча булоқ сўзи бўлиб, бу топоним тақводор, диндор инсон булоғи деган маънони англатади.

Куйгандиёр (махалла номи) икки сўздан иборат: ўзбекча «куйган» сўзи – куйган, куйиш, ичкиш каби маъноларни англатса, диёр сўзи форс – тожикча манзил, макон, яшаш маскани деган маъноларни англатади. Шунингдек бу топоним мажозий маънога ҳам эга бўлиб, висолига етишмаган ошиқлар макони Куйганёр тарзида ҳам учрайди.

Темурдара (худуд номи) икки сўздан иборат; биринчи сўз ўзбекча металл маъносини англатади. Иккинчи сўз эса форс–тожикча ғор, ичи бўш жой маъноларини англатади. Бу жой номи тоғнинг темир каби мустаҳкамлигига ёки бу тоғда темир рудаси борлигидан далолат беради. Шунингдек Темур ўзбек ва тожик тилларида кишиларга исм сифатида қўйилади ва антропоним ҳисобланади.

Жийдабулоқ, (булоқ номи) икки сўздан иборат. Биринчиси – тожикча сўз «жигда» – мевали дарахтнинг номи, иккинчиси булоқ сўзининг маъносини юқоридаги таҳлилларда ҳам қайд этдик. Бу топоним «жийдали дарахтлар тагидаги булоқ» маъносини билдиради.

Қора арча (жой номи) икки сўздан иборат. Бу топоним жонли халқ тилида Қара арча тарзида қўлланади. Биринчи сўз – бу ўзбекча «қара» – қора сўзи ранг

маъносидан ташқари катта маъносини англатишини юқорида ҳам айтиб ўтган эдик, иккинчи сўз – тожикча «арча» – игнабаргли, барглари доим яшил дарахт номи. Қора арча топонимидаги қора сўзи бу ўринда катта арчали жой маъносини англатиш учун хизмат қилган.

Ғиштбулоқ; (булоқ номи) икки сўздан иборат: тожикча «ғишт» – ғишт ва ўзбекча «булоқ», булоқ. Бу топоним «ғишт билан ўралган булоқ» деган маънони англатади.

Шимолий Тожикистон бу каби топонимлар гуруҳи сон жихатдан кўп бўлиб, улар кўпинча ўзбек ва тожик тиллари асосида пайдо бўлади. Бу ҳодиса шуни кўрсатадики, минтақанинг мураккаб топонимлари ҳам бошқа тиллардан ўзлаштириш орқали ҳосил бўлишига сабаб бўлганлигини кўрсатади. Бундай сўзлар ҳар иккала тилларнинг луғатида баб–баравар ўз сўзи сифатида қўлланиб келмоқда.

С. Тилшуносликда ўзбек тилининг соф сўз бойлиги сифатида изоҳланадиган, ҳар иккала қисм ҳам ўзбекча бўлган мураккаб топонимлар ҳудуд топонимиясида кўп учрайди.

Қоровултепа (яйлов номи) икки сўздан иборат. Бу жой номининг ҳар икки қисми ҳам ўзбекча сўздир. «Қоровул» – қўриқчи деган маънони англатади, «тепа» – тепалик, юқори жой деган маънони англатади. Бу топоним қўриқчилик учун мос жой, тепалик, тепадан кузатиш деган маъноларни англатади. Бу ўринда топоним юқоридаги яйлов маъносида қўлланган.

Толбулоқ, (ер номи) иккита ўзбекча сўздан иборат. «Тол» – мевасиз, манзарали дарахтнинг номи, «булоқ» – булоқ маъносини англатади. Бу топоним «тол дарахти остидаги булоқ» деган маънони англатади.

Тешиктош (жой номи) иккита ўзбекча сўздан иборат, «тешик» – тешик, «тош» – тош. Бу топоним «тешикли тош» деган маънони англатади. Бу жой кейинги пайтларда зиёратгоҳга айланган. Чунки халқ орасида фарзандли бўла олмаётган аёллар шу тош тешигидан ўтишса фарзандли бўлишади деган ақида юради.

Қўшбулоқ (қишлоқ номи) икки ўзбек сўзидан иборат. Биринчи сўз «қўш»

– жуфтлик, иккинчиси «булок» – булок маъносини англатади. Бу топоним «жуфт булок» деган маънони англатади. Қишлоқнинг бундай номланишига сабаб, қишлоқда булоқларнинг кўплиги билан ҳам боғлиқдир.

Оқайлоқ (яйлов) икки ўзбек сўзидан иборат. Бу топонимдаги *айлоқ* сўзи яйлов сўзининг қисқарган варианты ҳисобланади. Биринчи сўз оқ ранг маъносидаги сўз. Бу ўринда ранг маъносини ифода этишга хизмат қилмаяпти. Иккинчи сўз айлоқ, яйлов маъносини англатаяпти. Бу топоним ёзги яйлов маъносида қўлланмоқда.

Ўғуртош (жой номи) иккита ўзбек сўзидан иборат. Биринчи «ўғур» сўзи – бурғиланган, ичи бўш тош, турли хил қуруқ нарсаларни майдалашда фойдаланадиган асбоб номини ҳам англатади, «тош» – тош қаттиқ жисм маъносини англатади. Бу топоним «ўртаси тешик тош» деган маънони англатади.

Тошқўтан (яйлов номи), икки ўзбек сўзидан иборат. Ўзбек тилида «тош» – қаттиқ жисм маъносида, шунингдек кўплик маъносини ҳам англатади, «қўтан» – бу моллар тўдаси маъносини англатади. Бу топоним «тошлар тўдаси» – тошлар деган маънони, шу жумладан тегирмон тошлари деган маъноларни ҳам билдиради.

Тошқўрғон (тарихий жой номи) икки ўзбек сўзидан иборат, бу ерда «тош» сўзи тош, «қўрғон» эса тепалик, қозик маъносини билдиради. Бундан ташқари бу топоним тошлар уюми деган маънони ҳам англатади.

Шимолий Тожикистон ҳудудида келиб чиқиши соф ўзбек тилига алоқадор мураккаб топонимлари жуда кўп.

Д. Мураккаб топонимларнинг бир гуруҳи иккита асосдан ташкил топган географик номлардан ташкил топган бўлиб, уларнинг бир қисми аниқ ва тушунарли, яъни ҳозирги ўзбек тили асосида таҳлил қилиш мумкин. Топонимнинг иккинчи қисмини эса изоҳлаш бироз қийин кечади.

Масалан:

Тамтош (булок номи.), Армашкон (яйлов номи), Авчардара (яйлов номи), Зимчакамар (жарлик номи), Ҳараткон (яйлов номи), Ҳарангон Авзикент

(қишлоқ), Рагова (қишлоқ), Ламатут (қишлоқ), Ерумпок (майдон) ва ҳоказо.

Шимолий Тожикистон топонимик тизимида бу турдаги географик номлар кўпи ҳудуднинг жанубий қисмига хосдир. Бу минтақага Айний ва Эски Масчоҳ туманлари киради. Бу гуруҳ номларининг этимологиясини географик минтақа топонимияси билан бирга Зарафшон ва Фалгар водийси топонимикасига таққослаб ўрганиш мумкин.

Ибора–топонимлар. Ибора–топонимлар гуруҳига топонимист олимлар икки ёки ундан ортиқ топонимларни ва топоним ясовчи компонентлардан ташкил топган географик номлар гуруҳини киритади. Топонимларнинг бу турини композицион ёки кўп компонентли топонимлар сифатида белгилаш мумкин. Бу топонимлар синтактик иборалар қолипида пайдо бўлганлиги сабабли, биз топоним – иборалар атамасини тушунтиришда уларнинг таҳлилига бевосита тўхтаймиз. Биз тўплаган материалларда ибора –топонимлар Шимолий Тожикистон минтақасининг умумий миқдорининг кўпчилини ташкил қилади. Кўпчилик тадқиқотчилар уларнинг ташқи кўринишини туркий тилларнинг грамматик хусусиятлари билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Кўриб турганимиздек, топонимик номларнинг бундай кўриниши замонавий ўзбек тилининг аналитик тузилиши билан чамбарчас боғлиқ. Топонимист олимлар ўз тадқиқотларида бу типнинг шаклланишида бирламчи топоним сифатида уларнинг фақат бирини олиш мумкин деган хулосага келадилар.

Бундай топонимларни қуйидагича таҳлилга тортиш мумкин.

– топонимларнинг қисмлари орасидаги боғланиш маълум бир бўлаги ёрдамида амалга оширилади;

– ибора–топонимда қисмларнинг ўрни турғун бўлади;

– иборанинг ҳар бир қисмида топонимнинг ўзига хос ўрни мавжуд булади.

Қайд этилганидек илгари аралаш топонимлар (икки тилли) кўпроқ махсус конструкциялар ёрдами билан боғланган икки ёки ундан ортиқ иборалардан иборат бўлиб, улар асосида тузилади. Ибора топонимлар–маълум қолиплар асосида пайдо бўлган иборалар бўлиб, ўрганилаётган ҳудуд топонимларида аралаш тиллар ёрдамида ҳам кўплаб ҳосил бўлганлигини кўраимиз.

Минтақанинг топоним–ибораларини бўлинмаларининг лингвистик мансублиги ва шаклланиш усулига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

А. Соф ўзбек топонимлари – Шимолий Тожикистон ҳудудида кенг қўлланиладиган иборалар:

Исириксой (қадимий яйлов номи)

Девонабоғ (боғ). Бу топоним, шунингдек, тескари маъно ёрдамида бир – бирига боғланган иккита иборадан иборат. Топонимнинг бундай номланишининг сабаби бу боғдаги дарахтлари тартибсиз ўсганлиги ва бу боғ дарахтлари турли хиллигидадир.

Девқўрғон (қадимий қишлоқ номи) иккита иборадан иборат.

Кўктўнлик бобо (муқаддас тарихий жой) турли хил конструкцияли бу топоним бир нечта аралаш композициялардан иборат бўлиб, уч қисмли ибора–топонимдир. Бу «ибодат қилинадиган кўк рангдаги бино, муқаддас жой» деган маънони англатади.

Товоқсой (жой номи) – бу топоним бир нечта аралаш қисмлардан иборат бўлиб, уч қисмдан ташкил топган. Тов+оқ+сой.

Чумолитепа (ҳудуд номи) – топоним ва бир неча аралаш қисмлардан иборат бўлиб, «аввалги жой» деган маънони англатади.

Кўзовулли (яйловнинг номи) – бир–бирига боғланган бир неча қисмли топонимдир. Кўз+ов+улли

Эшонмозор (қабристон) – топоним иккита иборадан иборат. Топоним диний пешволар кўмилган қабристон деган маънони англатади.

Б) аралаш маъноли топоним–иборалар

Қизилча Остон (зиёрат жойи) бу икки қисмли топоним. Қизилча ва остон сўзлари маъно жиҳатдан бир–бирига ёпишмайдиган топонимлардир. Шунингдек бу икки тилга оид сўзлардан ташкил топган. Қизилча лавлагининг бир тури бўлса, остон остона маъносидаги сўз ҳисобланади. Бу топоним «муқаддас жой яқинидаги бута» деган маънони ҳам англатади.

Тиллатонар (яйлов) бу топоним икки қисмдан иборат. Биринчи қисм

«тилло» – тожикча сўз бўлиб, ўзбекча «топар» сўзи ёрдамида феъл ҳосил қилади.

Қўшбулоқ (боғ) бу топоним икки қисмдан иборат. Биринчи қисм ўзбекча «қўш» сўзи, иккинчи қисми «булоқ» – ўзбек тилининг фразеологик шаклланишига мувофиқ мураккаб иборани ташкил этувчи иккита булоқ маъносини англатади. Бу топоним «Қўшбулоқ қишлоғи атрофида жойлашган боғлар» деган маънони англатади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, Шимолий Тожикистон ибора – топонимларини – грамматик хусусиятларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Топонимлар – нутқ жараёнида топонимларнинг турли қисмларида фонетик ўзгаришлар бўлиши мумкин. Бу турдаги топонимларда отларнинг ўрни турғун, асосий қисмда бўлгани каби, бошқа гап қисмлари ҳам маъно англатиш хусусиятига эга:

а) от билан от: Балчиқ булоқ, Жарқишлоқ, Жарқўтан, Жарқўрғон, Тўрақўрғон.

б) от ва сифат: Боғчаи кўк, Ёз кўк, Юлдузкўк (яйлов), Жиянчукур (арик).

в) антропоним асосли от: Фармонқўрғон, Ашурвой оқсоқол маҳалласи, Мадкарим эликбоши гузари, Одилвой тепа, Хўжа Тоҳир жар қишлоғи, Қўзивой хожи маҳалласи .

д) микротопонимли от: Оймомотепа (дара), Кампирдевор (мачит), Қашқатепа (маҳалла), Маховтепа (тепалик) Лангар дашт (маҳалла).

Ибора – топонимлар таркибидаги топонимнинг бир қисмида асосий маъно ётган бўлади. Кейинги қисм англатган маъно асосий маънога қўшимча маъно қўшиш учун қўлланади. Баъзан ҳар иккала қисм ҳам алоҳида–алоҳида маъно англатиши мумкин.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, топонимик атамалар ҳудуднинг рельефи ва ландшафтининг хусусиятларини билдиради ва бу нарса унинг номланишида ҳам акс этиши мумкин. Инсонларнинг турмуш тарзи, урф–одатлари, касб – корлари, маҳаллий урф–одатлар ва маросимлари ҳам ҳудуд топонимининг аталишида маълум рол ўйнаши мумкин. Бу ўринда, биз ўрганган ҳудуд

топонимларнинг катта гуруҳи—маълум бир минтақанинг ибора —атамалари билан бирга қўлланганлигини гувоҳи бўлди. Бу сўзлар турли кўринишда қўлланган. Масалан денгиз—дарё—кўл—сой, ер—замин, бўлак—гузар, маҳалла, сув, оби—зилол, дара—дара, дашт—дашт, тоғ, тоғ—кўх, кўй, ўтлоқ—шибар // тупроқ // шивар, ер—тупроқ, ёзги яйлов—яйлов—қишлоқ, ариқ, тепа, кўрғон, булоқ, кўча — кўчаси ва бошқалар .:

1. Сой—кўл индикаторли термин билан қўлланадиган топонимлар; Оқтошсой, Боғлисой, Оқсой, Каттасой, Гудоксой, Аштсой, Кунжаксой, Ошовасой, Исфарасой, Бердисой, Ингичкасой, Ёмонсой, Ўтгансой, Ширинсой, Андарсой, Аравасой, Қизаксой ва бошқалар.

2. Дашт индикаторли топонимлар; Қизили дашти (яйлов), Оқтош дашти, Сари(қ)кўл дашти, Лангар дашти, Гончи дашти, Бўтакўз дашти ва ҳ.к.

3. Тепа индикаторли топонимлар; Талтепа, Кумуштепа, Кўрғонтепа, Култепа, Қўштепа, Беклар тепа, Оқтепа, Эскент тепа, Муғтепа, Оймомотепа, Ўратепа, Қашқатепе, Бузруктепа, Маҳов тепа, Учтепа, Ўнтепа, Мўғилтепа, Одилвой тепа, Тирмизак тепа, Маслахаттепа, Бойтепа, Лолатепа, Қоратепа, Зовтепа, Мунчоктепа, Заргар тепа ва б.лар.

4. Булоқ индикаторли топонимлар; Бахмал булоқ, Кўрбулоқ, Қўтирбулоқ, Бихалифа булоғи, Иноят булоғи, Балчиқ булоқ, Бошбулоқ, Араб булоқ, Қатор булоқ, Ойнабулоқ, Хулбабулоқ, Қора булоқ, Гумбулоқ, Шўрбулоқ, Мингбирбулоқ ва б.лар

5. Кўрғон индикаторли топонимлар: Кўшкўрғон, Саидкўрғон, Фармонкўрғон, Қамишкўрғон, Чимкўрғон, Каттакўрғон, Тошкўрғон, Янгиқўрғон, Девкўрғон, Жаркўрғон, Кичиккўрғон, Эшонкўрғон, Кўккўзкўрғон, Шўркўрғон, Ботиркўрғон, Тўракўрғон, Кумушкўрғон ва бошқалар.

6. Мозор индикаторли топонимлар: Лангар мозор, Қорамозор, Тераклик мозор, Тошкўрғон мозор, Гойиб ота мазори, Момомозор, Каттамозор, Жангали эшон мозор, Гойиб Азлар мазори.

7. Тош индикаторли топонимлар: Қоратош, Оқтош, Кўктош, Тепатош, Қоқтош.

8. Маҳалла индикаторли топонимлар: Юқори маҳалла, Паст маҳалла, Мадраса маҳалласи, Тошлоқ маҳалла, Қўзивой ҳожи маҳалласи, Қуйи дарвоза маҳалласи, Қизил мачит маҳалласи, Ичкари маҳалла, Қўрғон маҳалла, Пештоқ маҳалла, Ғойиб оқсоқол маҳалласи, Қўриқ маҳалласи, Араб маҳалла, Бўтқа маҳалла, Офтоб маҳалла, Анжир ота маҳалласи, Найман маҳалла ва б.лар

9. Гузар индикаторли топонимлар: Бой гузар, Ичкари гузар, Боғча гузар, Сой гузар, Юқори гузар, Тош гузар, Турк гузар, Қорабек гузар, Пастки гузар, Боявут гузар, Бешкал гузари, Баландлик гузари, Аппон гузари, Туш гузари, Бешбола гузари, Бешкапа гузари ва б.лар.

10. Қудук индикаторли топонимлар: Оққудук, Шўрқудук, Қирққудук

11. Ариқ индикаторли топонимлар: Оқарик, Янги ариқ, Осиё ариқ, Катта ариқ, Дам ариқ, Майдон ариқ, Мингбоши ариқ, Мозор ариқ, Бош ариқ, Раҳна ариқ, Оқ қалъа ариқ, Анҳор ариқ, Овчи ариқ, Такан ариқ, Бўз ариқ, Қатранги ариқ, Қўриқ ариқ, Қоратоғ ариқ, Қарақчиқум ариқ, Андархон ариқ, Қози ариқ ва б.лар.

12. Тоғ индикаторли топонимлар: Мўғул тоғ, Мевагул тоғи, Мунглик тоғ , Оқ тов (тоғ), Қара тав (Қора тоғ), Сим тоғи, Туркистон тизма тоғлари, Мўғултой тоғи, Оқ танги тоғ ва б.лар.

13. Оқ перефексли топонимлар: Оқтош, Оқ танги, Оқ ариқ, Оқтепа, Оқсой, Оқсув, Оқ ер, Оқсу, Оқ қалъа, Оқ том, Оқ кум бобо, Оққудук, Оқжар, Оқчоп, Оқбел, Оқ сўқок, Оққана, Оқарик, Оқ қўтон, Оқбел, Оқмачит ва б.лар.

14. Қора перефексли топонимлар; Қорасув, Қоратош, Қора боғ, Қора кўл, Қора мозор, Қорабўйин, Қора ер, Қорақалпоқ, Қорамозорсой, Қорабулоқ, Қоратепа, Қорашувоқ, Қоратой, Қоражинғил, Қорасоққол, Қорабек, Қоравул тепа ва б.лар.

15. Сон билан боғлиқ топонимлар: Учтол, Бешкапа, Беш тол, Уч том, Олти етим, Олти кўл, Қирққудук, Тўқсон кориз, Ўн тепа, Бешкал, Уч тепа, Уч боғ, Мингбоши, Мингйиллик, Қирқ, Еттиқиз, Бешюз, Тўққиз челақ, Яккатол, Бешқўтон ва б.лар.

Шимолий Тожикистон топонимларида баъзан географик худуд

хусусиятига тўғри келмайдиган ўрмон, бел, юза, ён каби индикаторлар ҳам учрайди. Шимолий Тожикистон топонимларида юқоридаги индикаторлар билан бирга, боши, орқаси, лаби, юзи, юқориси, ўнги каби терминлар ҳам кўшиб қўлланганлигини гувоҳи бўлдик.

а) боши лексемали топонимлар: Булоқ боши, Калот боши, Шўркўрғон боши, Мўғул тоғ боши, Хўжанд боши, Қазноқ боши, Оқ танги боши, Қора ер боши, Бахмал боши ва б.лар

б) энг юқори лексемали топонимлар : Энг юқори қишлоқ, Энг юқори яйлов, Энг юқори чўққи, Энг юқори боғ, Энг юқори тоғ, Энг юқори тепалик, Энг юқори гўша ва б.лар.

с) лаби лексемали топонимлар Оқариқ лаби, Оқсой лаби, Қўтирбулоқ лаби, Баланд тарнов қишлоғи лаби, Яккатол йўли лаби, Сарикамиш қирғоғи лаби, Тошҳовуз лаби, Ёркент лаби ва б.лар.

ф) ўнг лексемали топонимлар: Жарқишлоқ ўнги, Хулбабулоқ ўнги, Оқтепа ўнги, Беш қапа ўнги, Хўжанд ўнги, Болғали ўнги, Жарқўтон ўнги, Фармонқўрғон ўнги, Уч тол ўнги, Шахристон ўнги ва б.лар.

г) орқа лексемали топонимлар: орқа Бешкапа, орқа Оқтанги , орқа Қазноқ, орқа Мужум, орқа Қўштойир, орқа Якка боғ ва б.лар.

д) қуйи лексемали топонимлар: қуйи Чорбоғ , қуйи Лакат, қуйи Кенгқул, қуйи Ўртақўрғон, қуйи Пашши, қуйи Сарови ва б.лар.

ж) бўйин, бўйнида лексемали топонимлар: Оқтанги бўйнида, Оқтош бўйнида, Катгасой бўйнида, Қайрақум бўйнида, Мевагул бўйнида, Оқтепа бўйнида ва ҳ.к.

5. Плюралия тантум гуруҳига кирувчи топонимлар.

Сўнги йилларда Европалик топонимистларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, тадқиқотчилар шакл ясовчи ва сўз ясовчи тополексемаларни қўллаш билан бир қаторда, ҳозирги замон топонимикасида ва айниқса ўзбек тилида тополексемаларнинг алоҳида турларига эътибор беришган. Умумлаштирувчи топонимлар орасида бу турдаги топонимларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ҳарактерли хусусиятларини инобатга олган ҳолда,

европалик тадқиқотчилар уларни плюралия тантумининг махсус гуруҳига ажратдилар. Дарҳақиқат, (микро) топонимларнинг бу шакли тарихан турли туркий тилларида, шу жумладан ўзбек тилида мавжуд бўлган ва баъзи жиҳатлари олимлар томонидан топонимикани тизимли таҳлил қилишда анъанавий шаклда ёритилган, лекин топонимиканинг бу шакли ва унинг грамматик хусусиятлари ҳали тўлиқ ўрганилмаган. Бу турдаги географик атамаларнинг таърифига келсак, рус олимлари А.В.Суперанская ва М.В. Подолскаянинг рус ономастик терминологияси луғатидаги мулоҳазаларини келтириш мумкин: плюралия сўзи (лотинча сўз) кўплик, шакл, умумлаштирилган деган маънони англатади, тантум сўзи эса (лотинча сўз) ягона, алоҳида каби маъноларни англатади.¹ Бу тушунча одатда фақат жамоавий шаклда ишлатиладиган топонимларни билдиради. Яъни, плюралия тантум – бу умумий номларнинг якка шакли ва маъносида кўплик билан ҳосил бўлган тополексемаларнинг бир тури (бунда антропоним умумийлик касб этади, яъни сулолани англатади): Темурийлар, Бобурийлар, Шайбонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар. Баъзи тадқиқотчилар бу фикрни кўллаб–қувватласалар баъзи олимлар эса инкор қиладилар, аммо, умуман олганда, улар бу тил ҳодисаси эканлигини эътироф этишиб умумийлик бирлик асосида ифодаланишини қайд этадилар. Бирликда қўлланадиган антропонимлар умумийлик касб этиб, топонимларга ўтиш жараёни кузатилади.² Бу назария асосида Америка Қўшма Штатлари, Англия қироллиги, Россия Федерацияси каби машҳур шаҳар ва мамлакатларнинг географик номларининг умумлашиб қўлланиши, Карпат (Карпатлар), Жигули, Дарданел, Сейшел ороллари каби номларда ҳам умумийлик ётганини кўриш мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, славян тилларида отларнинг кўплиги бу тилларнинг грамматик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган оддий лингвистик шаклларда ифодаланади, лекин ўзбек тилида улар изофа алоқаси билан боғланган аниқловчи ва маъно англатиш шаклига эга фразеологик шаклда

¹ Подольская, Н. В. Проблемы ономастического словообразования [Текст] / Н. В. Подольская // Вопросы языкознания. 1990, № 3. С. 40 - 53.

² Топоров, В. Н. Из области теоретической ономастики [Текст] / В. Н. Топоров // Вопросы языкознания. - 1962. № 6. - С. 3 – 12

кўлланади. Масалан: Алп тоғлари – Болқон тоғ тизмалари, Карпат тоғ тизмалари ва бошқалар.

Топонимистларнинг аксарияти топонимларнинг бу шаклига мурожаат қиладилар. Биз ҳам бу таснифга амал қиламиз. Чунки бу грамматик хусусият биз тўплаган топонимлар тизимида яққол намоён бўлади. Шимолий Тожикистоннинг турли даврларидаги топонимик материалларни таққослаш ва ўрганиш шуни кўрсатадики, «топонимларнинг тарқалиш чегараси маълум бир динамикага бўйсунди ва ҳар хил вақтда ва жойларда объектларнинг физик – географик хусусиятлари билан боғлиқ бўлади. Турли тарихий ва сиёсий даврларда географик объектлар (қишлоқлар, ер участкалари, дарёлар, кўллар, даралар ва ҳ.к.) номлари ҳар хил ўзгаришларга учрайди ва баъзи пайтларда грамматик шаклини бутунлай ўзгартирди. Шакл ва грамматиканинг бундай ўзгариши турли вақтларда тузилган маълум бир ҳудуднинг географик хариталарини таққослашда яққол кўриниб туради ва бу лингвистик ҳодиса бир нечта географик объектларнинг бир ёки бир неча объектга бирлашишини ёки аксинча, уларнинг бўлинишини кўрсатади. Шундай қилиб, плюралия тантум топонимлари турига шартли равишда қуйидаги топонимларни киритишимиз мумкин. Пастки Чақир, Юқори Чақир, Юқори Дара, Пастки Дара, Юқори Гузар, Пастки Гузар бу топонимлар умумийлик хусусиятга эга жой номлари ҳисобланади.

Юқоридаги мисолларни ҳисобга олмаганда, ушбу ҳудуд доирасида биз бу гуруҳга оз сонли топонимларни қайд қилдик, уларнинг умумий сони минтақадаги топонимларнинг умумий сонининг икки – уч фоизини ташкил қилади. Бу турдаги топонимик номлар оз миқдорда қолган бўлса ҳам, Шимолий Тожикистон топонимик тизимида учрайди. Топонимларнинг қайси гуруҳга мансублиги ва тузилиш хусусиятларига кўра, бу топонимлар гуруҳини қуйидаги турларга бўлиш мумкин.

1. Асослар – зоонимлардан ташкил топади: Чумчуқ орол, Қирғий, Каптархона (даранинг номи), Қуёнқочди (дашт номи), Юмронқозикли (дашт номи).

2. Асослар – этнонимлардан ташкил топади: Чингизийлар (дашт), Турклар (дараси), Ўзбеклар (яйлов), Яғноблик (қабристон), Матчойилар.

3. Асослар – фитонимлар: Юлғунзор (дара), Узумзор (турар жой), Қайинзор (дара), Олмазор (боғ), Токзор (узумзор).

4. Асослар – антропонимлар: Оқ Қайнар ота (яйлов), Қўзивой ҳожи маҳалласи (маҳалла), Хўжа Тойир Жар (жар), Чингизийлар (дара).

6. Асослар – аралаш лексемалар: Шўркўл (қишлоқ номи), Ширинсой (сой номи), Болтақир (адир номи), Симтоғи (тоғ номи), Қизил қум (яйлов номи), Фармонқўрғон (қишлоқ номи), Қизили (қишлоқ номи).

Қизиғи шундаки, бу ҳудуднинг «кўплик, тантум» кўринишида ишлатилган баъзи географик номлари ҳам кўплик қўшимчаси – ларни қабул қилган ҳолда қўлланади. Масалан Равот – Равотлар, Бешюз – Бешюзлар, Майда туранги – Майда турангилар, Оқтепа – Оқтепалар каби.

Маълумки, ўзбек тилида отлар асосан ўрганилаётган минтақа лаҳжалари лексик тизимида фонетик ўзгаришларга учраган –ла, –лар қўшимчалари билан кўплик ҳосил қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Шимолий Тожикистоннинг баъзи ҳудудлари топонимик тизимида кўплик қўшимчаси қайд этилган –лар кўплик қўшимчасидан ташқари (унлидан кейин) ўз диалект вариантыда – ёт // от қўшимчалари ёрдамида ҳам кўплик ифодаланиши мумкин. Бу қўшимча асосан маълум бир жойларда яъни тожиклар билан ёнма–ён яшайдиган ўзбекларнинг жой номларида учраши мумкин. Бу кўплик қўшимчаси тожик тилига араб тилидан ўзлашган кўплик қўшимчаси ҳисобланади ва асосан арабча сўзларда ишлатилади, аммо Шимолий Тожикистон топонимиясида бу ҳол кам бўлсада кузатилади: Боғиёт, Қўтан – Қўтанот (дара, ёзги яйлов), Вогот, Мукорот (қишлоқ номи), шунингдек арабча Мозор – Мозорот (қабристонлар) сўзи ва бошқалар.¹

Шуни таъкидлаш керакки, бу ҳудуднинг географик номлари тизимида –от қўшимчаси ёрдамида ҳосил бўлган субстрат топонимлар кўпчиликини ташкил

¹ Успенский, Л. В. Загадки топонимики [Текст] / Л.В.Успенский. - 2-е изд. - М. : Молодая гвардия, 1973. - 272 с. 104

қилмайди, бундай ҳолат асосан Тожикистоннинг шарқий ҳудудлари учун хосдир. Шернот (қишлоқ), Мукорот (қишлоқ), Хутан (ёз) уй–жой, дача, Хутаннот // Хутанот – ёзги турар жой, дачанинг номи каби маъноларни англатади.

Кўриниб турибдики, тилда бундай ҳодисалар тасодифий эмас, бундан ташқари, улар, албатта, минтақа халқининг шеваларига хос хусусият саналади. Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, лексема ва тополексемаларнинг бу тури асосан субстрат ҳарактерига эга бўлган ва исломгача бўлган даврда объектлар номининг келиб чиқишига тегишли бўлган тушунчалар ҳисобланади. Шундай қилиб, гарчи плюралия тантум типигаги топонимлар ўзбек тилида ва Тожикистоннинг турли вилоятларининг топонимик тизимида мавжуд бўлса-да, улар топонимикада кенг қамровли тадқиқот объектига айланмаган ва атрофлича ўрганилмаган. Бу йўналишни ҳар томонлама ўрганиш ўзбек тилшунослигининг барча бўлимлари учун фойдали бўлар эди. Дарҳақиқат, топонимларнинг бундай шаклланиши Тожикистоннинг бошқа минтақаларига ҳам хосдир, уларни ўрганиш Шимолий Тожикистон топонимияси билан таққослаш келажакда номшунослар томонидан бажариладиган масалалар сирасига кираси.

Шимолий Тожикистон тарихий топонимининг шаклланиши ва ривожланиши.

Шимолий Тожикистон ва минтақанинг бошқа ҳудудларининг географик номлари асрлар давомида турли хил номланиб, бир неча бор алмашиб, ўзгартирилиб келмоқда. Бу ҳол топонимларни тўплаб, илмий таҳлилга тортган ҳолда келажак авлодга етказиш масаласи ҳозирги номшунослар олдида турган муҳим ва долзарб вазифалар сирасига киришини кўрсатмоқда.

Маълумки, топонимлар–тилнинг илк даракчиси ҳисобланади.¹ Дарҳақиқат, бугунги кунда, Тожикистоннинг турли жойларининг географик номларини ўрганишга бағишланган бир қанча илмий тадқиқот ишлари олиб борилган ва мақолалар чоп этилган бўлса ҳам, Тожикистон топонимикасида жумладан туркий топонимикасида ўрганилиши зарур бўлган ҳудудлар

¹ Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. - М. : Наука, 1965.-180 с

кўпчиликини ташкил қилади. Таниқли топонимист профессор А.Л.Хромовнинг сўзларига кўра, «... Тожикистонда маҳаллий топонимикани ўрганиш ҳали ҳам паст даражада». Гарчи Тожикистон ерлари географик номларни ўрганувчилар учун ўта қизиқ объект ҳисобланса ҳам. Бу ҳудудларда турли даврларга оид ва мазмунан турли хил тарихий номларни учратиш мумкин–ки, уларнинг кўпчилиги ўзгариб ёки унутилиб бормоқда. Шунинг учун уларни тўплаб, илмий тадқиқ қилиш зарурати кун сайин ортиб бормоқда. Бу номларда қимматли манбалар мавжудлиги туфайли тилшунослик, жумладан ўзбек топонимикаси учун қимматли манба саналади.¹ Ўтган асрнинг 60 –йилларида айтилган бу сўзлар ҳозир ҳам ҳам ўз қийматини йўқотмаган ва XXI аср топонимистлари учун долзарб муаммолигича қолмоқда. Бу ҳолат ўзбек топонимикаси учун ҳам тўлиқ тегишли вазифа саналади. Сўнгги йилларда ономастикада, жумладан, унинг топонимика соҳасида ҳам олдинга силжишлар кўзга ташланган бўлса–да, бу нарса фақат илмий мақолалар ёзиш ва географик номларнинг ёритилиши ҳақида ҳисоботлар бериш кабилар билан чекланиб қолмоқда. Минтақанинг кўплаб жойлари ҳанузгача илмий тадқиқот объектига айланмасдан қолмоқда. Энг ачинарлиси тарихий топонимлар, шу жумладан тарихий туркий топонимлар ҳанузгача тадқиқот объектига айланмасдан қолмоқда–ки, шу сабабли кўплаб тарихий топонимларнинг унутилиб кетмоқда. Сўнгги эллик йил ичида бир қанча илмий мақолалар, илмий тадқиқотлар қилинди. Лекин буларнинг барчаси фанга қўйилган натижаларни берди дея олмаймиз. Бунинг учун аввало, ўзбек тилшунослигида маълум вақт бу йўналишларда оқсоқланиш кузатилди. Биз ўрганаётган ҳудуд туркий топонимлари шу пайтгача тадқиқот объекти бўлмаган. Шимолий Тожикистон аҳолисини қарийб қирқ фоизини ўзбеклар ташкил қилади. Бу ҳол уларнинг жой номларини таҳлилга тортганда ҳам ўз исботини топди. Аммо кўпчилик тожик тарихчилари бу нарсани тўғридан – тўғри асоссиз инкор этиб келдилар. Қадимги тарихий асарлар гувоҳ беришича бу заминда туркий қавмлар эрамиздан олдинги даврлардан бошлаб истиқомат

¹ Хромов А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана // Топонимика Востока. - М., 1969. -С. 87-99

қилиб келганлар. Шимолий Тожикистоннинг кўплаб жойларининг табиати сўлим бўлиб, бу жойларда собиқ шўролар даврида дам олиш масканлари барпо этилди. Бу жойларга рус миллати вакиллари доимий яшаш учун кўчиб келдилар. Бу нарса ўз–ўзидан русча жой номлари пайдо бўлишига сабаб бўлди. Собиқ шўролар даврида Шимолий Тожикистон ва уларнинг атрофида, янги турмуш тарзига мос равишда, бу ерларда рус ва рус тилида сўзлашадиган кўп одамлар яшаган ва санаторийлар, курортлар, дачалар ва дам олиш уйлари қуришда бевосита иштирок этганлар. Улар даволаш–профилактика ва курорт муассасалари қурилиши билан бирга, бу жойни яшаш жойи сифатида танладилар, бу рус тилидаги жой номларининг кўпайишига сабаб бўлди. Шимолий Тожикистоннинг кўп ҳудудларида ўзбекча бўлмаган топонимларни, уларнинг тарихий келиб чиқиши ва лисоний мансублигининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, қуйидаги қисмларга ажратиш мумкин:

1. Эрон тилларига тегишли топонимлар.
2. Славян тилларига алоқадор топонимлар.

Юқорида таъкидлаганимиздек, биз тўплаган географик номларнинг аксарияти тожик топонимлардан иборат эрон тилларига асосланган. Топонимларнинг бу тури, қайси гуруҳ тилига мансублигига қараб, кичик гуруҳларга ҳам бўлинади:

1. Шарқий Эрон тилларига тегишли географик номлар.
2. Ғарбий Эрон тиллари билан боғлиқ географик номлар.
3. Этимологияси номаълум бўлган жой номлари.

Минтақанинг Шарқий Эрон топонимлари (субстратум топонимлар)

Шимолий Тожикистоннинг жанубий қисм географик номларининг катта қисми Шарқий Эрон топонимларидан иборат. Илмий тилшунослик манбаларида бу турдаги географик номлар ҳам субстрат топонимлари гуруҳига тегишли. Субстратум топонимлари атамаси географик номларнинг турини билдиради. Улар таркибида мавжуд бўлган лингвистик қатламларга асосланиб, маълум бир минтақада тарихан мавжуд бўлган ва ривожланган қабилалар ва халқлар тилларига тегишли ёки бу лингвистик қатламлар тегишли бўлган

топонимлар маълум миқдорда учрайди. Бу ҳудудда тарихан мавжуд бўлган қабилалар ва халқларнинг тиллари ва лаҳжалари ёки бу ерда яшовчи халқлар урф – одатлари маълум маънода уларнинг топонимларида ҳам акс этган бўлади. Биз тўплаган материал доирасида топонимларнинг бу тури маълум бир ҳудуддаги топонимларнинг умумий сонининг тахминан 10–15% ни ташкил қилади. Бу гуруҳ биринчи навбатда топонимларини шарқий эрон (сўғд, бактрия, ягноб ва ҳозирги Помир) тилларининг лингвистик материаллари асосида таҳлилга тортиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ўрта Осиёнинг географик тарихий ва археологик манбаларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бу ҳудудлар қадимдан доимий яшаш жойи ва миграция чегараси бўлган. Бу жойларда турли қабилалар, халқлар қадимдан бир оила сифатида яшаб келганлар. Бу ҳудуддан қадимги Буюк Ипак йўлининг ўтганлигини инобатга олсак, бу жойларнинг қадимийлиги яна бир бор ўз исботини топади. Кўп асрлар давомида ўрганилаётган тарихий минтақа ҳудудидан ўтган дунёнинг катта қисми таҳлил қилувчи халқларининг савдо йўли бўлганлигини ҳисобга олсак, бу минтақа топонимларини ўрганиш фан учун, жумладан тилшуносликнинг топонирика бўлими учун муҳим ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, шу пайтгача Тожикистоннинг баъзи жойларида ҳозиргача учрашиши мумкин бўлган қадимий жой номлари, бу улкан савдо ва маданий алмашинув изларининг номларини ўрганиш тарихи тўғрисидаги муҳим манба ҳисобланиб, топонимистлардан чуқур билим ва катта маъсулият талаб қилади. Бу ҳудуд халқларининг кундалик ҳаётида намоён бўлган бу тарихий ҳодисаларнинг барчаси тўғрисида уларнинг топонимларидан қимматли маълумот олиш мумкин бўлади. Барча топонирик тадқиқотларга қўшимча равишда, ушбу географик минтақанинг этнолингвистик хусусиятларига бағишланган, топонирика бўйича қилинган тадқиқотларни ўрганиб, шундай хулоса қилишимиз мумкин, Шимолий Тожикистон ҳудудининг кўпчилик қисмида қадимдан то ҳозиргача туркий қавмлар билан бирга эроний қавмлар яшаб келмоқда. Шунини таъкидлаш керакки, саклар эрон тилида сўзлашадиган энг қадимги қабилалардан бири бўлиб, улар милoddан аввалги II минг йилликнинг биринчи ярмида нафақат ҳозирги

Марказий Осиё ҳудудида, балки унинг чегараларидан ташқарида ҳам яшаган ва бугунги топонимик материал ўрганилаётган ҳудуд Шимолий Тожикистоннинг жанубий қисмида эроний халқлар вакиллари ҳам учрайди. Хусусан, кўп йиллар Тожикистон топонимияси билан шуғулланган А.Л. Хромов фикрларига кўра, биз ўрганаётган ҳудудлардан Эски Мастчоҳ ва Айний туманларининг топонимларида умумий хусусиятлари қадимий сакларга оид элементларни кузатиш мумкин.¹ Шимолий Тожикистон маҳаллий халқлар диалектларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва Ўрта Осиёнинг бошқа минтақаларининг қадимий манбалари бўйича қилинган тадқиқот материаллари шуни кўрсатадики, Шимолий Тожикистон ҳудудининг кўплаб жой номлари жуда қадимий даврлардан дарак беради. Шарқий Эрон географик номларини аниқлашда қуйидаги стандартлар ҳисобга олинади:

- а) топонимларнинг грамматик тузилиши ва шакли;
- б) топонимларнинг фонетик хусусиятлари;
- в) баъзи жой номларини ўзбек ва тожик тиллар асосида таҳлил қилишнинг иложи йўқлиги;²

Шимолий Тожикистоннинг жанубий қисми Мастчоҳ ва Айний туманлари топонимик материални кузатиш шуни кўрсатадики бу топонимларнинг фонетик ва грамматик тузилиши оддий тожикча сўзлардан фарқ қилади, тожик ва туркий тиллар асосида изоҳланмайди. Бу топонимларга қуйидагиларни киритиш мумкин Зайрон, Зигар, Ромит, Варзоб, Арху, Бегар, Пишайдоч, Зидде, Хушон, Сорво, Хушере, Варв, Такоб, Танаҳарф ва ҳоказо.

Шундай қилиб, уларни алоҳида гуруҳ сифатида Шарқий Эрон топонимлари гуруҳига киритиш мумкин.

Маълумки, шарқий Эрон жой номларининг таркибий таснифи қийин ва мураккаб жараёнدير. Шунинг учун, топонимистларнинг кўпчилиги, Тожикистон ҳудудларининг турли топонимларини ўрганиб илмий таҳлил

¹ Хромов А.Л. Таджикиская микротопонимия долин Верхнего Зеравшана и Ягноба // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С.58-62

² Хромов А.Л. Некоторые особенности формирования топонимии Средней Азии в IX-XIII вв. // Топонимика Востока. - М., 1980. - С. 132-139.

қилишган бўлсалар—да, Шарқий Эрон гуруҳига кирувчи топонимлар шу пайтгача тадқиқот объектига айланмаган. Шуларни инобатга олган ҳолда биз ўз тадқиқотимизда турли ҳудудларнинг Эрон топонимларини ва умуман Эрон ва Европа ономастикасини ўрганиш доирасида тарихий номларнинг таркибий таснифини тадқиқ қилишга уриндик. Ушбу таҳлил усулларига асосланиб, биз мавжуд эрон тилларининг турли луғатларидан ҳам фойдаланганмиз ва Шимолий Тожикистоннинг жанубидаги Шарқий Эрон жой номларини ўрганишга ойдинлик киритишга ҳаракат қилганмиз.

Таснифлаш назариясига мувофиқ, қадимги топонимлар ўрганишда В.А.Никонов ҳозирги вақтда ҳинд–европа тиллари таснифида қўлланиладиган ягноби топонимларини (сўғд) ўрганишга мос келадиган структуравий шаклларни кўриб чиқади. Хусусан, бу борада у славян тиллари тадқиқотчиларининг асарларини тилга олади ва ўша пайтда бу соҳада кўп ишлар қилинганини таъкидлайди.¹

Бизнинг фикримизча, рус олимларига таклиф қилинган бешта назарий шакллар минтақамиздаги Шарқий Эрон жой номларини ўрганишга мос келади. Таъкидлаш жоизки, тадқиқотимизнинг умумий назарий асосини таниқли рус ва европалик топонимистлар таклиф қилган методология ташкил этса—да, бизнинг материалimiz Тожикистоннинг айрим ҳудудлари топонимлари билан Шарқий Эрон тарихий номларининг қиёсий таҳлили асосида тадқиқ қилинган. Топонимик бирликнинг маъносини аниқлаш билан боғлиқ ҳолатларда бир неча босқичли ёндашиш мавжуд. Булардан, биринчи навбатда, тадқиқ этилаётган топонимик бирликнинг товуш (харф) нуқтаи назаридан, аниқроғи, фонетик тузилишини тадқиқ этиш муҳимдир.

Шимолий Тожикистон ҳудудидаги географик объект номларининг аксарияти узоқ тарихга дахлдор, қадимги номлар бўлиб, албатта, ўтган давр уларнинг фонетик структурасига анча таъсир этганлигини кузатиш мумкин. Бу ҳолат баъзан топонимларнинг этимологиясини аниқлаш жараёнини мураккаблаштирганлигига ҳам гувоҳ бўламиз.

¹ Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. - М. : Наука, 1965.-180 с.

Топонимларнинг фонетик хусусиятларини ўрганаётганда уларнинг товуш таркиби, товушларнинг тури, бўғин тузилиши, топонимик ном таркибидаги ундошларнинг жарангли–жарангсизлиги ҳамда урғусига алоҳида эътибор қаратилиши лозимлиги А.Ишаев томонидан айтиб ўтилган¹.

Шимолий Тожикистон ҳудудидаги топонимларнинг шаклланиши у ерда истиқомат қилган ва истиқомат қилаётган аҳолининг тили билан боғлиқ. Айтиш лозимки, Суғд вилояти ҳудудидаги ўзбеклар билан бир қаторда тожиклар, қирғизлар ҳамда рус миллатига мансуб кишилар яшайди.

Бу ҳолат вилоят ҳудудида мавжуд топонимларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Аксарият топонимлар фонетик тузилиши нуқтаи назаридан ўзбек тили фонетик қурилиши қоидаларига мувофиқ келса–да, ўз навбатида, бошқа қардош ва ноқардош тиллар таъсир ўтказганлигини ҳам кузатиш мумкин. Биз таҳлилларимизда топонимларнинг шаклланишида турли тиллар таъсири ҳамда шевалик жиҳатларини иккинчи планга тушириб, номларни шарҳлашда ҳар хилликка йўл қўймаслик учун ўзбек тилининг мавжуд адабий тил меъёрлари асосида олиб бордик.

Шимолий Тожикистон топонимларининг фонетик таркиби, товушларнинг жойлашиши, номнинг қанча ва қандай товушлардан ҳосил бўлишини қуйидагича таҳлил этиш мумкин:

1. Содда топонимлар:

а) CVC – Нов, Кум, Дам;

б) VCV – Ўра;

в) CVCV – Овчи;

г) VCVC – Увоқ, Олой, ;

д) VCCVC – Айғир, Оқжар, Оқтом, Оқбел ;

е) CVCCV – Халта, Тутли, Халқа, Қотма;

ё) CVCVC – Қуруқ, Тўқай, Терак, Товоқ, Равот, Камар, Патар, Какир, Та-

кан;

¹ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 159.

- ж) CVCCVC – Қўрғон, Мирлар, Тошлоқ, Қазноқ, Тентак, Лангар.
- з) CVVCV – Дуова;
- и) CVCVCV – Даҳана, Нижони, Дулона;
- к) CVCCVCV – Жинғили, Хулвали;
- л) CVCCVCC – Ҳарсанг;
- м) CVCVCVC – Бурижар, Сарикир, Саричак, Қатаған;
- н) CVCVCCV – Маҳалла, Қарапчи;
- о) CVCCVCCV – Басманда, Қўрғонча каби.

Юқорида саналганлардан ташқари ҳудудида тўққиз Эшшак ўтув, ўн Қарақчиқум, Танга топар, Сўзангарон, ўн бир Кампирдевор, Халта қишлоқ, ўн икки Маслаҳаттепа, Тирмизактепа, Холдорқипчоқ ва ўн уч товушдан таркиб топган Тарнов қарапчи каби топонимлар ҳам учрайди.

Бу номлар бугунги кунда ажралмас шаклга келиб қолган.

Шимолӣ Тожикистон топонимларини неча бўғиндан ташкил топганлиги жиҳатидан қуйидагича таснифлаш мумкин:

- а) бир бўғинли: Қум, Дам.
- б) икки бўғинли: Қипчоқ, Қийғир, Камар, Октуш, Оқжар.
- в) уч бўғинли: Қарапчи, Қипчоқча, Болғали, Қизили, Оқ қудуқ каби.

Ҳудуд топонимиясида тўрт, беш ва ундан ортиқ бўғинли топонимлар ҳам анчани ташкил этади. Булар Турақўрғон, Олабайтал, Бўзахона, Қамишқўрғон, Қорақозон, Мунчоқтепа, Тирмизактепа, Холдорқипчоқ, Қоравултепа, Қулликўтон, Ойим мозор, Кўктунлик ота, Даҳанасой, Қорамозорсой, Эскиқораянтоқ, Даштқораянтоқ, Шайидқораянтоқ каби.

Шимолӣ Тожикистон топонимларининг таркибий хусусиятлари. Ном таркибидаги морфологик қурилиш унинг лексик–семантик хусусиятларини аниқроқ, батафсилроқ баён этишга кўмаклашади. Шу жиҳатдан қараганда, Шимолӣ Тожикистон топонимиясидаги географик объект номлари сўз қурилиши жиҳатдан ҳам ранг–баранглигини кузатиш мумкин. Бунда фақат бир асосдан, асос ва қўшимчадан, асос ва асосдан ташкил топган ҳолатлари кузатилади:

Бир асосли: Равот, Дам, Қум каби.

Асос+аффикс шаклида: Тоға–як, Қўрғон–ча, Олма–ли, ва бошқалар.

Таъкидлаш керакки, *Мангитон*, *Мўғулон*, *Сайидон*, *Сўфиён*, *Туркон*, *Хитоён*, *Ўзбакон*, *Қалмоқон* каби номлар ҳам аслида икки қисмдан иборат бўлиб, улар *Мангит+он* (*мангитлар*), *Мўғул+он* (*мўғуллар*), *Сайид+он* (*сайидлар*), *Сўфи+ён* (*сўфилар*), *Турк+он* (*турклар*), *Хито+ён* (*хитойлар*), *Ўзбак+он* (*ўзбеклар*), *Қалмоқ+он* (*қалмоқлар*) шаклидаги қўшилиш натижасида пайдо бўлган.

Топонимист С.Қораев бу ҳақда шундай фикр билдирган: “бу тожикча аффикс Ўзбекистон шароитида аксари топоним ясайди ва кишиларнинг қандайдир социал гуруҳга, чунончи: 1) муайян миллатга – Арабон (араблар), Қирғизон (қирғизлар), Ўзбекон (ўзбеклар); 2) қандайдир уруғ–аймоққа – Мангитон (мангитлар), Мингон (минг уруғидан бўлган кишилар); 3) маълум табақага – Мирзоён (котиблар), Тархонон (олиқ–солиқдан озод қилинганлар); 4) хунар–касбга – Бўйрабофон (бўйра тўқувчилар), Косагарон (коса усталари), Сўзангарон (игна усталари); 5) диний эътиқодга мансуб эканлигини билдиради: Муғон, Муғиён (оташпарастлар), Ҳиндувон (хиндлар) ва ҳ.к.”¹.

Асос+асос шаклида: Беш – кал, Беш–капа, Янги–арик, Уч–том, Оқ–тош, Оқ–тепа, Беш–арик, Хазрат–бобо кабилардир.

Асос+асос шаклидаги Нав–обод, Бек–обод, Хон–обод, Дашт–обод, Нур–обод каби кўринишлари ҳам мавжуд бўлиб, аслида улар таркибидаги “обод” қисми топоформант ҳисобланади. Бу ҳақда тадқиқотчи Ў.Ражабов фикр юритиб, унинг Хоразм шеваларида ават шаклида қўлланишини қайд этган².

Шунингдек, А.Л.Хромов *обод* компоненти Ўрта Осиёда, жумладан Тожикистонда энг сермахсул топоформантлардандир, унинг тарқалиш ареали Эрон, Афғонистон ва Покистон каби мамлакатларни ҳам ўз ичига

¹ Qorayev S. Toponimika. – Т.: O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – В. 9.

² Ражабов Ў. Хоразм топонимияси индикаторларининг лисоний таҳлили: Филол. фанл. номз. дисс. – Тошкент, 2007. – Б.47.

олишини ёзади.¹ Р.Абрамян *обод* сўзи ўрта форстилига мансуб бўлиб, “аҳоли жойлашган”, “гуллаб–яшнаган” каби маънолар билдиришини қайд этган.² Т.Нафасов эса бу ҳақда фикр юритганда, кексалар обод бўлган жой тарзида изоҳлашини, обот – овод – оват – уруғ номи, дея шарҳлайди³.

Тадқиқотимизнинг асосий мақсади топонимларни лексик–семантик жиҳатдан таҳлил қилиш бўлса ҳам, топонимик номнинг маъносини очиб беришда фонетик ва грамматик таҳлилга мурожаат қилиш ўринли деб ҳисоблаймиз.

Шимолий Тожикистон топонимини тўплаш натижасида ҳудудда аҳоли пунктлари, боғлар, кўллар, кўприклар, кўчалар, маҳаллалар, масжидлар, тепалар, экин ерлари, қабристонлар, қудуқлар, ҳовузлар мавжудлиги аниқланди. Уларнинг барчаси турли даражада тарихий ном бўлиб, айримлари яқин ўн йилликларда, аксарият қисми эса бир неча аср олдин пайдо бўлган.

Топонимларнинг пайдо бўлиши, ясалиши, номланиш сабаблари бир неча асосий йўналишлар бўйича тадқиқ этилганлигини илмий адабиётлар орқали билиб олиш мумкин. Хусусан, З.Дўсимов республика топонимларини тасниф қилишда, асосан, икки йўналиш: лексик–семантик ва грамматик тузилишига кўра таснифлаш яққол кўзга ташланишини қайд этиб, лексик–семантик таснифда этнотопоним, антропотопоним, зоотопоним, биотопоним, геоморфологик топонимларни ўрганишни тавсия этади⁴.

Биз ҳам ўз таҳлилларимизни З.Дўсимов тавсия этган усулда олиб борамиз.

Топонимларнинг пайдо бўлиши маълум бир сабаб ва қонуниятлар асосида рўй беради. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳудуддаги географик объектларнинг номлари бирор сабаб, ёки бирор асоснинг натижасидир. Топонимларнинг шаклланиш йўли, пайдо бўлиш жараёни муайян

¹ Хромов А.Л. Таджикиская микропонимия долин Врехнего Зеравшана и Ягноба // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С.60.

² Абрамян Р. Пехлавийско-персидско – армяно-русско – английский словарь. – Ереван, 1965. – С.61.

³ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати (Ўзбекистоннинг жанубий районлари). – Т.: Ўқитувчи, 1988. – Б.135.

⁴ Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 1-сон. – Б. 17-20.

лисоний қонуниятларга амал қилинган ҳолда ҳамда бевосита маҳаллий аҳоли тили (шеваси)нинг лисоний имконияти ва бирликлари иштирокида кечади.

Шимолий Тожикистон топонимларини ўрганиш жараёнида этнонимлар асосида шаклланган топонимларнинг бир нечтаси аниқланди. Айтиш мумкинки, Шимолий Тожикистонда этнонимлар элликка яқин географик объект номларининг шаклланиши учун асос бўлган. Бу ҳолат айниқса Ўзбекистон топонимиясининг шаклланишида бирмунча кўпчиликни ташкил қилади. Чунки Ўзбекистонда этнонимлар юзлаб топонимларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган¹.

Этнонимлар борасида кенг қамровли тадқиқот олиб борган Х.Дониёров ўзбек миллатининг этник таркибини турк–ўзбек, қипчоқ–ўзбек, ўғуз–ўзбеклари ташкил этганлигини, булардан турк–ўзбеклар, асосан, қарлук, чигил, тукси, яғмо, яғбу, ёбоқу, тангут, арғу каби туркий қабила–уруғларнинг бирлашиши натижасида ташкил топганлиги, булар ўзбек миллатининг энг қадимги ва энг биринчи компоненти бўлиб ҳисобланишини қайд этган².

Шимолий Тожикистон микротопонимлари сирасида этнотопонимлар салмоқли ўрин эгаллайди. Изланишлар натижасида 48 та топонимга этноним асос бўлганлиги аниқланди.

Шимолий Тожикистонда халқ, миллат, қабила ва уруғлар ҳамда уларнинг тармоқлари номи билан аталган қуйидаги географик объектлар шаклланган: аҳоли пунктлари: Болғали, Қарапчи, Бешжуз, Найман, Қатаған, Қипчоқ, Кенагас, Манғит, Холдорқипчоқ, Ўроқли, Сулоқли, Уяс, Увоқ, Хитой, Қорахитой, Араблар, Парчажуз, Ишкили, Кенгкўл.

Гидронимлар: Араблар ариғи, Муғул ариқ, Ўзбек ариқ, Араб ҳовуз, Тожик ҳовуз, ороним: Қипчоқ, Қипчоқтепа, дала номлари: Кенагас ери, Болғали ери, Парчажуз ери, Холдорқипчоқ ери, масжид: Хўжамачит, Турк мачит, авлиё: Абу Бакр, Абдурахмон Авф қабристон: Ўзбеклар, Урус, Тожик каби.

Қайд этилган номларнинг пайдо бўлиши, бир томондан, тарихий

¹ Qorayev S. Toponimika. – Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – Б. 76-85.

² Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.

жараёнлар билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан ном бериш анъаналарига боғлиқ. Худуддаги Арабхона, Араблар, Турклар, Туркон, Корахитой, Хитой, Қалмиқлар, Қўнғиротлар, Қарлуқлар кабилар маълум манзилларга турли халқ ва миллатларнинг турли сабаблар билан келиб ўрнашишига бориб тақалади. Шу номлар асосида пайдо бўлган Юқори Арабхона, Арабхонаи боло, Пастки Араблар, Арабхонаи поён, Қуйи Араблар, Муғулон, Юқори Қарлуқлар, Пастки Қарлуқлар кабилар аҳолининг ортиши, аҳоли пунктларининг кенгайиши натижаси саналади.

Бешбўри, Бешкапа, Болғали, Қарапчи, Парчажуз, Бешжуз, Қатаған, Найман, Қипчоқ, Холдорқипчоқ, Кенагас, Хитой, Корахитой, Қарапчи, Ўрокли, Сўлокли кабилар эса туркий қавмлар номлари асосида шаклланган этнотопонимлардир.

Топонимлар шаклланиши жараёнида иштирок этувчи лексик бирликларнинг орасида ранг–тус, хажм–ўлчов, ўрин–жой, кўлам–масофа маъноларини ифодаловчи элементлар сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этади.

Худудда оқ, қора, қизил, сарик, кўк топошаклар иштирокидаги топонимлар ҳам учрайди: Оқтанги, Оқтепа, Оқтом, Оқтош, Оқсу, Қорасув, Қорабўйин, Қорамозор, Қоратош, Қорасаққол, Кўктўнлик, Кўккузқўрғон, Тегишкўк, Кўкгунбаз, Қизили, Қизилқум, Сарикир каби.

Бу топошаклар топонимик таркибда аввалги элемент сифатида иштирок этади ва иккинчи сўзнинг аниқловчиси бўлиб келади. Айтиш лозимки, бундай кўринишда иштирок этиш аниқловчилик вазифасини бажараётган сўзнинг бошқа ҳолат ёки қуршовдаги белгини англатиш хусусиятидан ўзгачадир. Чунончи, оқ, қора каби ранг билдирувчи birlikлар топонимлар таркибида рангни англатиш маъноси ва вазифасидан четлашади. Оқ булут, қора шим кабиларда ранг ифодалаган сўз аниқловчи вазифасида қўлланган бўлса, Оқтом, Оқтош, Қоратош, Қорамозор кабилар таркибидаги биринчи элементлар катта, улкан, кенг каби маъноларни ўзида мужассамлаштирган.

Ўрта Осиё, жумладан Шимолий Тожикистон топонимиясида учрайдиган

Оқсув, Қорасув топонимлари ҳақида таниқли топонимист Э.М.Мурзаевнинг билдирган фикрлари¹ ҳам бу ҳолатни тасдиқлайди.

Юқорида қайд этилган топонимлар таркибидаги қук топошакли бугунги кунда ранг–тус ифодаловчи сўз саналмаслигини таъкидлаган эдик. Оқработ топонимига изоҳ берар экан, профессор Т.Нафасов *Оқработ деган қишлоқлар республикада анчалиги, работнинг араб истилосидан сўнг савдо йўлларида қурилган тевараги девор билан ўралган манзил, карвонсарой, ҳарбий истеҳком, шаҳардан ташқарида қурилган сарой эканлиги ҳамда Оқработ – катта работ, улкан истеҳком*² эканлигини қайд этган.

Худди шундай Оқпўлат топоними таркибидаги оқ топошакли ҳам ранг–тус ифодаловчи бирлик эмас. Манбаларда туркий уруғ номлари орасида пўлатчи/пўладчи номи мавжудлиги, барлосларда ҳам пўлатбачча деган уруғ тармоғи борлиги, қорақалпоқларнинг кандакли уруғининг бир шохобчаси тоқпўлат деб аталиши, Қашқадарё вилоятида Пўлати ва Бухоро вилоятида Оқпўлат номли қишлоқлар борлиги ва этнонимдан қишлоқ номи келиб чиққанлиги келтирилган³.

Топонимлар таркибидаги қора топошакли бир қанча ўзига хосликларни намоён этади. Бу ҳақда сўз юритар экан, профессор Т.Нафасов ушбу сўзнинг *туркий ва мўғул тилларида қора/ҳара – баландлик..., текисликдаги кичик баландлик, дўнг жой, кичик тепа* маъноларида қўлланишини таъкидлаган⁴.

Тадқиқотчи А.Пардаев ўзининг номзодлик диссертациясида қора сифат лексемаси хусусида сўз юритиб, манбаларда бу сўз “катта”, “йирик”, “муҳташам”, “улуғ”, “қудратли”, “кучли”, “покиза”, “мусаффо”, “қуруқлик”, “ер”, “зулмат кўки”, “шимол” каби маъноларда қўлланиши борасида маълумотлар мавжудлигини кўрсатган⁵.

¹ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М., 1974. – С. 200-201.

² Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Мухаррир, 2009. – Б. 198-199.

³ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 7-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2004. – Б.212.

⁴ Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Мухаррир, 2009. – Б. 379.

⁵ Пардаев А.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фанл. Номз...дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б.8.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Оқтом, Оқтанги, Қорамозор, Қорабўйин каби топонимларда ранг маъноси эмас, балки бошқа белги–хусусиятлар ифодаланган.

Топонимлар таркибида юқори, паст, баланд, катта birlikлари иштирокидаги аҳоли пункти номининг кўп учраши, бир қатор ҳудуддаги мавжуд топонимларга ушбу birlikларни қўшиб, янги ном ҳосил қилинганига гувоҳ бўлиш мумкин: Юқори Қўрғон, Паст Қўрғон, Ўрта Овул, Ўрта Қўрғон, Ўрта Мозор, Қуйи Арабхона, Қуйи Олмазор каби.

Бу турдаги номлар топонимик ҳудуднинг кенгайиши, аҳоли сонининг ортиши, аҳоли пунктининг йириклашиши натижасида юзага келган. Аҳоли пунктининг йириклашиши ҳудуднинг юқори, қуйи, ўрта каби нисбий бўлинишларига сабаб бўлган.

Янгидан пайдо бўлган ёки мавжуд объектнинг йириклашиши натижасида юзага келган объектга ном беришда унинг жойлашган ўрнини эътиборга олиш, объектнинг географик жиҳатдан жойлашганлигини мўлжаллаш муҳим саналади. Ҳудудида бир қанча номлар ана шу тарзда истеъмолга кирган. Булар жумласига Турклар– Юқори гузар Турклар, Пастки гузар Турклар, Арабхона– Юқори Арабхона, Пастки Арабхона, Қуйи Арабхона, Ўрта Арабхона, кўпинча бу топонимларга гузар, маҳалла тополексемалари қўшиб айтилади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, баъзида ушбу топонимларнинг имлоси борасида ҳар хилликлар юзага келади. Ёзма нутқда уларни чизиқча билан ёки ажратиб ёзиш ҳолатлари учрайди. Аслида ушбу топонимлар от ясалишининг [сифат+от] қолипи ҳосиласи бўлиб, биринчи компоненти сифат, иккинчи компоненти от бўлган атоқли отлар қўшиб ёзилади.

Бундан шундай мулоҳаза келиб чиқадики, ранг–тус билдирувчи сўзлар иштирокида ҳосил бўлган топонимлар ўзига хос бир гуруҳни ташкил қилади. Бунда уларнинг белги англатиш имконияти кенгайди ва шартлилик мазмунини касб этади.

Шундай қилиб, нарса–ҳодисанинг белги–аниқловчиси бўлган сўз топонимик элемент таркибида муҳим компонент сифатида иштирок этади ва

алоҳида оттенка касб этади. Бу эса топонимик майдонда тил бирликлари маъноларининг яна ҳам кенгайишига сабаб бўлади.

Шимолий Тожикистон топонимларининг таркибида сон, миқдор маъносини ифодаловчи сўзлар иштирокида ҳосил бўлган топонимлар ҳам мавжуд. Булар сирасида алоҳида топонимик бирлик тарзида учрайдиган номлар мавжуд эмас. Бу тизимда фақат рақам кўринишидаги номлар учрамайди. Рақамлардан икки сонини ифодалашга хизмат қиладиган қўш сўзини кузатиш мумкин: Қўштут, Қўштол, Қўштегирмон, Қўшқўрғон. Икки сўзига маънодош сифатида қараладиган *қўш* элементи топонимик атамалар орасида ёлғиз қўлланмайди. Сабаби *қўш* сўзи омонимиклик хусусиятига эга бўлиб, у икки сони билан алоқадор маъноларни ҳамда “сафар, саёҳат ва ш.к.да вақтинча қўниш жойи; вақтинчалик қароргоҳ”¹ маъносига эга. Қўш элементи топоним таркибида жойнинг сонини эмас, балки унинг алоҳидалигини ажратиб кўрсатишга, таъкидлашга, жойни бошқалардан фарқлашга хизмат қилади.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Рус тили, 1981. – Б. 482.

Таркибида сон ифодаловчи сўзлар иштирок этган топонимларни таҳлил этиш жараёнида шунга амин бўлиндики, ҳудуднинг рельефида алоҳида кўзга ташланадиган нарса, мўлжал топонимнинг алоҳидалигини таъминлайди. Сон билан фарқланган рельеф ҳудуднинг атоқли отига айланади.

Шимолий Тожикистон топонимиясида бир, икки, уч, беш, олти, етти, тўққиз, юз, минг сони иштирок этган топонимик номлар кўплаб учрайди. Бу сонлар ариқ, булок, гумбаз, капа, кўл, мачит, чашма, кудук, кўрғон, сой каби отлар билан қўшилиб, топоним ҳосил қилади. Шимолий Тожикистон топонимиясида эса ўзига хос бир ҳолат кузатилди: ҳудудда бир қанча сонлар ёрдамида топонимлар ясалганини гувоҳи бўламиз, аммо буларнинг орасида беш сони иштирокида ясалган топонимлар кўпчилиқни ташкил қилади. Қуйидаги мисолларда ҳам беш сўзи орқали ясалган топонимлар кўп эканлигини кўриш мумкин Беш тол, Бешкўрғон, Олти етим, Ўн эна, Мингбирбулок, Бешкўтон, Бешкал, Еттиқиз, Олти айгир, Уч тепа, Қирқ, Тўққиз челақ, Уч тайпон, Мингйиллик, Бешжуз, Уч боғ, Ўн тепа, Бешкапа, Еттивой, Қирқ қозик, Олти кўл, Бештол, Етти уй, Қирқкудук.

Топоним таркибида беш сўзининг иштироки ҳақида Т.Нафасов *Бешариқ* – бешта ариқ, Бешбек – бешта ўғил ташкил этган қишлоқ, Бешбола-Беш бола ташкил қилган қишлоқ, кўнғиротларнинг ойинли бўлимига хос уруғ номи, дея изоҳлаган. Шунингдек, манбалардан туркманжуз, қипчоқ, катагон ва сарой уруғларининг тармоқларидан бири *бешбола* эканлиги маълум. Демак, топонимлар таркибидаги *беш* доим ҳам сонни ифодаламаслиги мумкин.

Умуман олганда, нафақат Шимолий Тожикистон, балки Ўзбекистон Республикасининг кўплаб ҳудудларида ҳам беш сўзи иштирокида кўплаб географик номлар мавжуд. Биргина Қашқадарё ҳудудида Бешариқ, Бешбек, Бешбола, Бешбулок, Бешгумбаз, Бешкент, Бешдарак, Бешкал, Бешкалтак каби 25 та ном борлиги қайд этилган¹.

Бешкапа номи ҳақида манбаларда турлича изоҳлар мавжудлигига гувоҳ

¹Нафасов Т. Кўрсатилган асар. – Б.57-62.

бўлиш мумкин. Жумладан, Т.Нафасов “таркиби беш+капа. Капа – вақтинчалик туриш, яшаш учун қилинган бошпана. Кеч баҳор, ёз ва кузда яшаш учун қилинган вақтинчалик бошпаналар кўп қилинган жойда бунёд этилган қишлоқ”¹, дея шарҳ берган.

С.Қораев эса “чайла ҳамда уруғ номи (масалан, канасарой)” тарзида изоҳ берган².

Бешдарахт ери атамаси ҳудуднинг Бешдарахт қишлоғига тегишли эканлигини англатади. Сепула топоними ернинг шакл–кўриниши асосида пайдо бўлган. Дала ернинг учбурчак³ шаклда эканлиги асосида номланган, пайдо бўлган.

Шимолий Тожикистон топонимиясида алоҳида эътиборга лойиқ номлардан бири Қирққиз топонимидир. Қирққиз Шахристон тумани ҳудуддаги тоғдаги тошлар номи бўлиб, мазкур объектда жойлашган. Ушбу номнинг этимологиясига доир хилма–хил қарашлар мавжуд. Халқ орасида юрган ривоятга кўра, ёв ҳужумидан қочган қирқ қиз душман яқинлашгач, унинг кўлига тушмаслик учун худодан ёлвориб сўраганликлари учун, уларни қирқта тошга айлантириб кўяди. Бу топоним тўғрисида бошқача талқинлар ҳам мавжуд, жумладан, бухоролик тарихчи олим Н.Йўлдошев ўзининг “Бухоро авлиёларининг тарихи” китобида Бухоро Арки тепасида қудуқ бўлганлиги, у Чилдухтарон – Қирққиз деб номланганлиги, Бухоро туманидаги бир тепалик Қирққиз деб аталиши, худди шундай ном Шофиркон тумани ҳамда Бухоро шаҳрида ҳам борлиги ҳақида маълумот берган. Олим Қизбиби ёки Ҳазратбиби деб юритиладиган тепа Жондор туманида ҳам мавжудлигини қайд этиб, тасаввурларга кўра улар умрларининг охиригача бикир ўтганлиги, яъни эрга тегмаганлиги сабабли шундай номланганлигини таъкидлаган⁴. Т.Нафасов эса Қирққиз топонимини “қир-чўзиқ ясси баландлик” билан алоқадор деб ҳисоблайди.⁵

¹Нафасов Т. Кўрсатилган асар. – Б.59.

²Qorsyev S. Toponimika. – Т.: O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – В. 193.

³Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 1-том. – М.: Рус тили, 1981. – Б.248.

⁴Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 1-том. – М.: Рус тили, 1981. – Б.188.

⁵Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Рус тили, 1981. – Б.119.

Шундай қилиб, сонлар иштирок этган топонимлар икки ва ундан ортик компонентдан иборат бўлиб, улар таркибида объектнинг моҳиятини англатувчи сўз, топоиндикатор ёки топоморфант иштирок этади.

Шимолий Тожикистон микротопонимлари сирасида литонимлар (тоғ, тош, қоя ва ҳ.к.лар билан боғлиқ атоқли отлар) иштирокидаги бир неча топонимлар ҳам мавжуд. Литонимлар республиканинг тоғли ёки тоғолди худудлардан фарқли равишда туманнинг ландшафти, географик рельефи билан боғлиқ эмас.

Тошлоқ, Тошқўрғон, Тошқалла, Чолтош, Тошқўприк, Қоратош, Тошқўтон, Тошлоққия, Оқтош, Тошбек, Тоштепа, Тошгачиққан, Қоратош, Тошбулоқ, Кўктош кабиларда тош компоненти ҳаммавақт “яхлит масса ёки бўлак–бўлак ҳолда, сув кор қилмайдиган, қаттиқ, мўрт тоғ жинсларининг умумий номи”¹ маъносида бўлса, Тошбек, Тошбулоқ кабиларда ўзининг асосий маъносидан четлашиб, топонимнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлган. Кўктош “кўк+тош – кўкиш оқ рангли мрамартош. Қадимги қабрларга қўйилган мрамартошлар номланишига асос бўлган. Қадимги қабристонлар ер сатҳи билан бир хил бўлиб кетгандан сўнг мрамартошлар кўриниб қолган. Кўктош – кўкиш оқ рангли мрамартош бўлган жойдаги қишлоқ², Тошкони– турли мақсадлар учун тош қазиб олинган жой, кон, Тошмачит – тошдан қурилган мачит, Тошбулоқ, Тошқудуқ – тош терилиб бунёд этилган булоқ, қудуқ каби.

Топонимларнинг ушбу гуруҳига кирадиган номларнинг рақамларда ифодаланишига назар ташласак, манзара қуйидагича намоён бўлади: битта сунъий денгиз, иккита дарё, учта сув омбори, ариқлар – 106, қудуқлар – 10, каналлар – 18, ҳовузлар – 14, захкаш – 10, булоқ – 14, сой – 10, кўл – 3 та, жами 191 тани ташкил этади. Бу умумий жой номларининг 18,1 фоизидир.

Аҳоли турмуш тарзининг ўзгариши, худуддаги гидротизимнинг кенгайиши натижасида туман гидронимлари гуруҳида ҳам ўзгариш рўй берган.

¹Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибора́т аз 2 ҷилд). Ҷилди 2 (О – Я). – Душанбе, 2008. – С. 230.

²Ўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. – Бухоро, 1997. – Б.24.

Авваллари дарёга боғлиқ бўлган гидротизим бугунги кунда тўлиқ сунъий суғоришга боғланиб қолган.

Худуддаги барча гидронимлар номлари маҳаллий аҳоли томонидан кўйилган. Тумандаги гидронимларни табиий ва сунъий сув иншоотларга ажратадиган бўлсак, уларнинг атиги 14 таси (булоқ номлари) табиий, қолганлари эса сунъий сув иншоотларини ташкил этади.

Шимолий Тожикистон гидронимлари тизимида салмоқли ўрин эгаллаган сунъий сув иншоотларидан бири ариқ номларидир. Қайд этилганидек, худудда 106 та ариқ номи мавжуд. Ариқ индикатори билан боғлиқ гидронимлар топоним сифатида луғатда берилган 1–маънода шаклланган: сунъий равишда ясалган сув йўли, ўзани ва ундаги сув; жўяк¹. Ариқ сўзи ҳақида Ш.Рахматуллаев “аслида қадимги туркий тилдаги оқ(моқ) маъносини англатган а:р феълидан – (ы)қ кўшимчаси билан ясалган, кейинроқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: а:р + ық = а:рық > арық > әріқ”², дея фикр билдирган.

Машхур турколог Э.В.Севортян *арик* сўзи ҳақида “қадимги туркий тилидаги оқ маъносини англатган а:р феъли + ық кўшимчасидан ташкил топган ва «кичик сув йўли» маъносини ифодалайди”², деган.

Топонимларнинг ясалишидаги бир номнинг иккинчисига кўчиш қонунияти ариқ номларининг ҳосил бўлишида ҳам амал қилган ва бу ҳолат уларнинг семантик гуруҳларида акс этиб туради. Аниқланган гидронимларнинг 106 таси *арик* индикатори билан ифодаланган. Бунда *арик* индикатори куйидаги мавзу гуруҳларига мансуб гидронимларни ҳосил қилган:

1) антропоним: Ширинсой, Кўзивой ота ариғи, Шоберди ариғи, Турсунбой ариғи, Фарход ариғи, Иноятбой булоғи, Нурали Бешқўтан ариғи, Қози ариқ, Шоберди ариқ, Княз ариқ;

2) этнотопоним: Кўнғирот, Хитойреза ариқ, Чигатой, Бешхутан;

3) топоним: Даҳана, Овчи ариқ, Оқ қалъа, Навганда, Бахмалбулоқ,

¹Нафасов Т. Кўрсатилган асар. – Б.373-374

²Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораат аз 2 ҷилд). Ҷилди 2 (О – Я). – Душанбе, 2008. – С. 202.

Махрам, Кўчкина, Рапқон, Патар, Кўчкак, Қароқчиқум, Андархон, Қоратоғ, Варкент, Кунжаксой, Аштсой, Исфарасой ва б.

4) объектнинг ўлчовини билдирувчи номлар: Катта ариқ, Олти етим, Жиянчуқур, Катта ҳовуз, Гала ариқ, Катта ариқ, Узун ариқ, Бешариқ;

5) объектнинг табиий ҳолатини билдирувчи номлар: Қумлик ариқ, Рахна ариқ, Оқсу, Қорасув, Захсув, Дам.

Қайд этиш керакки, аниқланган гидронимларнинг аксарияти аҳоли пункти номи асосида шаклланган.

ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТУРКИЙ ТОПОНИМЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ–ЭТИМОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Топонимлар шаклланишининг семантик омиллари

Жой номлари миллий қадриятларнинг ажралмас бўлаги ҳисобланади, маънавият, қадриятлар эса одамзот учун ҳамма замонларда ҳам энг буюк бойлик бўлиб хизмат қилган. Сўғд вилоятининг ўзига хос қиёфаси, шу заминда яшаб ўтган ва яшаётган одамларининг маънавий салоҳияти, ибратли фаолияти, минтақанинг табиий ва иқтисодий–ижтимоий хусусиятлари жой номларида мужассам десак муболаға бўлмайди. Ҳар қандай топоним инсон фаолиятининг маҳсули, у географик объектнинг номи сифатида ер юзининг маълум бир нуқтасида пайдо бўлган. Жой номларининг шаклланиш жараёни жамиятнинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ, жойларга қандай ном бериш аввало жамиятнинг муайян босқичидаги эҳтиёжлари билан белгиланади. Ҳар бир давр, тузум ўз мафқураси ва маънавияти, маданияти, ишлаб чиқариш тарзи, хўжалик фаолияти ва бошқа сиёсий, иқтисодий–ижтимоий омилларга таяниб номлар мажмуини яратади ва айнан жой номларида кишилик жамияти тараққиётидаги давр руҳи, халқнинг турмуши ва маданияти билан боғлиқ турли хил воқеа–ходисалар муҳрланиб қолган. Бошқача айтганда, топонимларда мамлакатда

содир бўлган ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, давр маданияти, замон маънавияти ва мафкураси, ном қўювчиларнинг дунёқараши ўз ифодасини топади. Географик объектлар қанча кўп ва хилма–хил бўлмасин ҳар бирининг номи бор, уларда содир бўлган ўзгаришларнинг сабабларини аниқлаш, ўрганиш, таҳлил қилиш ва таққослаш, албатта, халқнинг ижодий маҳсули бўлган жой номларини ўрганишдан бошланиши керак. Чунки, жой номлари географик объектларнинг ўрни, табиий ва иқтисодий–ижтимоий хусусиятларини ҳамда кўпгина бошқа географик тушунчаларни ҳам ўзида мужассам этган бўлади. Х.Ҳасановнинг ибораси билан айтганда: «номлар жойларга шундай мослаб берилганки, маҳаллий аҳолининг заковатига қойил қоласан киши. Янги туғилган чақалоққа от қўйиш осон. Чунки юзлаб тайёр исмлар бор, улардан фақат ўзингизга маъқулини танлаб оласиз. Аммо жой номлари тайёр эмас. Уларни «ўйлаб топиш» керак, исмини жисмига монанд қилиш керак»¹. Шубҳасиз, ҳар қандай топоним қандайдир бир маънони англатади, чунки маъносиз топонимнинг ўзи йўқ, аммо ҳали маъносини кишилар тушуниб етмаган номлар кўп. Буни сабаби шундаки, топонимлар узоқ ўтмишда пайдо бўлган, уларни яратган халқлар тарих сахнасидан кетган, номга асос бўлган сўзлар муомаладан чиққан ёки фонетик жиҳатдан тамоман ўзгариб тушунарсиз бўлиб қолган бўлиши мумкин. Номшуносликни муҳим қонуниятларидан бири шуки, нотаниш сўзларни халқ ўз тилининг фонематик хусусиятларига мослаштиришга уринади. Масалан, Ғончи туманида Тегишкўк, Лойкўк каби топонимлар бор. Бу номларнинг илк шакли Кўк Тангричилик (оташпарастилик) билан боғлиқ бўлган, аммо ҳозирда улар шаклан ўзгариб маҳаллий халқ учун тушунарсиз бўлиб қолган. Ана шундай шаклан ўзгариб кетган топонимлар нихоятда кўп учрайди. Топонимистнинг вазифаси замон ўтиши билан ташқи қиёфаси, сирти ўзгарган номларни аниқлаш, уларнинг дастлабки шаклларини топиш, реал ҳаётда номнинг туғилишига туртки бўлган аломатларни қидириб топишдан иборат. Топонимлар муайян ҳудудда ажралган ҳолда эмас, балки ўша ҳудуд билан, у

¹ Ҳасанов Х. Ер тили. – Т.: Ўқитувчи, 1977. –102 б.

ердаги табиий ҳамда ижтимоий – иқтисодий шароитлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Аҳоли пунктларини ижтимоий–иқтисодий категория эканлигини инобатга олган ҳолда, уларнинг номларини муайян маънода табиий–географик объектлари номларидан муҳимроқ деб, ҳисоблаш мумкин, зеро уларда мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти ўз инъикосини топган. Келажакда иқтисодиёт ва маданиятнинг ўсиши, халқаро алоқаларнинг ривожланиши, янги ерларнинг ўзлаштириши халқлар ҳаётида уларнинг роли ва аҳамиятини янада оширади. Жой номлари аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлганлиги сабабли табиат ва жамиятда бўлаётган ўзгаришлар уларга таъсир қилмасдан қолмайди, тарихий давр, тил ва халқларнинг алмашиши географик муҳитнинг ўзгаришига олиб келиши аниқ. Жой номларига ҳудудийлик хос бўлса ҳам, ер юзида яккаю–ягона, бошқалардан бутунлай ажралиб қолган ном йўқ, балки топонимлар бир–бири билан боғлиқ, бир ном бошқа бир номга нисбат бериб қўйилган. 2010–2021 йиллардаги маълумотлар бўйича, Сўғд вилоятида 1000 га яқин аҳоли пункти рўйхатга олинган, улардан 10 таси шаҳар, 14 таси туман мақомига эга.

Топонимларни талқин қилишда географик таққослаш, тарихий қиёслаш, этимологик таҳлил, сўров ва таққослаш, таҳлил ва синтез, картографик, статистик ва бошқа методлардан фойдаланилган. Номларни танҳо эмаслиги, ҳар қандай ном республиканинг бошқа ҳудудларида ёки туркий ва форсий тилли қўшни мамлакатларда ҳам мавжудлиги инобатга олиниб, топонимларнинг тарқалиш ареалига ҳам қисқача географик таъриф бериш лозим бўлади. Этнонимлар асосида пайдо бўлган аҳоли яшаш масканлари номлари ҳам катта қатламни ташкил этади. Қабила, уруғ, тўп номининг пайдо бўлиши, халқнинг тотемистик қарашлари, тамғалар асосида этник гуруҳларнинг номланиши ва булар билан боғлиқ ҳудудий, ижтимоий, ишлаб чиқариш, анъанавий, диний, ахлоқий, маданий, маърифий, лисоний хусусиятлари ҳақида тарихий, этимологик таҳлил қилиш асосида кўплаб топонимлар этимологияси тўлиқ ёритилади.

Ҳар бир географик объектни ўз номи бор. Уларнинг баъзилари яқиндагина

пайдо бўлган бўлса, айримлари узоқ тарихий даврдан бизгача етиб келган. Номларни халқ маълум бир ҳудудда ва замонда ижтимоий эҳтиёж туфайли яратган. Шу сабабдан уларга ҳудудийлик ва тарихийлик хос. Ном замирида яширин маънони аниқлаш учун ном яралган давр ва ҳудуд тарихини пухта ўрганмоқ, ном учун асос бўлган табиий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, лисоний омилларни топиш лозим. Фақат шундагина номнинг маъзи, асл маъноси, тарихи тўғри аниқланади. Маълумки, кундалик ҳаётни жой номларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ҳар бир инсон муқаддас она юртига бўлган меҳрини бир бўлаги сифатида, албатта ўз маҳалласи, қишлоғи ва шаҳрининг номи нега шундай аталган, қандай маъно унда яширин, бу ном унга қачон ва кимлар тамонидан берилганлиги билан қизиқиб, аниқлик киритишни хоҳлайди. Жамиятнинг тез суръатлар билан ривожланиши ва халқлар ҳамда мамлакатлар ўртасидаги ҳар қандай алоқаларни топонимларсиз тасаввур қилиб бўлмаслиги бу йўналишдаги тадқиқотлар кўламини кенгайтириш лозимлигини кўрсатмоқда.

Топонимлар кўп қиррали ва хилма–хил ахборот манбаи бўлиши билан бирга, кишилик жамияти учун зарур ва муҳим бўлган ижтимоий–сиёсий вазифани, яъни адреслик функциясини ҳам бажаради. Бинобарин, ижтимоий эҳтиёж маҳсули бўлган жой номлари орасида ойконимлар алоҳида мақомга эга, чунки улар ҳар қандай аҳоли пунктларнинг номи сифатида тарихий манбаларда кўпроқ қайд этилган. Ибтидоий даврдан бошлаб одамлар теваарак–атрофни кузатиб географик объектларни бир–биридан фарқлаш мақсадида уларга ном берганлар. Объектларнинг табиий хусусиятларини ифодаладиган топонимлар жамиятнинг дастлабки босқичида кўпроқ бўлган, кейинчалик эса табиатга жамиятнинг таъсирини кучайиши оқибатида улар аста–секин камайиб борган. Дастлаб табиий объектларга зарурият юзасидан оддий, содда ва тасодифий номлар берилган бўлса, кейинчалик ижтимоий онг ривожланган сари тушунчалар сони ортиб топонимлар ҳам мураккаблашиб борган. Кишилик жамиятининг ривожланиши ва кундалик эҳтиёжларнинг ортиб бориши янги ҳудудларни ва табиатнинг таркибий қисмларини ўзлаштиришга олиб келган, бу эса ўз навбатида жой номларининг кўпайишига сабаб бўлган. Топонимлар аниқ

бир тарихий шароитда пайдо бўлганлиги сабабли табиат ва жамиятда бўлаётган ўзгаришлар уларга таъсир қилмасдан қолмайди, тарихий давр, тил ва халқларнинг алмашиши географик муҳитнинг ўзгаришига олиб келиши аниқ. Жой номлари табиат ва жамият алоқадорлиги масаласини ўрганувчи тилшунослик учун ҳам кўпгина маълумотлар беради, чунки халқ турмуш тарзининг турли томонлари топонимларда ўз аксини топган. Масалан, ойконимларда мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти акс этган, улар ёрдамида аҳолининг қадимий хўжалик юритиш шакллари, ишлаб чиқаришнинг етакчи тармоклари, қазиб олинган фойдали қазилма жойлари, ўтмишдаги карвон йўллари, ривожланган хунармандчилик турлари, халқларнинг тарқалиш ареали ва тил хусусиятларининг барча–барчасига топонимлар ёрдамида ойдинлик киритиш мумкин. Тадқиқотларнинг кўрсатишича тарихий манбаларда топонимиянинг бошқа таркибий қисмларига қараганда аҳоли пунктлари номлари кўпроқ қайд этилган, уларда минтақа табиатининг хусусиятлари жамият ҳаётида асрлар давомида рўй берган тарихий, ижтимоий ва сиёсий ҳодиса ва воқеалар, аҳолининг касб–хунарлари номлари, аҳоли пунктига асос солган кишининг исми, унда қандай қавм вакиллари яшагани ёки яшаётгани ўз аксини топган. Жой номлари муайян ҳудудда ажралган ҳолда эмас, балки ўша ҳудуд билан, у ердаги табиий ҳамда ижтимоий–иқтисодий шароитлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Келажакда иқтисодиёт ва маданиятнинг ўсиши, халқаро алоқаларнинг ривожланиши, янги ерларнинг ўзлаштириши халқлар ҳаётида уларнинг роли ва аҳамиятини янада оширади. Шимолий Тожикистоннинг маъмурий–ҳудудий бўлиниши кесимида жой номлари таҳлил қилинганда туманлар топонимиясининг шаклланишида ҳам лексик, ҳам семантик жиҳатдан муайян тафовутлар борлиги аниқланди. Масалан, Хужанд, Айний, Мастчоҳ туманлари аҳоли пунктлари номлари таркибида кўпроқ қадимги сўғдий ва эроний субстрат топонимлар ва жойнинг географик хусусиятига қараб номланган топонимлар ҳам учрайди. Жаббор Расулов (Пролетар), Спитамен (Нов), Деваштич (Ғончи), Истаравшан (Ўратепа), Шаҳристон, Хужанд, Зафаробод туманлари топонимияси таркибида кўпроқ қадимий туркий

топонимлар учрайди. Сўғд вилоятининг шимолий ва жанубий тоғли ҳудудларидаги қишлоқларда аҳоли қадимдан яшаб келган, шимолий ҳудудларидан фақат Зафаробод тумани чўлнинг ўзлаштирилиши натижасида бунёд этилган. Вилоятнинг жанубий тоғли ҳудудлари ва шимолий ҳудудларидаги субстрат (тубжой) ойконимлар асосан асрлар давомида шаклланган. Топонимик материаллардан маълум бўлишича минтақанинг табиий шароити, иктисодий – ижтимоий кўрсаткичлари, этнографияси, географик терминлари, аҳолининг этник таркиби каби омиллар ойконимларнинг шаклланишига таъсир кўрсатган. Вилоятнинг тоғ олди ҳудудларида халқнинг табиатга бўлган муносабати, табиий ҳодисаларни англаш даражаси, турли хил ландшафтлардан фойдаланиш имкониятлари каби омиллар жой номларининг яратилишида моддий, ижтимоий ва лисоний асос вазифасини бажарган. Минтақанинг тоғли ҳудудларида жойлашган аҳоли пунктлари номлари кўпинча, маҳаллий халқнинг ўтроқ ҳаётга, турғун турмуш кечиришга ўтиш жараёнини ўзида акс этган. Бундай ойконимлар кўпинча тарихийлик мақомига эга, бунга уларнинг қачон пайдо бўлганлиги, ном яратган халқнинг маълумлиги, шу турдаги номларнинг бошқа ҳудудларда ҳам учраши, тилнинг замонавий ҳолати билан изоҳлаб бўлмаслиги каби далилларни кўрсатиш мумкин. Вилоят аҳоли пунктлари номларига хос хусусият сифатида уларни гидрообъект ёки оронимик объект номлари билан аталишини кўрсатиш мумкин. Бундай номлар уларнинг вилоят аҳолиси ҳаётида қадим замонлардан бошлаб муҳим аҳамиятга молик эканлигидан далолат беради. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, оронимик ва гидронимик объектлар қишлоқларни пайдо бўлишида моддий асос бўлиб хизмат қилган, уларни номлашда эса мўлжал, ориентир вазифасини бажарган. Шу сабабдан вилоятнинг тоғли ҳудудларида ороним ёки гидроним сифатида шаклланган номларнинг ойконимга ўтиши кўпроқ кузатилади. Бундай жой номлари таркибида тош, тоғ, бел, довон, ағба, чақир, танги, сой, булок, чашма, қудуқ каби географик терминлар кўп учрайди. Сув хавзалари нафақат чўл, балки тоғ олди ва тоғли ҳудудларда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Улар инсон фаолияти ва ҳаётида катта ижтимоий, моддий аҳамиятга эга бўлганлиги боис

тоғли хуудлардаги аҳоли пунктлари номлари орасида азалдан алоҳида мақомга эга. Гидрообъектларнинг маҳаллий аҳоли ҳаётида нақадар муҳим аҳамият касб этганлигини Варгин, Банд, Даргат, Гулба, Кориз каби аҳоли пунктлари номидан ҳам илғаб олиш мумкин. Масалан, Варг – қадимий Сўғд тилида «тўғон», «банд» маъносини ифодалаган. Гидротехник иншоот ёрдамида сув йиғиб вегетация даврида бир ёки бир неча йўналишдаги экинларга керакли миқдорда жўнатишган. Қишлоқ – тўғон, банд ёнида жойлашганлиги сабабли унга шундай ном берилган. Табиий ва иктисодий–ижтимоий омиллар асосида шаклланган ойконимлар қуйидаги турларга ажратилади.

Ҳар қандай ҳудудий топонимияни ўрганиш жараёнида вақт ва ёш омили доимо инобатга олиниши керак. Олиб борилган тадқиқотлар давомида маълум бўлдики, вилоят топонимиясига алоқадор бўлган энг қадимий маълумотлар икки минг йилдан кўпроқ тарихга эга бўлган ёзма манбаларда учрайди. Ўша даврлардан бошлаб кўп асрлар давомида вилоят жой номлари тўғрисидаги маълумотлар тўпланиб келган. Минтақа топонимиясининг шаклланишида шарқий эроний тилларга хос (Сўғдча, форс–тожикча) номлар муҳим аҳамият касб этган бўлса ҳам, кейинги даврлардан бошлаб (Турк ҳоқонлиги давридан) вилоят топонимиясида туркий қатлам алоҳида ўринга эга бўлган. У аввалги топономик қатламлар устида жойлашганлиги, энг бақувват қатлам эканлиги ва ҳудуднинг ҳамма жойида кенг тарқалганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Вилоят жой номларининг лингво–географик таҳлили минтақа топонимиясининг таркибий қисми ҳисобланган ҳозирги аҳоли пунктлари номларининг шаклланиши, тараққиёти, қайси халқлар тили асосида таркиб топганлиги, мавжуд топономик қатламларнинг ўзаро таъсири, уларнинг ҳудудий жойлашуви каби масалаларни аниқлашни талаб этади. Жой номлари аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлиб, келиб чиқиши жамият ҳаёти, ҳудудда яшаётган ёки қачонлардир яшаган халқлар тили билан чамбарчас боғлиқ. Аниқроқ айтганда, ҳар бир тарихий давр ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини унинг топонимларида ҳам кўриш мумкин. Шу сабабдан, жой номларини пайдо бўлиш даври билан бирга ўрганиш мақсадга мувофиқ. Албатга, ҳар бир тарихий давр

жой номларининг муайян қатламини қосил қилган, аниқроғи ҳар бир қатламнинг жой номларида ўзига хос «изи, тамғаси» мавжуд. Вилоят жой номларининг ҳозиргача аниқланган энг қуйи қатлами милоннинг бошларига тўғри келади. Ховатоғ, Лакат, Савот, Мик, Муғ, Нижони, Тапқоқ (Истаравшан тумани), Лойкўк, Нўширавон, Новка, Лангар, Мужум, Далён (Ғончи тумани), Қистакўз, Тешиккўк, Мутон, Табошар, Адрасмон (Хўжанд тумани), Қазноқ, (Жаббор Расулов тумани) кабиларни маъно – мазмунини аниқлаш қийин бўлган субстрат жой номларини айтиб ўтиш мумкин. Улар ҳозирда ўлик ҳисобланган қадимий сўғд тилига мансуб топонимлар бўлиб, кўпинча тўлиқ ҳолда ёки қисман ўзгаришлар билан ўтмишда Уструшана давлати таркибида бўлган Бунжакент, Сабат, Газантерак, қисман Пенжакент туманларида сақланиб қолган.¹ Қадимда Устарушана таркибида бўлган Савот деган тарихий ойконим бор. Академик А.Г.Муҳаммаджоновнинг ёзишича, Уструшананинг Себат рустоқида Буюк Ипак Йўли уч тармоққа (Шош, Фарғона, Уструшана тармоқларига) бўлиниб кетган. Ушбу йўналишларнинг ҳар бирида биттадан работ – карвонсарой мавжуд бўлган ва Себат (се–уч, бат – работнинг қисқарган шакли) «уч работ» маъносини беради. Себат маҳаллий халқ талаффузида Сабот, Савот бўлиб ўзгарган. Ўрта асрларнинг арабийнавис географлари Муқаддасий, Ибн Хавкал, Истахрий асарларида ҳам қишлоқ тўғрисида маълумотлар мавжуд ва унинг катта карвон йўли устида жойлашганлиги таъкидланган. Қулай географик ўрнига эга бўлган Себатда ўрта асрларда Уструшанадаги ягона машҳур ёпик бозор бўлган. Демак, Савот – аслида Себат бўлиб «уч работ», «уч карвонсарой» деган маънони ифодалайди.² Иккинчи қатламга форс–тожик тилига хос бўлган топонимларни киритиш мумкин. Бундай ойконимлар вилоят ҳудудида анча кенг тарқалган, уларни топиш ва этимологик жиҳатдан таҳлил қилиш қийин эмас. Кўпчилик топонимларнинг маъносини ўзбек ва тожик тиллари ёрдамида тушунса бўлади. Жўлангар, Дуоба, Заргар, Латтабанд, Тағоб, Варсик, Чорвоқ, Боғдон, Сангзор, Танги, Яккатол, Яккабоғ,

¹ Муҳаммаджонов А. Самарқанднинг тарихий топонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2007. – 4-сон. – Б.38

² Муҳаммаджонов А. Жой номлари – тарихий манбадир // Илмий- амалий конференция докладлари тезислари. – Т., 1994. – Б.15-17.

Лангар каби аҳоли пунклари номларини ана шу қатламга киритиш мумкин. Жўлангар кишлоғининг номи жўй – «ариқ»; лангар – «тўхташ жой», «карвонсарой». Лангар сўзини П.Ғуломов «тўхташ жой, кўноқ, манзил», деб шарҳлаган. (П.Ғуломов, 1994). Илгариги карвон йўлларидаги кўноқ жойлар, карвонсаройлар шу атама билан юритилган. Лангарларда чойхона, меҳмонхона, карвонсарой, баъзан гузарлар (бозори билан) бўлган. Э.М.Мурзаевнинг таъкидлашича: «топонимларда ҳар бир тарихий даврнинг ўзига хос хусусиятларини ўқиш мумкин».¹ (Э.Мурзаев, 1974). Шундай экан, ҳар бир топоним муайян бир тарихий даврнинг маҳсули, асрлар давомида шаклан ўзгариб, мазмунан мавҳумлашиб қолади. Масалан, Фориш туманида Гараша номли қишлоқ бор. Ойконимга форс–тожик тилидаги «гирехкушо» сўзи асос бўлган. Гирехкушо сўзи гирех – «тугун», «банд» ва кушо – «ечмоқ», «тугунларни ечувчи», «тилсимларни очувчи», «ҳожатбарор», маъноларини ифодалайди. Гирехкушо нисбаси XII аср охирлари ва XIII асрнинг бошларида яшаган, яссавия тариқатининг издошларидан ҳисобланган ва илк бор шу қишлоқ ҳудудида кўним топган шайх Муҳаммадшариф ибн Алиасқарнинг тахаллусидир. Гирехкушо деб ном олишларига авлиёнинг кўпгина каромат қилганликлари ва муаммолар ечимини тўғри кўрсатганликлари сабаб бўлган. Ҳозирда Шайх Муҳаммадшариф ибн Алиасқар қабри атрофи обод қилиниб зиёратгоҳга айлантирилган. Баъзан топоним шаклан ўзгарганлиги сабабли нотўғри талқин қилиниб, унинг этимологияси умуман бошқа маънони касб этиши мумкин. Бу ҳолни ҳам Гараша ойконими мисолида таҳлил қилиб кўриш мумкин. Чунончи, баъзи мутахассислар фикрича, Гараша ойконими гара – «қора» ва ша – «сой» қисмларидан ташкил топган бўлиб, қадимий туркий тилда қора сўзи–«гара» тарзида, сой сўзи –«шай» шаклида қўлланилган. Шунинг учун Гараша қишлоқ номи «қорасой» деган маънони беради.² Учинчи, энг сўнгги устки қатлам туркий топонимлардан таркиб топган, у вилоятнинг барча ҳудудларида кенг тарқалган ва этимологик

¹ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М., 1974. – С.200-201.

² Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. – С., 1997. – 202 б.

жиҳатдан бундай географик номларни аниқлаш анча осон. Бунга вилоят худудидаги ойконимлардан Қорасой, Кенгкўл, Ўртақўрғон, Ўртақишлоқ, Оқтош, Узунбулоқ, Янгиқўрғон, Жарқўрғон, Эгизбулоқ, Жарқўтон этноойконимлардан Туёқли, Минг, Болғали, Қирқ, Парчаюз, Увоқ, Уяс, Ўроқли, Қарапчи, Қипчоқ, Холдорқипчоқ, Найман, Қатаған, Кенагас, Чўмичли, Калтатой, Сўлоқли, Илонли ва бошқа юзлаб топонимлар мисол бўлади. Туркий қатламнинг яна бир ўзига хослиги аҳоли пункти номлари таркибида этнонимларнинг кўплигидир. Тадқиқотлар давомида шу нарса аниқландики, этноойконимлар кўпинча қабила ёки уруғ яхлит яшайдиган ҳудудларнинг марказида эмас, балки кўпроқ чекка қисмида, яъни бошқа қабила ёки уруғ билан чегарадош ва аралаш яшайдиган жойларда кўпроқ учрайди. Масалан, қабила ёки уруғ вакиллари яхлит яшайдиган ҳудудларда қишлоқлар этноним билан аталмаган, аммо қабила ёки уруғ бошқа этнос вакиллари орасида ёки улар билан ёнма-ён яшаётган бўлса, кўпинча бундай қишлоқлар шу этнос номи билан аталган. Бу ҳолатни Истаравшан тумани мисолида таҳлил қилиш мумкин. Этнограф олима Б.Х.Кармишева ёзишича: «жалойир қабиласи то 1375 йилгача ҳозирги Оҳангарон ҳавзаси ҳамда Хужанд атрофида яшаган. Амир Темурга қаттиқ қаршилик кўрсатганликлари учун, соҳибқирон жалойирлар саркардасини қатл эттиради ва уларни турли томонларга бўлиб юборади».¹ (Б.Кармишева, 1960). Натижада жалойирлар бошқа қабила ва уруғлар орасида йўқолиб кетмаслиги учун, янги ташкил этган қишлоқларини Жалойир деб атаганлар. Ҳозирда Жалойир номли қишлоқлар нафақат Тожикистонда, балки Ўрта Осиё давлатларида, жумладан, Ўзбекистоннинг Каттақўрғон, Нарпай, Хатирчи, Қумқўрғон, Шўрчи, Зангиота. Қибрай, Қува, Риштон, Кармана туманларида ҳам Жалойир номли қишлоқлар бор.² (И.Бегалиев, 2004). Шахристон ва Истаравшан туманларидаги Жалойир қишлоғида яшовчи маҳаллий халқ орасида XIV асрнинг охирида бу ҳудудга келиб муқим яшаб қолган деган фикр мавжуд. Тўртинчи қатлам арабларнинг кўп

¹ Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: СЭ. 1964. – С.205.

² Бегалиев Н. Топонимларнинг ўзбек халқ этногенезидаги ўрни //Ўзбек тили ва адабиёти. – 2004. – 4-сон. – Б. 67-71.

асрлик истилоси билан боғлиқ, улар ислом динини олиб келиш билан бирга келиб чиқиши араб тилига мансуб сўзлардан пайдо бўлган топонимларнинг шаклланишида фаол иштирок этганлар. Ҳозирда вилоят жой номлари таркибида учрайдиган мазор, маҳалла, масжид, равот, агба, супа, қалъа, тал каби сўзлар аслида араб тилидан олинган. Арабча номлар вилоятнинг тоғли туманлари топонимиясида кўпроқ учрайди. Масалан, Конибодом туманида Работ деган ойконим бор. «Работ – ўрта асрларда арабларнинг мустақамланган қароргоҳи. Тархи тўртбурчак, деворларида миноралари бўлган. Дастлаб (ислом дини тарқала бошлаган даврда) ғозийларга мўлжаллаб қурилган махсус бино. Кейинчалик Работ фақат қўрғон, истехком маъносидагина эмас, балки меҳмонхона (карвонсарой) мазмунида ҳам тушунилган. Ўрта Осиёда VIII–X–асрларда кўчманчи аҳоли яшайдиган ҳудудлар билан чегарадош жойларда кўплаб работлар қурилган».¹ (М Э , 2006). Ўрта аср шаҳарларининг савдо ва хунармандчилик дўконлари жойлашган қисмини ҳам рабод деб аташган ва VIII–X–асрларда форс, тожик, ўзбек тилларига ўзлашган».² (Т.Нафасов, 1988). Шу сабабдан, бу географик термин Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистон ҳудудида кенг тарқалган. Яна бир мисол, Хужанд туманида Маржонбулоқ деган овул бор. Топоним таркибидаги «марж – сўзи арабча – русча луғатда «ўтлоқ», «яйлов» деб таржима қилинган. Бу сўз анча қадимда араб тилидан тожик тилига ўзлашган ва унга тожикча –он кўплик қўшимчаси қўшилган ва у ўрин–жой маъносини ҳам ихчамлаштирган. Маржон – «ўти кўп жой», «ўтлоқ», «яйлов» демакдир, аммо шу билан бирга бу сўзнинг ўтмишда бошқа маъноси ҳам бўлган. Қўрғон ҳаробасидан ҳосил бўлган тепа, қўрғон маъноси билан бу сўз жой номлари ясаган. Масалан, Маржонбулоқ – «қўрғон олдидаги булоқ». Талимаржон – «қўрғонтепа», «қўрғон ҳаробаси булган жой». (Т.Нафасов, 1988). Вилоятдаги , Талл, Сўфимозор, Аламли, Жума каби қишлоқ номлари арабча сўзлар асосида ташкил топган. Мутахассислар араб тилидан ўтган сўзлардан юзага келган

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдли. 7-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б.486.

² Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати (Ўзбекистоннинг жанубий районлари). – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 135 б.

топонимлар орасида диний терминларнинг учрашини алоҳида қайд қилишган. Сўғд вилояти ҳудудидаги асли мўғул тилидан ўзлашган сўзлардан пайдо бўлган географик номларнинг келиб чиқиши XIII асрдаги мўғуллар истилоси билан боғлиқ ва у ҳозирда вилоят жой номлари таркибининг кичик бир гуруҳини ташкил қилади. Мавжуд жой номлари орасида муғулча номларнинг нисбатан камлигига уларнинг маҳаллий халқ билан аралашиб дини ва тилини қабул қилганлиги сабаб бўлган. Вилоят топонимияси таркибида ҳозиргача сақланиб қолган Манғит, Ём, Найман, Сайхан, Кутал каби аҳоли пунктлари номлари аслида мўғул тилидан олинган. М.Мурзаевнинг фикрича, Сайхан маҳалласининг номи ҳам аслида мўғулча сайкан сўзидан олинган «чиройли», «гўзал» деган маънони англатади, кейинчалик географик термин сифатида бу сўз ўзбек тилига ўзлашган ва ҳозирда «катта», «текис очик жой», «майдон» маъносини ифодалайди. Бу жой Туркистон тизмасининг давоми бўлган Молгузар тоғлари этагида атрофи очик, текис ва кенг яланглик ерда жойлашган.¹ Мўғул тилидан ўзлашган географик номлардан бири қадимий Устарушанага қарашли бўлган Ём ойконимидир. Ём – қишлоғи тарихий манбаларга кўра XIII асрдан шу ном билан маълум. Ём мўғулча сўз бўлиб йўл демақдир. Академик Б.Я.Владимирцов (1884–1931) ёзишича: «ём сўзи мўғуллардан туркий тилларга ўтиб, мўғуллар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиёда жуда кенг тарқалган. Ёмлар чингизийлар даврида қурила бошлаган. Кейинчалик ём сўзи «чопарлар, йўловчилар кўнадиган ва от алмаштирадиган жой», «бекат» маъносини ифодалаган. Ёмда доим отлар шай туриб, бир қанча киши хизмат қилган. Ўгадайхон кўплаб ёмлар қурдирганлиги билан фахрланганлиги маълум».² Шунини айтиш керакки, Ўрта Осиёда мўғуллардан кейин ҳам ёмларга зарурат борлиги учун улар сақланиб қолган. Бунга «Бобурнома»даги қуйндаги сўзлар мисол бўла олади: «... ҳар ўн саккиз гуруҳда олти ём оти боғлагайлар. Ёмчи ва сайисга улуфа ва отларга алик тайин бўлғай». (З.Бобур, 1960). XV аср ўзбек тилига ёмхона – емхона, отлар

¹ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М., 1974. – С.200-201.

² Караев С.К. Топонимия Узбекистана. – Т.: Фан, 1991. – 130 с.

сақланадиган жой, ём оти – чопар от, ёмчи – ём хизматчиси сифатида ўзлашган. Ёмчи қишлоғининг номи ҳам «ём хизматчиси» деган маънони беради. А.Пардаевнинг эътирофи этишчи: «ём сўзи айрим ҳолларда «жом» кўринишида ҳам ифодаланган. Қўшни ҳудудлардаги «жом» номи билан аталадиган жой номлари мазмун – моҳиятига кўра ёмнинг айнан ўзидир». (М.Пардаев. 2010). Шуниндек, мўғулча ём сўзи нафақат туркий тилларга балки славян, хусусан, рус тилига ҳам ўтган. Масалан, рус тилидаги «ямшик» сўзига ём сўзи асос бўлган. Баъзи мутахассислар араб ва мўғул тили билан боғлиқ бўлган географик номларни алоҳида тарихий қатламларга ажратишнинг кераги йўқ, араб ва мўғул тилларидан ўзлашган топонимлар аллақачон тилимизнинг луғавий бойлигига айланиб, халқ орасида сингиб кетган, сон жиҳатидан ҳам бундай топонимлар кўп эмас деб ҳисоблайдилар. Босқинчилар сафида келган турли этник бирликлар, жумладан араб ва мўғуллар давр ўтиши билан маҳаллий халқ таркибига сингиб кетган бўлса ҳам, аммо уларнинг «изи» топонимлар таркибида ҳозирга қадар сақланиб қолган. Ўрта Осиёни босиб олган араблар этник жараёнга таъсир қилмаса–да, ислом дини ҳукмронлигини ўрнатган. Мўғул истилоси эса, бутун минтақада ўз таъсирини ўтказиб маҳаллий халқнинг ирқий тузилишига бир оз ўзгаришлар киритган. Русча жой номларнинг пайдо бўлиши XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида Россия тамонидан Ўрта Осиёни босиб олиши билан боғлиқ ва уларни ўзига хос микрогуруҳ десак ҳам бўлади. Русча топонимлар турли сабаблар билан пайдо бўлган. Масалан, вилоят картасида Чкаловск, Ленинобод, Карл Маркс, Сталинобод, Колхозобод каби номлар собиқ иттифок даврида пайдо бўлган. Оқибатда вилоят харитасида туб жой халқига ёт бўлган, ўзга тилнинг қонун–қоидаларига асосланган Рассвет, Партсъезд, Ульяново, Ленин, Коммуна, Ивановский каби аҳоли пунктлари номлари ҳеч қандай заруриятсиз, маҳаллий халқ томонидан қўйилган жой номлари ўрнида пайдо бўлган. Э.М.Мурзаев ҳақли равишда таъкидлайди: «бундай жой номлари маҳаллий халқ томонидан яхши қарши олинмаган. Кўпинча, янги ном билан

бирга аввалги анъанавий номи ҳам қўлланиб келинган».¹ Жой номларини харитага туширадиган мутахассислар маҳаллий тилларни билмаган ва рус тилининг грамматик хусусиятларидан келиб чиқиб жой номларини харитага туширганлар. Эндиликда географлар, тилшунослар, тарихчилар топонимларнинг русча ёзилишини тубдан қайта кўриб чиқиб географик номларни аслига тўғри вариантларини тавсия этишлари керак. Топонимист Н.Н.Архангельский соҳадан анча хабардор зиёли сифатида бу ҳақда бундай ёзган: «Ўрта Осиё географик номенклатурасининг рус тилида расмийлаштирилган шакли бир географик объектларнинг маҳаллий аҳоли томонидан қабул қилинган номлари шаклидан жуда катта фарқ қилади».² Масалан, Ўратепани – Ура–тюбе, Зоминни – Заамин, Сангзорни – Санзар, Нуротани – Нуратау деб ёзилишига ҳеч ҳам қўшилиб бўлмайди. Баъзан харитада хато ёзилган жой номларини рус топонимистлари нотўғри талқин қилишган. Масалан, Нурота сўзи харитада Нуратау шаклида ёзилганлиги сабабли В.А.Никонов уни мўғулча: нуру – «тизма» ва туркийча тау – «тоғ» сўзларидан таркиб топган деб нотўғри изоҳлаган.³ Шўролар даврида халқона номларга умуман эътиборсизлик билан қаралди, миллий руҳни акс эттирувчи юзлаб тарихий топонимлар унутилишга маҳкум бўлди. Уларнинг ўрнини қандайдир чучмал, маъно ва мазмуни саёз номлар эгаллади. Ўша даврда пайдо географик номларнинг аксари собиқ пролетариат доҳийлари, шўро давлати ва коммунистик партиянинг раҳбарлари ва партия ҳамда давлат югурдаklarининг номларидан иборат мафкуравий топонимлар эди. Собиқ Иттифоқ даврида бундай топонимлар вилоят ҳудудида ҳам жуда кенг тарқалган. Хусусан, ўша даврдаги баъзи амалдорларнинг кўр–кўрона сиёсати натижасида пайдо булган янги хўжаликларга ҳукмрон мафкура ва сиёсат таъсирида коммунистик партия ва совет ҳокимиятини тараннум этувчи номлар берилган. Чунончи, Ленин, Маркс, Ульянов, Октябрь, Партсъезд, Большевик каби ойконимлар вилоятнинг ҳар бир

¹ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М., 1974. – С.200-201.

² Қараев С.К. Топонимия Узбекистана. – Т.: Фан, 1991. – 130 с.

³ Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 164 с.

туманида мавжуд бўлган.

Ўрта Осиёда, жумладан, Тожикистон ва Ўзбекистонда жой номлари ўзгартирилди. Албатта, бу борада Ўзбекистонда мустақиллик шарофати билан кўпчилик географик номлар давр талабини акс эттирадиган, халқона, оддий, содда ҳамма учун тушунарли бўлган номлар билан алмаштирилди ёки уларнинг тарихий номлари қайта тикланди. Аммо Тожикистон топонимикаси тўғрисида ҳам юқоридаги фикрларни айтолмаймиз. Чунки Шимолий Тожикистонда русча топонимлар билан бирга асл туркийча (ўзбекча) топонимлар ҳам зўрма–зўраки тарзда тожикча топонимга айлантирилди. Масалан Қатаған-Зарзамин, Қайирма-Истиклол, Қарапчи-Вахдат, Гончи-Деваштич, Қипчоқ-Ҳаёти Нав ва ҳ.з.

Шуни таъкидлаш жоизки, вилоят топонимияси бир неча тарихий давр маҳсули бўлиши билан бирга, ҳар бир даврнинг ўзига хос топонимлари мавжуд. Географик қатламлар оралигидаги чегаралар шартли бўлиб, улар орасида узвий ўхшашлик бор. Шу сабабдан, уларни аниқ белгилаб бўлмайди, янги қатлам дастлабкисини тўлдирса, эскиси янги қатламга ўз таъсирини ўтказган. Тадқиқотлар давомида аниқланишича, минтақа туркий ойконимларининг жами георафик қатламлари ҳозирга қадар тадқиқ қилинмаган ва илмий жиҳатдан мукамал тадқиқот объекти ҳам бўлган эмас. Бу эса, ҳудуд ойконимларининг тарихий тараққиёти ва топонимик қатламларининг пайдо бўлиши сабабларини таҳлил қилишни анча долзарб масала эканлигидан далолат беради. Илмий изланишлар доирасида минтақа топонимларини классификациялашга ҳаракат қилинди. Тадқиқотлар бу масалада соҳа мутахассислари орасида муштарак қараш йўқлигини ҳамда ҳозирга қадар ягона, универсал, содда ва ҳаммабоп классификациянинг яратилмаганлигини кўрсатди. Шубҳасиз, бунга ҳар қандай минтақа ёки ҳудудий бирликларнинг мураккаб, кўпқатламли тирик ва ўзгарувчан топонимик системага эга эканлиги асосий сабаб бўлган. Топонимикани тилшунослик, тарих ва география фанлари кесувида пайдо бўлганлигини инобатга олсак масала янада ойдинлашади, чунки мавжуд классификациялар ҳам баъзан тилшунос–топономистларни қаноатлантирса, тарихчи ва географларнинг эътирозига сабаб бўлиши ёки аксинча, географ – топономистларга маъкул бўлса

хам тилшунос–топонимист ёки тарихчи – топонимисгларнинг норозилигига сабаб бўлишини тушуниш қийин эмас. Келажакда топонимика мустақил фан сифатида тўлиқ шакллангандан кейин, соҳа мутахассислари томонидан жой номларининг универсал классификацияси яратилишига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Географлардан илк бор, профессор Ҳ.Ҳасанов топонимларни бунёдга келишига қараб, шартли равишда турларга ажратишда ҳар бир номни биринчи навбатда тил коидалари нуқтаи назаридан ва шаклланиш босқичларига кўра таҳлил қилиш ўринли бўлур эди, деган фикрни баён қилган.¹ Географик нуқтаи назардан энг мукамал бўлган бу классификация асос сифатида қабул қилиниб, тадқиқотнинг мақсади ва йўналишларидан келиб чиққан ҳолда, минтақа топонимиясининг қуйидаги семантик классификацияси таклиф этилди: 1). Оронимлар – рельеф шакллари ва элементлари: – тоғлар, чўққилар, тепалик, плато, дўнглик, водий, дара, жарлик. Пастлик, пасттекислик, қумликлар ва бошқаларнинг номлари; 2) Гидронимлар – барча сув объектларининг номлари: денгиз, кўл, дарё, сой, жилға, булоқ, сув омбори, канал, қудуқ ва бошқаларнинг номлари; 3). Ойконимлар – барча аҳоли пунктлари: шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, овул, маҳалла номлари. Таклиф қилинаётган географик номлар классификациясининг камчилик томонлари ҳам бор. Масалан, кўпчилик ҳолларда дарё ва сой, ҳовуз, қудуқ номлари ҳеч қандай ўзгаришсиз аҳоли пункти номига ўтиши мумкин. Қирққудуқ, Осмонсой, Ҳовузбулоқ, Гумсой, Кориз, Эгизбулоқ, Узунқудуқ ёки аксинча, оронимлар асосида қишлоқ номи пайдо бўлган бўлиши ҳам мумкин Оқтош, Қуйтош, Қоратош, Кўтал, Ойқор, Тошқамар кабилар бунга мисолдир. Вилоят табиатининг хусусиятлари, жамият ҳаётида асрлар давомида рўй берган тарихий, ижтимоий ва сиёсий ҳодиса–воқеалар, аҳолининг касб–ҳунар номлари, аҳоли пунктига асос солган кишиларнинг исми, лақаблари, уруғ–қабила номлари ва бошқалар ойконимларда ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам шаҳар – қишлоқларнинг таркиб топиши, жойлашиши, аталиш қонуниятларини конкрет табиий–тарихий ва сиёсий шароит билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш катта

¹ Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. – Т.: Ўзбекистон, 1985. – 120 б.

илмий ва амалий аҳамиятга эга. Юқоридагиларни инобатга олиб, ойконимларни икки гуруҳга бўлишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: А) Табиий ёки табиий – географик ойконимлар. Б) Ижтимоий – иқтисодий географик ойконимлар. Аҳоли пунктларининг ижтимоий–иқтисодий категория эканлигини инобатга олиб, уларнинг номларини табиий ёки ижтимоий–иқтисодий ойконимларга бўлишни шартли деб ҳисобаш мумкин. Табиий географик ойконимия деганда, келиб чиқиши сув объектларига, жойнинг геоморфологик шакллариغا, ўсимлик–ҳайвон номларига ва бошқа табиий географик шароитларига қараб номланган аҳоли пунктлари номлари тушунилади, уларни гидроойконимлар, ороойконимлар, фитоойконимлар, зооойконимлар кабиларга бўлиш мумкин. Кишиларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ ижтимоий – иқтисодий ойконимлар деганда аҳолининг ўзи ва унинг хўжалик ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган аҳоли пунктларининг номлари назарда тутилган. уларни антропоойконимлар, этноойконимлар, хўжалик фаолиятни акс этадиган ойконимлар, неоойконимлар каби турларга бўлиш мумкин. Географик номларни классификациялаш ҳудудий топонимик тадқиқотларда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга, чунки ҳар қандай илмий тадқиқотда тўпланган маълумотлар маълум даражада системага солишни талаб қилади. Вилоят географик объектларининг номланишига асосланган классификацияси илк бор амалга оширилди ва у келажакда янада такомиллаштиришни талаб этиши аниқ. Шубҳасиз, ҳар қандай топонимлар классификациясида, авваламбор, диалектик қонуният – шакл ва мазмун яхлитлиги ҳисобга олинishi ва шаклдан мазмунга қараб борилиши мақсадга мувофиқ. Мутахассисларнинг эътироф этишича, жой номларининг аксарият кўпчилиги географик терминлар асосида пайдо бўлган, чунки халқ бирон табиий ҳодисани улар ёрдамида ифода этади ва бинобарин, жой номлари таркибида географик терминлар кўп учрайди. Уларни йиғиш ва тартибга солиш анча машаққатли иш, лекин географик терминларни ўрганмаслик мумкин эмас. Маълумотларга бой бўлган маҳаллий географик терминлар кўп асрлар давомида мутахассислар диққатини ўзига жалб қилиб келган. Уларнинг пайдо бўлишида халқнинг хўжалик фаолияти, тарихи, моддий

маданиятининг хусусиятлари ҳамда жойнинг табиий муҳити ва географик шароити алоҳида аҳамиятга эга. Жой номларининг этимологиясини аниқлашда географик терминлар билимдон кўлида бебаҳо хазинадир, шу сабабдан мутахассисларнинг фикрича, ҳар қандай топонимик тадқиқот энг аввало географик терминларни ўрганишдан бошланиши керак. Географик терминларнинг тарқалишида ҳам худудийлик хос. Масалан, вилоятнинг тоғли худудидаги аҳоли пунктлари номлари таркибида кат, тағоб, танги, газа, қашқа, акба, кўтал, тоғ олди ва текислик қисмида эса адир, камар, лойқа, санглоқ, оғар, кўрик, тўқай, бўз, қайирма каби географик терминлар кўпроқ учрайди. Шу нарса эътиборга моликки, бу терминлар қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам мавжуд ва ўтмишда уларнинг ареали анча кенг бўлганлигидан далолат беради. Баъзи ҳолларда кўшимча сўзларсиз ҳам маҳаллий географик терминлар аҳоли пунктлари номига айланган. Масалан, Шимолий Тожикистон худудида камар, довул, оғар, лойқа, қайирма, кўрик, бўз, тўқай, кўтал каби маҳаллий географик терминлар аҳоли пунктлари номлари шаклида ҳам учрайди. Сўғд вилоят аҳоли пунктлари номларининг ўзига хос хусусиятларидан бири бу – ойконимлар таркибида аҳолининг ўтмишдаги этник таркиби, яъни қайси қабила, уруғ, тўп, қавмга мансублигининг кўп акс этганлигидир. Масалан, Шахристон туманидаги мавжуд 102 та аҳоли пункти номининг 42,0 фоизини ҳозир ҳам этноойконимлар ташкил этади, уларнинг сони ўтмишда бундан ҳам кўп бўлган. Этнотопонимларнинг аксарият қисми ойконимлар, улар минтақа аҳолисининг тарихий шаклланиши, тараққиёти, халқларнинг қадимий муносабатини кўрсатувчи муҳим манба ҳисобланади. Тўпланган этнотопонимлар таҳлили худуд миқёсида уларнинг ареали турлича эканлигидан далолат беради. Ҳозирги даврда бу борада йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф қилиб, географик объектларга ном берилаётганда уларнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги, жамият тараққиёти билан боғлиқлиги ҳамда минтақа топонимияси таркибида уйғунлик ҳосил қилиб, сингиб кетишини унутмаслик даркор. Албатга, вилоятдаги ҳар бир туман географик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш комиссияси аъзолари географик объектларга ном

беришда ҳар қандай каттароқ ҳудуднинг маҳаллий хусусиятлари борлигини инобатга олмоғи лозим. Ном танлашда ҳудуднинг табиий шароити, иктисодиёти, маҳаллий географик терминлари, аҳолининг тили ва шевалари, тарихи, этнографияси каби омилларни инобатга олган ҳолда, топонимларнинг маънавий ва тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини, уларнинг инсонларда фахр ва ғурур ҳиссини уйғотиб, ватанпарварлик туйғусини шакллантиришига хизмат қилиши лозимлигини ҳам доимо назарда тутиш керак. Хусусан, бу борадаги муаммоларга ойдинлик киритиш учун аҳоли пунктларининг аталиш қонуниятларини аниқ ижтимоий–иктисодий, табиий–тарихий ва сиёсий ҳамда топонимлар асосини ташкил этадиган маҳаллий географик терминлар билан бирга ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Этнонимларни, уруғ–қабила номларини илмий жиҳатдан чуқур ўрганишда тарихий ва лисоний маълумотлардан кенг фойдаланиб, уларнинг этимологияси ва ҳудудий тарқалиш ареалларини, шаклланишида таъсир кўрсатган табиий ва ижтимоий–иктисодий географик омилларни илмий асосда тадқиқ қилиш зарур. Маълумки, ҳар қандай мустақил давлат ўз ҳудудидаги географик номларга бефарқ бўлолмайди. Чунки, номда давр маданияти, замон маънавияти ва мафқураси, номловчиларнинг дунёкараши акс этган бўлади. Собиқ Иттифоқ парчалангач мустақилликни қўлга киритган давлатлар қаторида бўлган Тожикистон республикасида ҳам географик объектларнинг номлари соҳасидаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш мақсадида бир неча қонун ва қарорлар қабул қилинган бўлиб, бу қарор асосан қадимдан тожик халқи билан қон–қардош бўлиб кетган ўзбек халқи яшайдиган жой номларини ўзгартиришга қаратилгандек кўринади. Чунки ўзбекча Қипчоқ, Қарапчи, Парчажуз, Қатаған, Найман, Ўроқли, Сўлоқли, Уяс, Увоқ каби этнотопонимлар, Ўзбекқишлоқ, Янкўрғон, Жаркўрғон, Жаркўтон, Кенгқўл, Қўрғонтепа каби топонимларнинг ҳаммаси Зарзамин, Ҳаёти Нав, Ориён, Истиклол, Ваҳдат каби номланди. Бу ҳолатни албатта ҳеч бир нарса билан изоҳлаб ёки оқлаб бўлмайди.

Ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос тарихи, қиёфаси ва қисмати бор. Ер юзидаги кўплаб шаҳарлар номи дунёда маълум ва машҳур, баъзиларини кўпчилик билмаслиги мумкин. Шу жиҳатдан шаҳарлар одамга ўхшайди, дунёга келади,

машхурлик чўққисига чиқади, вақти келиб йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, ҳар қандай шаҳарнинг шон–шухрати, биринчи навбатда унинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётда тутган ўрни билан белгиланади. Хўжанд шаҳри ҳам ана шундай ўзига хос қиёфага, минг йиллик ўтмишга эга шаҳар. Мутахассисларнинг ёзишича, шаҳар сўзи қадимий санскритча подшоҳ қароргоҳи маъносини англатади. Сўғдий кат (канд, кент), форсий пойтахт сўзлари билан маънодош. Хўжанд шаҳри вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази. Майдони 25185 км.кв. Аҳолиси 251,0 минг киши (1.01.2020 й.). Шаҳар таркибида 85 та маҳалла фуқаролар йиғини мавжуд. Хўжанд шаҳри Сирдарёни ёнида, Қайракум денгизининг куйи қисмида жойлашган. Ҳозирги кунда Хўжанд Ўрта Осиёдаги қадимий ва навқирон шаҳарлардан бири ҳисобланади. Шаҳар эрамикча бўлган VII–VI асрларда Хўжанд Александр Македонский томонидан босиб олинади. Аввал ҳаробага айланган шаҳарни Македонский қайтадан қуради ва Александр Эсхата деб номлайди. Буюк Ипак йўлида жойлашган Хўжанд шаҳри, Самарқанд ва Фарғона водийсини боғлашда муҳим рол ўйнаган. VIII асрда Хўжанд араблар томонидан забт этилади. XIII асрда Хўжандликлар Темир Малик бошчилигида Чингизхон қўшинларига қарши мардонавор кураш олиб бордилар. Чингизхон қўшинлари Хўжандни осонликча қўлга киритолмасликларига кўзи етгач, ҳийла–найранг йўли билан Темир Малик қўшинини енгади.

Темир Малик матонати, мўғулларга қарши жангдаги жасорати ҳозиргача тилларда дoston бўлмоқда. Минг йиллик тарихда бўлганидек Хўжанд шаҳри Ўрта – Осиёни ўзаро боғлашда муҳим рол ўйнайди. Араб истилоси натижасида, яъни VIII–асрнинг иккинчи яримида қадимги шаҳар вайрон этилади. Кейинчалик шаҳар ҳаёти Қалиятепадан 6 км. шимоли–ғарбда жойлашган ҳозирги ўрдага кўчади. Ёзма манбаларда илк бор ислом дунёси географ олимларидан Ибн Хавқал, Мукаддасий, Ёкут Ҳамавий асарларида шаҳар деб тилга олинган. IX–X–асрларда Сомонийлар, XI–XII–асрда Қорахонийлар, XIV–XV–асрларда Темурийлар давлати, кейинчалик Бухоро амирлиги таркибига киритилган. Шаҳар бир неча марта инқирозга учраб, қайта тикланган. Амир

Темур ва Темурийлар даврида яна ҳам ободонлашиб, савдо-сотиқ ва стратегик аҳамиятни касб эта бошлаган. XIX асрнинг 60–йилларида, яъни Россия истилоси арафасида Хўжанд (ўрда) 100 гектарга яқин майдонни эгаллаган, икки қатор мудофаа деворларига эга, Бухоро амирлиги тасаруффидаги Хўжанд ҳокимининг маъмурий маркази, ҳарбийлашган қалъа–шаҳар ҳисобланган. Россия истилосидан кейин, Туркистон генерал губернаторлигига қўшиб олинган Хўжанд шаҳри янги ташкил топган Хўжанд уездининг марказига айланган. Ном давр, замон, ижтимоий эҳтиёж маҳсули. Ном пайдо бўлган давр тарихини яхши билмасдан, унинг замиридаги маънони англаш қийин. Бунинг учун камида номлашга асос бўлган ижтимоий, маданий, лисоний омилларни аниқлаб олиш зарур. Жой номланган пайтларда унинг маъноси ва номланиш сабаблари шу номни қўйган аҳолига аниқ маълум бўлган. Қадимги буюк Ипак йўли чорраҳасида жойлашган ҳозирги Хўжанд шаҳри, муҳим стратегик аҳамиятга эга бир қалъа сифатида илк Ўрта асрларда пайдо бўлган ва дастлаб Хўжанд деб номланган.

Жой номларининг тарихий манбалардаги талқини масаласи

Ўрта Осиё антик тарихининг моддий ва маънавий маданиятида Уструшина сезиларли из қолдирган. Ўша даврларда Уструшана Сўғд вилояти билан беллаша оладиган вилоят саналган, йирик ҳудудда жойлашган эди. Ўрта аср форс ва араб географ ва саёҳатчиларнинг маълумотлари, археологик қазилмалар ва ёзма манбалардан олинган маълумотларга кўра Уструшана Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Буни академик Н.Н.Негматовнинг қуйидаги фикрлари ҳам тасдиқлайди: «Қадимда Уструшана кенг маънода Сўғднинг ажралмас қисми ҳисобланган. Қадимги давр Уструшанини ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан Сўғддан ажратиш қийин. Бироқ, аста–секин, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши туфайли кўп тармоқли қишлоқ хўжалиги, шаҳарларнинг ўсиши, шаҳар аҳолиси ва хунармандчиликнинг ривожланиши туфайли Уструшанини Сўғддан ажралиб чиқиши ва ушбу ҳудуднинг мустақил ривожланиши учун зарур шарт–шароитлар

пайдо бўлди. Сўғднинг мавжуд қисмини мустаҳкамлаш, афтидан, Кушон даврининг охирига келиб Сўғд вилояти ўз қудратига эга бўлган бўлса—да, Кушон империясининг қулаши билан Уструшана ажралиб кетишига тўсқинлик қилолмайдиган»¹.

Уструшана илк бор Хитой ҳукмрон сулолалари – Тан ва Суи солномаларида тилга олинган, «Уструшана» сўзи Хитойча Судуйшана сўзидан келиб чиққанлиги² Шимолий Вей йилномалари ва Бейши йилномаларининг 97–бобида қайд қилиб ўтилган.

Кейинчалик бу ном Суй сулоласи солномаларида (581–618) – Суйшу, Пай Цзюй (605–606) ва Танг сулоласи тарихида (618–907) – Тангшу ёзувларида системали равишда топилган. Танг сулоласи солномаларига кўра, Уструшана Шарқий Цао давлати деб аталади; бу ерда Шуойдушана, Судуйшана, Цзебуцзюйна (Цзебудана), Судушина³ номлари билан ҳам юритилган.

Цзебудана матнларда Шарқий Цао – Дун Цаонинг яна бир номи сифатида хато қайд этилган. Худди шу ривоятда Уструшан Дулисенга сифатида берилган. Е.Шаванн бу Судулисенга транскрипциясининг қисқартирилган версияси эканлигини тўғри таъкидлайди⁴. Шунга кўра, В.В.Бартолд тўртта вариант беради: Осрушана, Осрушна, Усрушана, Сутрушана ва энг қадимги вариант Сутрушана эканлигини ва бу вариант Хитой ёзувларида ҳам мавжуд эканлигини таъкидлайди.⁵ Танг сулоласи вакиллари Уструшана давлатига Лайвэй деб янги ном берганлар, бу хитойча сўз бўлиб, «ҳокимиятнинг қудратини англаган ҳолда итоат қилиш»⁶ деган маънони англатади. VII асрда яшаган Хитой сайёҳи Сюань Цзянь вилоят номини «Сутулисенга» шаклида беради. Унинг замондоши Хой Чао эса «Цао»деб номланган вилоят бор деган маълумот қолдирган.⁷

¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М. – Л., 1953

² Худуд-ул-олам. – Душанбе, 1983

³ Беруни Абу Райхан. Канон Масъуда. Избранные труды. Т.

V. – Ташкент, 1957; Он же. Осор-ул-бокия. – Душанбе, 1991

⁴ Абдураззак Самарқанди. Матла-ус-саъдайн ва маджма-ул-бахрайн. – Ташкент, 1969; Фасих Хафави. Муджмали Хасифи. – Ташкент, 1980

⁵ Макшеев А.И. Географические, этнографические и этнографические материалы о Туркестанском крае. – СПб., 1868

⁶ Костенко В. Туркестанский край. – СПб., 1880;

⁷ Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Т. I. – Ташкент, 1890.

Ўрта аср араб ва форс муаллифларининг асарларида минтақанинг номи турли шаклларда, аммо бир хил маънода Усрушана, Ушрусана, Осрушана, Осруша, Сурушана кўринишида учрайди.¹

Хитой манбаларида келтирилган «Судуйшана» ва араб географларида «Усрушана» тарзида берилиши аслида бир топонимдир. А.М.Манделстам ёзганидек, «... бу, эҳтимол, икки номнинг фонетик ўзгаришга учраши билан боғлиқдир»².

Араб–форс муаллифлари вилоят номини ҳар бири ўзига хос тарзда ёзганлиги ва хитойликлар транскрипциясининг бизнинг талаффуз нормаларимиздан фарқ қилиши ҳам топонимнинг турли кўринишлари пайдо бўлишининг асосий сабабларидандир.

«Уструшана» топоними Хитой транскрипциясига ва талаффуз оҳангига мутлақо тўғри келмайди. Шунга қарамай, бу топоним қандай ёзилишидан қатъи назар сўзнинг маъноси ўзгармайди.

Муф тоғидан топилган хужжатлар ўрта асрларда бу ҳудуд «Устравшана» деб номланганлигини тасдиқлади, аммо кейинги манбаларда Усрушина тарзида берилганлигига гувоҳ бўламиз.

XX асрнинг 30–йилларида ўрта аср араб географлари ва тарихчилари материалларини ўргангач, шоир А.Азизий қуйидаги фикрга келди: «ҳозир халқ томонидан қўлланадиган «Истаравшан» топоними ҳеч қайси манбада учрамайди. «Усрушана» каби шакл барча географлар томонидан қайд этилган»³.

Ўрта аср манбалари асосида луғат тузувчиларнинг ва иккинчи томондан тарихчи ҳамда географларнинг хулосалари бутунлай бир–бирига зид. Баъзи луғатлар муаллифлари «Уструшана» шаҳарнинг номи эканлигини ёзсалар, баъзи тарихчи ва географлар бу вилоятнинг номи эканлигига ишора қилганлар.

Уструшана тўғрисидаги дастлабки батафсил маълумот ўрта аср

¹ Кушакевич А. Очерки Ходжентского уезда // Туркестанские ведомости. – 1872. - №14

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т.І. - М., 1963; Он же. К истории орошения Туркестана. Соч. Т.ІІІ. - М., 1965; Он же. Несколько слов об арийской культуре // Наследие предков. - 2006. - №9

³ Азизи А. Уротеппа-Истаравшан // Рахбари дониш. - 1930. - №4

географлари ва тарихчилари томонидан берилган. Улар бу вилоятни жуда аниқ тасвирлаб беришган. Улар берган маълумотлар Хитой манбаларидаги маълумотлар билан биргаликда Уструшананинг бошқа Ўрта Осиё вилоятлари каторидан ўрин эгаллаганини кўрамиз. Бу маълумотларда Уструшана Сўғд, Хоразм, Шош, Фарғона, Чағониён каби вилоятлар билан тенглаштирган ҳолда қайд этилганлигига гувоҳ бўламиз. Ўрта аср араб географи Ҳофиз Абру куйидагиларни ёзади: «...Уструшана Мовароуннаҳрда катта аҳоли пункти саналади, у Сирдарё ва Самарқанд каби шаҳарлар ўртасида жойлашган. Уструшана билан Самарқанд ўртаси 26 фарсахлик йўлдир¹.

Ал–Истахрий Уструшана Сўғд каби катта ҳудудда жойлашганини ва бу ном вилоят номи эканлигини, бу ном билан аталувчи шаҳар йўқлигини ва энг катта шаҳар Бўлсан деб номланишини ёзади. Шаҳарлар орасида Бунжикат, Сабат, Зомин, Диззах, Ҳаркана бор эканлигини қайд этиб, ҳукмдорлар Бунжикатда яшашини таъкидлайди.² Ибн Ҳаукал ҳам бу фикрни тасдиқлайди.³ Ал–Муқаддаси эса «Уструшана «номи вилоятни англатганини, пойтахти – Бунжикат эканлигини ёзади⁴. Буюк қомусий олим Беруний ўзининг координацион жадвалида Уструшанани вилоят деб кўрсатган⁵.

Ал–Якубий, Ал–Масъуди, Ал–Балазурий, ал–Табарий каби бошқа географ ва тарихчилар ўз асарларида Уструшана катта майдонда жойлашганлигини таъкидладилар. «Бироқ шуни ҳисобга олиш зарур, деб ёзади О.И.Смирнова, араб тилида сўзлашувчи муаллифларнинг маълумотлари асосан савдо йўллари жойлашган жойларга тааллуқлидир. Қолган жойлар тўғрисидаги маълумотлар умумий ҳарактерга эга»⁶.

Шарқшунос Вамбери араб географи Балхий маълумотиغا асосланиб шундай ёзади: «Уструшана қалъаси Мовареннаҳрнинг шимолида жойлашган

¹ Негматов Н.Н. Уструшана в древности и раннем средневековье. - Сталинабад, 1957;

² Мухтаров А.М. Город Уратюбе // Археологи рассказывают. – Сталинабад, 1959.

³ Смирнова О.И. Вопросы исторической топографии и топонимики Верхнего Зеравшана // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1950.

⁴ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. - М.; Л., 1958

⁵ Беруни Абу Райхан. Канон Масъуда. Избранные труды. Т. V. – Ташкент, 1957; Он же. Осор-ул-бокия. – Душанбе, 1991

⁶ Смирнова О.И. Археологические разведки в Уструшане в 1950 г. // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1953.

бўлиб, Шарқда Фарғона, жанубда Кеш, шимолда Чоч, ғарбда Сўғд билан чегарадош»¹. Ўрта асрларда тузилган луғатларда бу топоним «Исравшана» тарзида ёзилган.

Ўрта аср ёзма манбаларининг маълумотлари асосида қуйидаги хулосага келиш мумкин: Шарқда Уструшана Фарғона – Асбара (ҳозирги Исфара шаҳри) тумани билан чегарадош, шимоли–Шарқда Хўжанд тумани билан чегарадош ва бу ерда чегара Оқсув тоғ дарёсининг ғарбидан ўтиб, ундан шимолда замонавий Бекобод шаҳри ва Сирдарё бўйларига, ғарбда Сўғд билан чегарадош бўлиб, жанубда Уструшана бошқа минтақалардан Ҳисор каби ажралиб туради.

Бу топоним ҳақида Ал–Истахрий қуйидагиларни ёзган: “... бу ер тоғли жойда жойлашган бўлиб, ундан Шарқда Фарғона, ғарбда Самарқанд, шимолда Шош, жанубда Кеш, Шумон, Лошжар ва Рашт кабилар бор. Катта шаҳар Балсон деб аталади”². Бу маълумотлар ҳозирги маъмурий ҳаритага таққослаштирилса, Уструшана Тожикистоннинг Сўғд вилояти Истаравшан, Ғончи, Спитамен, Жаббор Расулов, Айний (юқори Заравшон) туманларини, Ўзбекистоннинг Хавас, Зомин, Жиззах ва Фориш туманларини ҳамда Қирғизистоннинг Лайлак тумани ҳудудини эгаллаганлиги маълум бўлади.

Уструшана номининг этимологиясига кўра, бир нечта кўринишлар мавжуд. Россиялик тадқиқотчи И.Кастанье қуйидаги афсонани келтиради:... Хўжанд пайдо бўлишидан олдин ҳам Ўратепа «Зара» («зар» – олтин сўзидан) номи билан машҳур бўлган. Шаҳарнинг ўртасида дарё бўлиб, бу дарёнинг пастки қисмида олтин кум уюмлари ётарди. Шунинг учун шаҳарга «зара» номи берилган бўлса–да, кейинчалик «ёркин юлдуз»деган маънони англатувчи Истаравшан номи берилган³.

Бошқа бир версияга кўра, бу исм Эрон шоҳи Гуштоспанинг қизи – Равшан исми билан боғлиқ бўлиб, у тақдир тақозоси билан бу жойларга келган. У

¹ **Вамбери А.** История Бохары или Трансоксании. - СПб., 1873. - С. 9

² **Al-Istakhri,** Abu Ishak al Farisi. - P. 338

³ **Кастанье И.** Древности Уратюбе и Шахристана // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. - 1915. - вып. I. - С. 17

отасидан унга атаб шаҳар қуришни илтимос қилди. Шоҳ қизининг истагини бажарди, бу шаҳарга Истаравшан деб ном қўяди, яъни у қизининг исмига «ист» (р) – юлдуз сўзини қўшди.

Аҳоли орасида жуда кенг тарқалган бу версияни ўрта аср тарихчиси Мирхонд ўзининг «Равзат–ус–сафо» китобида ҳам қайд қилган. Бундан ташқари, шаҳар аҳолиси орасида яна бир вариант бор бўлиб, унга кўра «ист» сўзи бутунлай бошқача нарсани англатади. «истод» – яъни қолмоқ феълидан олинган дейилади. Гўё шаҳар қурилиши тугагандан сўнг, Гуштосп қизига шу ерда қолишини буюради. Муғ тепадан топилган ҳужжатлар туфайли топонимларнинг энг тўғри шакллари тиклаш мумкин бўлди. Бу ҳужжатларда бу топоним: А–9 R 132 номерли манбанинг 16–17–саҳифаларида ZK «stwsrnyk' wt' ks'tw'px'nstk « уструшан халқи тарзида берилган.¹

В.А.Лившицнинг фикрича, «... Муғ ҳужжатларини ўрганиш шунини кўрсатади–ки, Уструшана топонимининг кўп сонли кўринишлари ва VIII аср араб манбаларида берилган вилоят номининг вариантларидан «Уструшан» шакли ҳақиқий талаффузга энг яқин эканлигини қайд этиш мумкин.²

Топонимнинг этимологияси ҳақида турли хил фикрлар мавжуд.

П.И.Лерх Уструшана топонимидаги s(a)на топоформантини Авестодаги saiana “яшаш жойи, маскан” каби маъноларга тўғри келишини қайд этади.³ А.И.Герценберг Уст(р)ус(а)на топонимини Ура–теппа билан боғлайди ва husraw+rsa →«эркак, айиқ» + маъносини англатиб «ана»қўшимчасини олган деган фикрни олдинга суради.⁴ О.И.Смирнова эса бу топонимни Будда худоси Сударсанага боғлайди.⁵

Сўғд календарининг ўн саккизинчи куни адолат худоси Раснаосга бағишланган.⁶ Бу ном ҳам Сўғд ҳужжатларида учрайди. Берунийнинг

¹ Лившиц В.А. Согдийские слова в таджикском языке // Известия Отделения общественных наук АН Таджикской ССР. - 1957.

² Лившиц В.А. Два документа с горы Муг // Вестник древней истории. - 1960.

³ Лерх Г.И. Монеты Бухар-Худатов.- Спб., 1909.- С. 71

⁴ Герценберг Л.Г. Морфологическая структура слов в древних индоиранских языках. - М., 1972. - С. 44-46

⁵ Смирнова О.И. Первые монеты из Уструшаны // Эпиграфика Востока. - 1971. - С. 64

⁶ Фрейман А.А. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. - М., 1962. - С. 31

маълумотиға кўра, Сўғдийларнинг ўн саккизинчи куни «рашн», «расн»деб аталган.¹ Бу сўз «ҳақиқатпараст», яъни ҳақиқатпараст фаришта» деган маънони англатади. Ю.Я.Якубов фикрича ...балки Рашан вилоятнинг ҳомийси бўлгандир».² Тарихчи олим А.К.Мирбабаев фикрича топонимда Судуйшана, Сурушана, Суруш номи билан танилган Авестан пантеонининг номини яширинган бўлиши мумкин, чунки Эрон тақвимининг ўн еттинчи куни номи ҳам шундай бўлган. Суруш ёки Сурушруз номли одамларнинг тинчлигини кўриқлайдиган фаришта бўлганлиги ҳақидаги афсоналар тарихий ривоятларда мавжуд. Вақт ўтиши билан, айниқса, аҳоли сўғд тилидан тожик–форс тилига ўтиши натижасида «Сурушна» атамаси осонлик билан Усрушна ёки Исравшан³ га айланган бўлиши мумкин.

Н.О.Турсунов Авестанинг «суруш» атамаси ва унинг Уструшана номи билан боғлиқлиги ҳақида ўз асарларида қайд этиб кетади.⁴ Муҳтарам Ҳотам эса бу топонимни қуёш системасидаги Ушас номли худоларидан бирини номи билан боғлаб, бу номларнинг қуйидаги шакллари келтиради: Эос, Аврора, Ауша, Тонг, Аусар, Уасар, Усар, Усра.⁵

Хитой манбаларидаги Судуйшана, Судушини, Шуойдушана каби кўринишлари араб ва форс географлари ҳамда саёҳатчиларининг маълумотларида келтирилган Осрушана, Усрушана, Уструшана каби кўринишлари имлоси ва талаффузидаги озгина бузилишдан қатъи назар, «рашн», «рашан» ва «раснаос»лар англатган маъно яхлитликка эга.

Барча версияларда Истаравшан икки қисмдан иборат:

«ист (р)» – юлдуз, фаришта ва «равшан» («расн») – ёрқин деган маъноларни англатади.

Уструшана топонимини таҳлил қилишда доимо бир муаммо бор бўлиб,

¹ **Беруни Абурайхон.** Осор-ул-бокия.- Душанбе, 1991. - С. 71

² **Якубов Ю.Я.** К исторической топонимике городов Уструшаны // Роль Истаравшана в истории цивилизации народов Центральной Азии. - Душанбе, 2002. - С. 96

³ **Мирбабаев А.К.** Дахмаки Курката: раскопки и исследования // Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. - Душанбе, 2003. - С. 446

⁴ **Назиржон Турсуни Хужанди.** Истаравшан. - Душанбе, 1992. - С. 9

⁵ **Муҳтарам Ҳотам** Тахмине дар маънои номи Истаравшан ва Куруката // Фаръанг. - 2002 - №7-8. – С. 50

туркийча «Ўратепа» топонимини ҳам тожик тилшунос биродарларимиз зўрма–зўраки форс –тожик тилига боғлашга ҳаракат киладилар.

Шаҳар тарихи бўйича мутахассис Р.Абдуллозода ўзининг «Устознинг шогирди» китобида бу топонимни куйидагича изохлайди.

«Ўратепа» топонимини дастлаб Қўқон хони Худоёрхон ўз қўшинлари билан бу шаҳарга ҳужум қилганида берган,¹ деган фикрни илгари суради. Тарихдан бизга маълумки, Худоёрхон Ўратепа шаҳарини эгаллашга ҳаракат қилган. Аммо аҳоли унга қаттиқ қаршилик кўрсатади. Шундан сўнг Худоёрхон аскарларига «ур теппани», яъни «тепаликка ур» деган буйруқ беради. Чунки аҳоли ўз шаҳрини Муғ тепалигидан ҳимоя қилаётган эди. Ўратепа топоними шундай пайдо бўлган деган фикрни беради. Аммо бу фараз илмий асосга эга эмас, чунки Ўратепа ҳақидаги маълумотлар XIV–XV асрларда ёзилган манбаларда ҳам учрайди.

Шунингдек, Ўратепа дастлаб Уструшана шаклида вилоят номи сифатида тарихий асарларда учрашини юқорида қайд этиб ўтган эдик.

Бобурнинг Бобурнома мемуар асарида ҳам «Ўратепа» топоними тўғрисида қимматли фикрларни кўришимиз мумкин.² Дарҳақиқат, XVI аср бошларида Бобур Ўратепада бўлганлиги ва унинг айрим қароргоҳларини зиёрат қилганлиги тўғрисида Бобурнома асарида қайд этган. Аммо «Ўратепа» топоними ўрта аср тарихчиси Абдураззоқ Самарқандий (1413–1482) «Матла-и саъдайн ва мажмаи баҳрайн («икки бахтли қўшалок Буржлар ва икки денгизнинг қуёш чиқиш жойи») асарида муаллиф 812 (1409–1410) воқеаларини тасвирлаб, «Ўратепа»ни ёзги оромгоҳ номларидан бирининг номи сифатида тилга олади.³

XV аср тарихчиси ҳам бу воқеалар ҳақида Фасих Хавофий ўзининг «Мужмали Фашихи» китобида айни пайтда Темурийзода Шохрухмирзонинг Ўратепа яйлоқига келиб туриши ҳақида ёзган.⁴ XV аср охирида ҳам Ўратепа

¹ Абдуллозода Р. Шогирди усто.- Душанбе, 1989. - С. 30

² Бобур Захриддин. Бобурнаме. - Ташкент, 1958. - С. 47

³ Абдураззоқ Самарқанди. Матла-ус-саъдайн ва мажма- ул-баҳрайн. - Ташкент, 1969. - С. 32

⁴ Фасих Хавафи. Мужмали Фасихи. – Ташкент, 1980. – С. 152

шаҳри Темурийлар ҳукмронлиги остида эди. Султон Маҳмудхон шаҳарни Ўратепа деб номлаш тўғрисидаги фармон берганлиги борасида тарихий асарларда маълумот мавжуд.¹ XVI асрнинг яна бир муаллифи Хофиз Таниш Бухорий ўзининг «Шарафнома» («шоҳнинг шон–шарафи китоби») «Ўратепа тарихий асарларда Осрушана тарзида ёзилган» деб қайд этган.² Бу асар Уструшана Ўратепа деб аталганини қайд қилган биринчи манба ҳисобланади.

Туб аҳолининг кексалари орасида «Ўратепа» топонимининг маъноси ҳақида турли маълумотлар мавжуд. Улардан бирининг айтишича, топоним икки қисмдан иборат: «Ўра»– жар, пастлик ва «тепа» – баландлик, тепалик каби маъноларни англатади. Бундай таҳлил илмий нуқтаи назардан асоссиз бўлса–да, шаҳарнинг географик жойлашуви бу қарашда маълум бир асос борлигига гувоҳлик беради. «Ўратепа шаҳри, – деб ёзади Филипп Назаров, – зикр этилган тоғдан тепаликлар орасидан оқиб ўтувчи ўзанларда жойлашган Қашқар–Даван тоғига туташ, жуда кенг, икки баланд девор билан ўралган, улар орасида чуқур ариқ қазилган, деворлардаги деразалар шундай катта–ки, керак бўлса, улардан замбараклар отилиши мумкин.»³ Филипп Назаров Қашқар–Даван деганда Туркистон тизма тоғларини назарда тутган бўлиб, унинг музликлари Шаҳристон ва Ўратепа воҳаларининг барча дарё ва ўзанларининг сув манбалари ҳисобланади.

«Шайбонийнома» муаллифи Муҳаммад Солиҳ ўз асарида шаҳарнинг нотекис рельефда жойлашганлигини ҳам қайд этган.⁴

Л.Ф.Костенко Ўратепа номи ва жойлашуви ҳақида қуйидагиларни ёзган: «Ўратепанинг пойдевори ва асл тарихи ҳақидаги афсоналар унинг аҳолиси орасида сақланиб қолмаган; бу фақат қадимий шаҳар эканлиги ва Ўрта Осиё аҳолиси орасида исломиятгача маълум бўлган «Устарастан» тарзида қўлланганлиги; Ўратепа номи эса кейинчалик қабул қилинди, чунки у қисман чуқурда, қисман тепаликда жойлашган. Ўратепа иккита тепаликнинг этагида

¹ Мухтаров А.М. История Уратюбе (конец XV-начало XX вв.) - М., 1998. - С. 19

² Хофиз Таниш Бухори. Шарафномаи шохи. Кн. I. - М., 1983. - С.19

³ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. - М., 1968. - С. 53

⁴ Муҳаммад Солеҳ. Шайбонинома. - Ташкент, 1997. - С. 130

жойлашган бўлиб, улардан бирида қалъа, бошқасининг ёнбағрида шаҳарнинг Шимолий–ғарбий қисми жойлашган.»¹

Халқ афсоналари таҳлили асосида А.Кушакевич қуйидаги хулосага келди: Ўратепа, аниқроғи Оратепа номи шаҳарга шундай сабаб билан берилганки, у қисман тепаликда ва қисман текисликда жойлашган.² Ю.Ёқубовнинг фикрича, шаҳар номи «ур» атамасидан келиб чиққан бўлиб, у жойга ишора.³

Бундай фикрлар ҳақиқатан ҳам замонавий шаҳарнинг жойлашуви билан уйғундек кўринади.

Шунингдек, бу топоним сўғдийча «ур» дан келиб чиққан деган фаразлар мавжуд бўлиб, бу сўз «тепалик», «ёйилган», «кенг» деган маъноларни англатади. Бироқ, Ўратепа топонимининг сўғд тилига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бизга тарихдан маълум–ки иккинчи минг йилликнинг бошларида туркий тилли сулолалар ва қабилалар янада фаоллашадилар ва кенг камровли жойларни ўз назоратларига оладилар. Аини пайтда улар Моварауннахр бўйлаб кенг жойлашиб, янги–янги ҳудудларни босиб олиб бу ҳудудларда жойлашадилар. Бу жараёндан Уструшана ҳудуди ҳам четда қолмади.

Шу билан бир қаторда туркий тиллар ҳам кенг тарқалди. Албатта туркий халқлар ўз турар жойларини туркийча атай бошлайдилар.

Шундай қилиб, Ўратепа топоними туркийча сўз бўлиб, унинг географик жойлашувига мос келади.

Илк Ўрта асрларда Уструшананинг пойтахти Бунжикат шаҳри бўлиб, бу жой ҳозир тахминан Шахристонсой қирғоқлари ва ғарбдан унга туташ тоғ олди тепаликларига тўғри келади. Ёзма манбаларга кўра, шаҳарда Ўрта Осиёнинг юз мингга яқин аҳолиси яшайдиган йирик марказларидан бири бўлган. Бунжикат ҳаробалари ва унга кўшни қалъа, тепаликлар, ёдгорликлар ва диний меъморчилик ёдгорликлари устида олиб борилган йигирма йиллик кенг кўламли қазиш ишлари натижасида Бунжикат ўша даврларда Марказий Осиёнинг йирик

¹ Костенко В. Туркестанский край. - СПб., 1880. - С. 447

² Кушакевич А. Очерки Ходжентского уезда // Туркестанские ведомости. - 1872. - №14. - С. 76

³ Якубов Ю. Тафсири номи шаъри Истрвшан // Фаръанг. - 2002. - №7-8. – С. 41

хунармандчилик, маданий ва сиёсий маркази бўлганлиги исботланди. Бунжакат V–VI асрларда шаҳар маркази бўлганлиги, VII–XII асрларда эса гуллаб яшнаган, обод ва фаровонлик ҳукм сурган уч қисмли шаҳарга айланган. VII–IX асрларга келиб, Бунжикат мустақил Уструшана давлатининг пойтахтига айланади. Бунжикатнинг жойлашуви бўйича яқин–яқингача турли фикрлар мавжуд бўлиб, баъзилар пойтахт Шаҳристон ҳудудида жойлашган деб ҳисобласалар, бошқалар ҳозирги Истаравшан шаҳри ҳудудида жойлашган деб ҳисоблайдилар. Шу муносабат билан Н.Н.Негматов ёзади:

«... илк ўрта аср Уструшана пойтахти Бунжикатда Афшин шоҳларининг ҳукмрон сулоласи вакиллари бу кичик мустақил давлатда ҳукмронлик қилганлар. VIII асрдаёқ бу давлат ўз ҳудудини шарқ ва ғарб томонга кенгайтириб, ясси тепаликлар кенглик йўналиши бўйича чўзилиб, жанубга Туркистон тизмасининг этакларигача етиб борган».¹

Араблар Бунжикат деб ҳисоблаган Уструшана пойтахтининг жойлашуви қуйидагича аниқланади: эски Сабатдан текислик бўйлаб иккита фарсах, сўнгра шаҳардан оқиб ўтадиган дарё бўйлаб бешта фарсахга чўзилган. Юқоридагиларга асосланиб, В.В.Бартольд қуйидагиларни ёзган «... Острушана пойтахти қолдиқлари Ўратепа шаҳридан 25 км узокликдаги жануби–ғарбдаги Шаҳристон қишлоғи яқинидаги қизиқарли ҳаробалар сифатида эътироф этилиши эҳтимолдан холи эмас»². Бундан ташқари, В.В.Бартольд Ибн Хордадбек маълумотига асосланиб, қуйидагича хулоса чиқарган: «Бунжикат– бу Шаҳристон; эски Сабатдан йўл Шаҳристонга эмас, балки Ўратепага олиб боради».³ Ўрта аср араб олимлари томонидан ёзилган илмий манбаларда Уструшананинг асосий шаҳри жойлашган жой ҳақида берилган маълумотлар етарлича аниқ эмас.

Истаравшан (Ўратепа) шаҳрининг қадимда эски карвон йўлларига нисбатан алоқаси ҳам ноаниқ. Шунинг учун манбалардан олинган

¹ Негматов Н.Н. Древняя и раннесредневековая Уструшана // Археологи рассказывают. - Сталинабад, 1959. - С.53

² Бартольд В.В. Несколько слов об арийской культуре // Наследие предков. - 2006. - №9. - С. 30

³ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. I. - М., 1963. - С.137

маълумотларга асосланиб О.И.Смирнова Бунжикат – Ўратепа худудий жойлашувини араб муаллифи Идриси маълумотига таяниб, Бунжикат Саватдан 5 мил (тахминан 2 фарсах) жануби–Шарқда ва Лакат ва Газак шаҳарлари (Лакат ва Газантаракнинг замонавий қишлоқлари) унга тегишли бўлганлигини ёзади.¹

Бироқ, О.И.Смирнованинг бу қарашлари, яъни, Истаравшан шаҳри (Ўратепа) жойлашган жойда пойтахтнинг жойлашиши ҳақидаги фикри ҳеч қандай асосга эга эмас. Чунки ўрта аср муаллифларининг барча маълумотлари аниқ эмас. Бундан ташқари, археологик қазилмалар материаллари Уструшана пойтахти Бунжикат Шаҳристонда жойлашганлигини кўрсатади.

Хитой манбаларининг хабар беришича, Уструшананинг ҳукмдори– Боси (Туркистон тизмаси) шимолида истиқомат қилган. Пойтахтдан Хужандгача бўлган масофа 200 ли, Тошкент ва Самарқандгача 400 ли. Араб географларининг маълумотларига кўра, Куркат орқали Хўжандгача бўлган масофа 7 фарсах (тахминан 55 км), Асбоникатгача 9 фарсах (70 км), Сабатгача 7 фарсах, Самарқандгача 24 (28) фарсах (175–200 км)² бўлган.

Шаҳристоннинг I–III асрларга оид Қаҳқаҳ қалъаси атрофидаги узок муддатли археологик қазилмалар натижалари IX– XIII асрлардаги араб муаллифларнинг асарларида тасвирланган Уструшана – Бунжикат пойтахти ҳозирги Шаҳристон тумани ўрнида бўлганлигини исботлайди.³

Шаҳарни тасвирлашда Идриси бошқа муаллифлар эътиборидан четда қолган Бунжикат шаҳрининг ўзи ҳақида қизиқ бир тафсилот ҳақида хабар беради: унинг сўзларига кўра, Бунжикат тоғ ёнбағрида жойлашгани, бу тоғлар Туркистон тизма тоғининг тизмалари билан туташган тоғолди тепаликлари эди. Шу маълумотларга асосланиб, Бунжикат ҳозирги Шаҳристон ўрнида, I–III асрларга тегишли Қаҳқаҳа қалъаси жойлашганлигини юқорида келтирилган маълумотлар ҳам тасдиқлайди. «Қаҳқаҳа» сўзининг этимологиясига оид маълумотлар етарлича асосга эга эмас. Ёзма манбаларда бу топоним тўғрисида

¹ Смирнова О.И. Археологические разведки в Уструшане в 1950 гг. - С. 21

² Негматов Н.Н. Уструшана в древности и раннем средневековье // Труды Отделения общественных наук АН Таджикской ССР. - 1957. - Т.55. - С. 32

³ Рахимов Н.Т. Урбанизация средней части бассейна Сырдарьи. Автореферат докторской диссертации. - Душанбе, 2007. - С. 21

маълумот мавжуд эмас.

Шунга карамай, А.И.Исаков шарқшуносларнинг «қаҳ» атамасининг семантикаси ҳақидаги фикрларини келтиради, улар бу сўзни: ажратилган қалъа, қалъа ичидаги сарой биноси, ёки оддий тарзда «қалъа» маъносини англатишини ёзади. Форсча луғатда «қаҳ» сўзи –қаср, сарой деган маънони бериши келтирилади.¹ Шарқшунос А.З.Розенфельд эса «қаҳ» – «қоя» маъносини англатишини ва бу сўзининг Помир тилларидан бирига мансублигини ва товуш жиҳатидан «қаҳан»атамасига ўхшашлигини –осетин тилидаги жарлик, паст–тепалик, қоятош маъносидаги сўзга тўғри келиши ва ҳозирда ҳам Эрон тилшунослик гуруҳига киришини қайд этади.² Қадимги сўғд тили тадқиқотчилари В.А.Лившиц ва А.Л.Хромовлар ўрта форсча «қааҳ» – «минора, сарой» сўзига тўғри келиши мумкинлигини мисоллар орқали кўрсатадилар.³ Кўриб турганимиздек, ушбу атамаларни шарҳлашда турли хил кўринишлар мавжуд. Шубҳасиз, бу атамаларнинг қадимийлиги билан боғлиқ бўлиб, бу қалъа номи узоқ вақтдан бери фойдаланилмайди. Бироқ, қарашлардаги тафавутлар нисбатан аҳамиятсиз бўлиб ва бу, хусусан, «қаҳ» атамасини генетик жиҳатдан жуда яқин тушунчалар бўлган «қалъа, минора, қаср» деб қабул қилишга имкон беради. «Хукмдорлар, князлар ва феодалларнинг саройлари» га келсак, ўша пайтларда бундай иншоотлар ички қалъа бўлиб қалъалардан ташқари қурилмаган деб тахмин қилиш мумкин. Афтидан, «куҳендиз» ва «қаҳ» атамалари бир хил қалъа деган маънони англатади.

«Куҳендиз», юқорида айтиб ўтилганидек, арабча сўз ва шунинг учун ҳам бу термин араблар истилосидан кейинги пайтдан бошлаб ишлатилган. «Қаҳ» кўриниши нисбатан қадимий ҳисобланади. Кўриб турганимиздек, қааҳ сўзи «тоғ, минора, сарой» каби маъноларда қўлланиши нисбатан катта объектлар учун ишлатилганлиги ва ўша узоқ даврларда тоғ қалъалари асосан тошлардан қурилганлигини эсласак, уларни бирлаштирадиган маънони топиш мумкин –

¹ Исаков А.И. Цитадели древнего Пенджикента. - Душанбе, 1977. - С. 21

² Розенфельд А.З. Таджикская топонимия Бадахшана // Ономастика востока. - М., 1980. - С. 162

³ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. // Среднеперсидские языки. - М., 1981. - С. 399

тошлар, алоҳида миноралар шаклида қурилган. Бу тош қалъалар шунчалик мустаҳкам қурилган эди–ки, Александр Македонский аскарлари қадимги Сўғдиёни забт этиш пайтида тош қалъа ичидан маҳаллий аҳоли қалъа деразаларидан ҳар хил жисмлар отиб Македонский кўшинига қаттиқ қаршилиқ кўрсатади¹. Шундай қилиб, «қааҳ» сўзи маҳаллий ҳукмдорнинг вақтинчалик уй–жойлари жойлашган, бориш қийин бўлган тош устига қурилган қалъалар деган маънодаги сўз бўлиши мумкин.

Юқоридагилар, бизнингча, «қаҳқаҳа» ва «қаҳқа» англатган икки маънодан ташқари, қалъаларни «қаҳқаҳа» шаклида белгилашнинг яна бир шакли бўлиши мумкинлигини кўрсатади, бу эса юқоридагилар асосида «қоядаги қалъа» ёки «тоғдаги қалъа» маъносини англатиши мумкин. «Қаҳқаҳа»да «қаҳ» сўзининг икки марта ишлатилиши, бу «қалъа ичидаги қалъа» ёки «қалъадаги қалъа маъносини англатган». Топоним таржимасининг барча вариантлари, охир–оқибат, маъно жиҳатидан бир хил бўлиб чиқади. Қаҳқаҳнинг асосий маъноларидан бири, бизнинг фикримизча, қалъанинг ўзига хос таркибий ва истехком хусусиятларини тўлиқ акс эттирадиган «тоғда жойлашган қалъадаги қалъа» талқини бўлади.

Туркменистонда, Ашхободнинг шарқида темир йўл станцияси яқинида Қааҳқа шаҳри жойлашган бўлиб, унинг яқинида қадимий турар жой мавжуд, бу жой эски Қааҳқа деб номланади ва шаҳар атрофида эски қалъанинг ҳаробалари топилган.

И.Севостянов фикрича, у Қаҳқаҳа деб аталган ва милодий XIV асрда Темур² буйруғи билан қурилган. Шунингдек, Эроннинг шимоли–ғарбидаги Қазвин шаҳри чеккасида Қаҳқаҳ қалъаси мавжуд бўлиб, у ўрта асрларнинг охирларида ҳам давлат қамокхонаси сифатида фойдаланилган.

«Бунжикат» топонимининг кат компоненти қадимги сўғд тилига бориб тақалади. Катнинг «ката», «канд», «кант» каби формалари «шаҳар», «шаҳарча» деган маъноларни англатади. Қадимги ҳинд тилида бу атама кантҳа

¹ Ртвеладзе Э.В. Ксентиппа – Перетака // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. - М., 1981. - С. 96

шаклда қўлланиб,»девор»,» шаҳар» каби маъноларни англатган. Хоразмда эса кат шаҳар маъносини англатади. Кейинги вақтларда кат эроний тиллардан туркий тилларга кант, кент шаклида ўтади. «Панж» сўзи «бунж», «нунж» сўзларининг тўғрироқ шакли бўлиб, «беш»маъносини англатади. Бинобарин, «Бунжикат» топоними «беш уй», «беш ҳовли»маъноларини англатади. Муғ қалъадан топилган Сўғд хужжатларида» канд «(«кунд») формантли Уструшана шаҳарчаси яқинида Уркунд (Руканд) топоними ҳам учрайди ва у манбалардаги маълумотга кўра, у Сабатдан уч фарсах узоқда жойлашганлиги қайд қилинган. Ҳозирги вақтда бу жой тахминан Ругунд қишлоғига тўғри келади.

Уструшана топонимияси ва топографиясидаги мунозарали масалалардан бири қадимги Кирополнинг қаерда жойлашганлиги масаласи ҳисобланади. Маълумки, милoddан аввалги VII асрнинг 30–йилларида Аҳамонийлар империясининг асосчиси Кир Марказий Осиёга хужум қилиб, унинг кўп қисмини эгаллаб олади. Қадимги муаллифларнинг фикрига кўра, Кир шаҳар қурган ва уни ўзи номи билан – Кирополис (Курушкада) деб атаган. Бу шаҳар аҳолиси кейинчалик Искандар Зулқарнайн кўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатган.

Бу ҳақда Страбон куйидагиларни ёзган: «Александр, айтишларича, Бактрия ва Сўғдиёнада саккизта шаҳарга асос солган ва бир нечтасини вайрон қилган. Улар орасида ... ва Кир – Иахартес дарёсидан ўтгач Кир томонидан ташкил этилган сўнгги шаҳар империясининг чегараси эди. Македонский Кирни ҳурмат қилгани боис бу шаҳарни сақлаб қолишга ҳаракат қилган бўлса–да, бу шаҳар аҳолисининг тез–тез Македонскийга қарши бош кўтариб кўзғолонлар қилиб турганликлари туфайли бу шаҳарни йўқ қилишни буюрди.»¹

Александр Македонский шаҳарни қўлга киритгандан сўнг, худди Киропол тарих саҳнасида ўз ўрнини йўқотгандай туюлди. Чунки у тарихий манбаларда узоқ вақт тилга олинмаган. Фақатгина милодий II асрда юнон географи Птоломей Клавдий Кирополни юнонча шаклида – Кирешата тарзида қайд этган. Ёзма

¹ Страбон. География. - М., 1994. - С. 489

тарихий манбаларда шаҳар номи турлича берилган: Куркас, Курукада, Куруката, Кирешата, Киропол. Масалан, «Худуд–ул олам» асари муаллифи ёзади: «Фаркас, Ҳарк, Сабат, Сурсас–Сорочай ичидаги яйловлар ва экинлар билан кичик шаҳар, аҳолиси кўп»¹. Яқин–яқингача кўпчилик олимлар Киропол (Курушкада) ҳозирги Ўратепа шаҳри (Истаравшан) деб ҳисоблаганлар. А.Баженов шу сабабли куйидагиларни ёзган: «...биз рози бўлган ягона нарса, Киропол – ҳозирги Ўратепадир».²

В.В.Бартольд Кир томонидан қурилган етти шаҳардан бири ҳақида шундай ёзган эди:»... бу дарёнинг қуйи оқимида (Сирдарё) сўғдийлар номи берилмаган яна бир шоҳ шаҳар бўлган. Қироллик атамаси қандайдир ҳукмдорга тегишли ёки тегишли эмаслиги маълум эмас. Биз бу шоҳ шаҳарни Куркатда жойлашган Ширин шаҳри деб ҳисоблаймиз. Куркат–Ширин шаҳарчаси айнан Сайхун (Сирдарё) нинг қуйи оқимида жойлашган. «Куркат шаҳрининг ушбу атама кейинчалик унинг асосчиси номидан олганлигини ва Кир томонидан қурилган етти шаҳардан бири эканлигини тасдиқлайди».³ Кирополнинг жойлашиши ҳақида В.В.Бартольднинг яна бир фикри бор: «Сирдарё ҳавзасида бошқаларга қараганда каттароқ шаҳар бор бўлган ва юнонча Кирополис номи тилга олинган, бу шаҳар асосчиси Кир эди. Бизнингча, шаҳар Шаҳристон қишлоғи ўрнида бўлган».⁴ Бу ерда В.В.Бартольд ўзининг юқоридаги фикрига қарши фикр билдирган, чунки шаҳарни аввал ҳозирги Ширин шаҳри ўрнида жойлашган деган, сўнгра уни Шаҳристон қишлоғи ўрнида бўлган деб кайд этган.

Юқоридагилардан кўришиб турибди–ки, бир олимнинг ўзи икки хил фикр билдирган. Аммо топонимнинг номлашига қараганда, Куркат Кир томонидан қурилган етти шаҳардан бири бўлган деб ҳисоблаймиз. Шаҳар номи барча вариантларда ҳам Кир шаҳри деган бир хил маънони англатади.

Маҳаллий тарихчи В.Чейлитко ҳозирги Куркат қишлоғининг номини таҳлил қилиш асосида Киропол шаҳри ушбу қишлоқ ҳудудида жойлашган деган

¹ Худуд-ул-олам. – Душанбе, 1983

² Баженов Л.В. Средняя Азия в древний период.- Ташкент, 1937. - С. 47

³ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. - С. 225

⁴ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. - С. 225

хулосага келди. Унинг хулосаси шаҳарнинг асосчиси қирол номи билан аталишига асосланган ва Киропол, Куруката, Кирешата, Курушкада сўзлари бир топоним ва бир топонимнинг турли кўринишлари деб ҳисоблайди.

Ҳозирги кунда Ширин посёлкаси Куркатдан унча узоқ бўлмаган жойда жойлашган. Ўйлаймизки, бу қишлоқнинг номи Фарҳод ва Ширин афсонаси билан бевосита боғлиқ. Археологик қазилмалар бу ерда қалъа бўлганлигини кўрсатди. Бундан ташқари, Мўғилтоғ тоғлари, Сирдарё дарёси ва ҳозирги Фарҳод тоғлари деб аталадиган жой бу аҳоли пунктдан унчалик узоқ бўлмаган жойда жойлашган.

Дунёда кўпгина топонимлар киши исмларидан, уруғ номларидан келиб чиққанлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Улар орасида Уструшананинг шимоли–шарқий қисмида жойлашган Лангар қишлоғи ҳам бор. «Лангар» қадимги тарихий атама сифатида Ўрта Осиёнинг Жанубий қисмидаги географик номларда кенг тарқалган, айниқса Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон республикаларида кўп учрайди.

Ушбу атама қадимги Ҳинд–Европа тилларидан келиб чиққан ва турли даврларда турли халқлар учун турли хил, аммо ўхшаш маънога эга бўлган.

Жанубий Шинжонда лангар хонақоҳ, почта бекати, меҳмонхона деб аталади, тожик ва форс тилларида эса лангар, маёқ маъносини билдиради, шунингдек туркийларда лангар уруғ номи сифатида қўлланади.

Қадим замонларда савдо йўллари ўтган барча масканларда карвонсарой меҳмонхоналари, ўткинчи савдогарларга хизмат қилувчи савдо дўконлари бўлганлиги ҳаммага маълум.

Антик давр ва Ўрта асрларда Уструшана – Хўжанд савдо йўли Лангар қишлоғи орқали ўтган. Табиийки, хизмат кўрсатиш пунктлари тармоғи мавжуд бўлган. Бизнингча, лангар атамаси меҳмонхона, бекат каби маъноларни англатади.

Лангар атамасининг маъноси тўғрисида кўплаб фикрлар мавжуд. Одатда лангар номи маҳаллий зиёратгоҳ бўлган ёки унинг ёнида жойлашган қишлоқларга берилган.

О.И.Смирнованинг фикрича, лангар атамаси ўз мазмунига кўра мусулмон кабристонларидаги мақбара – хонақа атамасига тенгдир.¹

Лангар қишлоғи яқинида жойлашган Лангар ота мақбараси Тожикистоннинг энг машҳур ибодатхоналаридан биридир. Н.О.Турсуновнинг фикрича, бу ерда илк мусулмон пешволаридан бўлган Исмоил ота дафн этилган. Кейинчалик, Амир Темирнинг буйруғи билан бу ерда мақбара қурилган. Шунга кўра, лангар маъносини хонақоҳ ёки зиёратгоҳ маъноларига ҳамоҳанг тўхташ жойи, деган маънолари ҳам бир-бирига яқин эканлигини кўраимиз. А.З.Розенфельд ҳам лангар топонимини хонақоҳ маъносини англатишини кайд этади.²

Лангар қишлоғи ёнида Тоғоёқ қишлоғи жойлашган.

Нов шаҳарчаси Уструшана ва Хўжанд ўртасида жойлашган. Қишлоқнинг чап томонида Туркистон тизмасининг ёнбағридан бошлаб Ширинсой дарёси оқиб ўтади.

Нов топоними ҳақида Н.О.Турсунов куйидагиларни ёзади: «Новак майдони «баланд–сув», «нам»³ маъноларини англатади.

Тожикистонда ва унга яқин республикаларда кўплаб топонимларнинг аниқ таҳлили тилшунослар ва бошқа соҳа вакиллариининг биргаликда илмий ишлар олиб боришини талаб қилади. Бу топонимлар муайян тилнинг қонуниятлари асосида ясалган бўлиб, ҳозирги пайтда ижтимоий ва маданий аҳамиятга эгадир. Бу топонимларнинг кўпида тарихий воқеалар, шунингдек сўзлар этимологияси яширинган. Испони топоними таҳлил қилинганда ҳам юқоридаги фикрлар ўз исботини топади. Испони–Қирғизистоннинг Лайлак туманининг маъмурий маркази. Қадимда ва Ўрта асрларда бу маскан Уструшананинг бир қисми бўлган. Ғўлакандоздан 40–45 км жанубда, Туркистон тизмасининг Шимолий этакларида жойлашган. Хўжанд аҳолиси қишлоқ номини испони, қирғизлар ва ўзбеклар эса исфана деб талаффуз қиладилар. А.К.Мирбобоевнинг фикрича, испони атамаси

¹ Смирнова О.И. Археологические разведки в Уструшане в 1950 г. // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1953. - №37. - С. 190

² Розенфельд А.З. Проблемы региональности и десемантизации в таджикской топонимике // Ономастика Средней Азии. - М.,1978. - С. 68

³ Турсунов Н.О. Указ. соч. - С. 176

қадимги сўғдча шимгич ёки спанчдан келиб чиққан.

Қадимги сўғдлар ўзларининг яшаш хонасини шимгич деб аташган. Вақт ўтиши билан форс–тожик тилида бу атама сипанчга айланган. Бу сўз Муғ тоғидан топилган ҳужжатларда, эски хатларда, шунингдек шеърятда учрайди. Ҳужжатлар Б–1, 1 иборани ўз ичига олган «спнс ь рспн», «инн менежери» деган маънони англатади.¹ Ушбу иборада биринчи қисм – спнс маънога эга бўлиб, меҳмонхона деган маънони ҳам англатади. Паҳлавий луғатда спанч, испанч шаклида берилган бўлиб, меҳмондўстлик, яшаш хонаси каби маъноларни англатади.

Муғ тоғидан топилган ҳужжатлар VII–VIII асрларга тегишли эканлигини кўрсатади.

Рўдакий ва Фирдавсий асарларида ҳам бу атама юқоридагилар каби испанча шаклида учрайди.

«Бухоро тарихи» китобининг муаллифи Наршахийнинг ёзишича, Байкандда мингдан ортиқ работ ва сипанчлар бўлган, айнан шунча қишлоқлар бўлган. Савдо йўллари ўтган қишлоқларнинг аҳолиси сипанчлар қуриб, пул топишган. Қадимги сипанчлар отлари ва буюмлари билан 200 кишини сиғдира олган. Албатта бу маълумотларнинг барчаси Испони қишлоғининг қадимийлигидан далолат беради.

Ғончи қишлоғи Басмандасой дарёсининг чап соҳилида жойлашган бўлиб, у сув манбаини Туркистон тизмасининг қор қопламларидан олади. Ғончининг марказида 1912–йилда рус тадқиқотчиси Ф.А.Симоннинг ташаббуси билан қайта қурилган бозор вужудга келди. Марказда бешта булоқ бор. Маркази Миркамбекор деб номланган ва унинг атрофида кичик гузарларда жойлашган булоқ номлари Чуқурак, Сари Мозор, Файзобод ва Маҳалла деб номланган. Чуқурак географик жойлашувига кўра шундай номланган. У бошқа булоқлардан бироз пастроқ жойлашган. Шунинг учун у чуқурак деб аталади, яъни «паст», «чуқур» деган маънони иифодалайди. Сари Мозор мақбараси (мозор)

¹ Мирбобоев А.К. Испанч, Испони, Исписор // Илм ва хаёт. - 1992. - №10. - С. 37

ясси қияликда жойлашган. Бу ерда қишлоқ аҳолисининг умумий қабристони бўлган. Эшонлар Файзобод («гуллаган қишлоқ») чорраҳасида яшаганлар.

Археологик қазилмалар ва бир қанча тарихий ёдгорликларнинг мавжудлиги Гончи ҳам Уструшананинг энг қадимги манзилгоҳларидан бири эканлигини кўрсатади.

«Ҳозирги Гончи ва Газандарак халқининг аجدодлари, – деб ёзади академик Н.Н.Негматов, – бу жойда қадимдан яшаб келган.¹

Қадимги ёзма манбаларда Гончи номи ҳақида маълумот йўқ. Аммо шаҳарнинг кўплаб аҳолиси бу исм «гунчи» сўзидан келиб чиққан деб ҳисоблашади. Бу ерга Ўрта Осиёнинг турли вилоятларидан аҳоли йиғилиб келган. Бошқа бир гуруҳнинг фикрича, бу ном «хончи» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «меҳмондўст одамлар уйи»деган маънони англатади. Учинчи гуруҳ аҳолиси «гончи» кичик хонликни кўрсатадиган «хонча» атамасидан келиб чиққан деган фикрни айтишади. Бундан ташқари, тожик тилининг турли лаҳжаларида» хонч «қишлоқ хўжалиги атамаси сифатида ишлатилади. Дарҳақиқат, аҳоли малакали боғбонлар ва узум етиштирувчилар бўлиб, уларнинг маҳсулотлари бутун туман ва ундан ташқарида машҳур бўлган. Аммо бу карашларлар ҳам асоссиз.

С.Қораев «ганчи» атамасини таҳлил қилиш билан бир неча йил олдин шуғулланган. Унинг «Ганчи» сарлавҳали мақоласи «Фан ва турмуш»журналида чоп этилган. «Ганчи» сўзини таҳлил қилишда бу атамани «қўйчи» – чўпон деб таҳлил қилган.² А.Л.Троицкаянинг фикрича, «ганчи» сўзи туркий бўлиб, лавозим унвонидан олинган. Қадимги даврларда бундай мавқега эга бўлган шахс чорва молларини бошқарган ва хон саройига гўшт етказиб бериш билан шуғулланган.³

Шарафидин Али Яздийнинг «Зафарнома» сида қирқдан ортиқ қабила ва элатларнинг номлари берилган. Улар орасида ганчи, ҳазора ганчи ҳам бор.

«Гончи» атамасини ҳамда Уструшананинг бошқа қадимий топонимлари –

¹ Негматов Н.Н. Древняя и раннесредневековая Уструшана. - С. 125

² Қораев С.К. Гончи // Фан ва турмуш. - 1974. - №4. - С. 17

³ Троицкая А.Л. Ганчи, ганчибаши в Кокандском ханстве // Тюркологические исследования. - М. - Л. - 1963. - С. 27

Бунжикат, Вогат, Урканд, Ростровут, Хушоватлар каби таҳлил килиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Самарқандда «Ғончи» номли дарё бор. Қадимги манбаларда «ган» сўзининг этимологияси буйича айрим маълумотлар учрайди. Масалан, луғат муаллифи «Бурхони Коте «ёзади:» Гона–Ямандаги бир шаҳарнинг номи. Айтишларича, бу шаҳарнинг лойида олтин бор, лой сув билан ювилади ва олтин олинади».¹

Уструшана ҳунармандлари нафақат олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металлларни қайта ишлаш сирлари бўйича мутахассислар, балки ер ости сув иншоотларининг моҳир ижодкорлари ҳам бўлган.

Искандар Зулқарнайн қароргоҳига яқинроқ бўлган жойлардан бирининг номи тарихий манбаларда Ғазза деб юритилади. Бу жой Ўрта аср Араб географлари томонидан Ғазна деб номланган ва у Шаҳристон – Хўжанд йўли устида жойлашган деб ҳисобланади.

Тарихий асарларда бу шаҳар ҳақида баъзи маълумотлар мавжуд. Арриан ёзишича: Александр Ғазо деб аталган лагердан энг яқин шаҳарга кўчиб ўтди. Айтилишича, варварлар атрофдан етти шаҳарга қочиб кетган. Кирополис, уларнинг энг каттаси; у ерда барбарлар кўпроқ тўпландилар. Унинг ўзи Ғазога яқинлашиб, шаҳарни бўрон билан ҳаракатга келтиришни буюрди, деворлари атрофида ҳамма жойда олдиндан ясалган нарвонларни паст қилиб қўйди ва лойдан йиқилди.»² Искандар Зулқарнайн ўзи тахмин қилганидек шаҳарни осонгина эгаллай олмади. У шаҳарни деярли вайрон қилди. Полибиус бу ҳақда қуйидаги маълумотни беради:

«Адолат ва бурч тўғрисида гап кетганда Ғазо аҳолисини муносиб тарзда мақташни талаб қилади. Александр Македонскийга кўплаб жойлар жангсиз таслим бўлганда, бу шаҳар аҳолиси мардонавор қаршилик кўрсатдилар.»³

Ғазантерак қишлоғида қадимги Эски қалъанинг қолдиқлари шу кунгача

¹ Шараф ад-Дин Али Язди. Зафар-наме. - Ташкент, 1982. - С. 54

² Арриан. Указ. соч. - С.146

³

сақланиб қолган. Археологик маълумотларга қараганда «... турар жой деворлар билан ўралган, қолдиқлари жойларда сақланиб қолган, у 5–6 гектарни эгаллаган. Қалъадан сирланмаган гил идишларнинг кўплаб бўлақлари топилган. Қалъа ўртасида турар жой жойлашган, сунъий ариқлар билан табиий тизмалар ҳар томондан яхши ҳимояланган».¹

Араб ва форс олимлари томонидан ёзиб қолдирилган ўрта аср манбаларидан олинган маълумотлар Ғазакнинг Уструшанага тегишли эканлигига тасдиқлайди. «Худуд–ул–олам» нинг номаълум муаллифи мана бундай ёзади: «Ғаза Сурушана худудидаги катта далалар ва кўп сонли шаҳарчадир»²

«Ғазантерак» топоними икки қисмдан иборат: «ғазан» ва «терак». «Ғаз» сўзи «қалъа» деган маънони англатади. Терак ёғоч олинадиган дарахт маъносини англатади. Топоним дарахтлар билан ўралган қалъа деган маънони англатади. Дастлаб қурилган шаҳар вайрон қилинган ва ундан фақат ички қалъа – Ғаз қолган. Ғаз атрофига кейинчалик турли хил дарахтлар экилади ва атрофи дарахтзорга айланади. Бу ҳолат Ғазантарак қишлоғининг пайдо бўлишига асос бўлган.

Басмандасой дарёсининг ён атрофидаги катта қишлоқ Басманда қишлоғидир.

Н.Н.Негматов ёзишича, – тоғдаги шаҳар, қишда музлайдиган кенг дарё соҳилида жойлашган. Шаҳарда сув кўп ва яхши бўлиши билан бирга, совуқ иқлим туфайли у ерда боғдорчилик ва узумчилик билан шуғулланиш мумкин бўлмаган, лекин унумдор ерларда ўтлоқзорлар кўп бўлиб, чорвачиликнинг ривожланишига ҳисса қўшган яшил ва қуруқ ем–хашак жуда сероб бўлган.³

Араб–форс географларининг асарларида учрайдиган Марсманда ҳозирги Басманда қишлоғи бўлса керак. Бу топонимларнинг яқинлиги ва ўхшашлиги, шунингдек, кенг дарё бўйида жойлашганлиги, Марсманда фонетик ўзгаришга

¹ Худуд-ул-олам. - Душанбе, 1983. - С.71

² Худуд-ул-олам. - Душанбе, 1983. - С.71

³ Негматов Н.Н. Уструшана в древности и раннем средневековье // Труды Отделения общественных наук АН Таджикской ССР. - 1957. - Т.55. - С. 32

учраб, Басманда шаклига келиб қолган бўлиши мумкин деган фикрлар мавжуд.

XX аср охирида Уструшананинг иккита қишлоқларининг номи тарихий асарларда кўп учраши билан ажралиб туради. Бу Метк ва Даҳкат қишлоқларидир.

Метк қишлоғи яқинида, Кофар қалъаси ёдғорлигининг жанубида, темир казиб олиш жойлари аниқланган.

Ўрта аср Уструшана ҳаритасига назар ташласангиз, у ерда араб–форс географларининг Марсманданинг жойлашуви тўғрисида аниқ маълумот берилган. Бу маълумот орқали ҳозир Басманда деб номланаётган қишлоқ қадимда, яъни Ўрта асрларда Марсманда деб номланган деган хулосага келиш мумкин.

Бу эса айрим топонимлар Сўғд календари кунлари номлари асосида номланган деб хулоса чиқаришни тақозо этади. Марсманда топоними тўғрисида ҳам шундай фикр қилиш мумкин. Бу ҳол ҳозир ҳам Ўрта Осиёда бозорларни номлашда учрайди. Душанбе, Чоршанбе, Паншанбе, Жума–бозор ва бошқалар. Ушбу ҳолат қадимий илдизларга эга бўлиб, Сўғд давридан бошланган. Беруний ёзишича:»... сўғдийлар ҳар ойда бир хил номга эга бўлган кунларда байрамларни ташкил қилишади.»¹ у, шунингдек, махсус календар кунига кўра маълум жойларда бозор куни бўлади. Шундай қилиб, Марсмандда бундай кун ойнаинг 29–куни–мрспнтрвкга тўғри келди. Савдо–сотикни шу куни ўтказилиши ҳақида бошқа манбалар ҳам хабар беради.²

Оқ дарё Басмандасойнинг ўнг томонидан оқади. Унинг бошланғич қисми Ровутчи ва Ровутан оқимларининг қўшилишидан ҳосил бўлган Даҳкатсой деб аталади. Чап қирғоқдаги ушбу сойнинг қуйи қисмидаги жойлардан бирида Даҳкат қишлоғи жойлашган. Уструшананинг қадимий масканларидан бири ҳисобланади. Даҳкат топоними ҳам қадимги тарихий манбалардаги маълумотларда учрайди. А.Билалов қишлоқ чеккасида олиб борган

¹ **Беруни Абу Райхан.** Канон Масъуда. Избранные труды. Т. V. – Ташкент, 1957; Он же. Осор-ул-бокия. – Душанбе, 1991

² **Беруни Абу Райхан.** Канон Масъуда. Избранные труды. Т. V. – Ташкент, 1957; Он же. Осор-ул-бокия. – Душанбе, 1991

тадқиқотлари давомида ўрта аср ёдғорлигига оид маълумотларни топди. Тарихий манбалардан Даҳкат Заҳриддин Бобурнинг Бобурномасида бир неча бор тилга олинади.¹ 1500–1501 йилларда Шайбонийхон катта қўшин билан Сирдарёни кесиб ўтганида Бобур кичик қўшини билан Ўратепа тоғлари томон чекинган. У Юнусхондан қишни Даҳкатда ўтказиш учун рухсатини олади.

Даҳкат номи, шаклига кўра, қадимий топоним бўлиб, икки қисмдан иборат: «дах» – ўн ва »кат « – уй, ҳовли, аҳоли.

Даҳкатнинг пайдо бўлишига дастлабки ўнта уй ёки ҳовли асос бўлиб хизмат қилган бўлиши мумкин.

Хшекат–Даҳкат яқинида жойлашган қишлоқ. Кўп мутахассислар «ҳшекат» сўзининг маъносини «қушбеги» деган хулосага келишган. Қушбеги– овчилар бошлиғи, ҳукмдор саройидаги лавозим маъносини англатади. Муғ тоғидан топилган ҳужжатларда унинг «ҳшекат»² шакли мавжуд.

«Хшекат» топоними «кат» компоненти ёрдамида ҳосил бўлган, кат тополексемаси тўғрисида юқорида маълумот бериб ўтдик.

Шаҳристон довомига кўтарилишда Ишакат– Хшекат деб аталадиган қишлоқ бор. Илк Ўрта асрларда яратилган асарларда бу топоним Ишката кўринишида учрайди. Бу топоним Оқ шаҳар тарзида талқин қилинади. Фарғона вилоятидаги Ахсикат, ўрта асрларда Ишкат бўлганлиги ва Оқ шаҳар маъносини англатгани ўша даврларда (Ўрта асрларда) ёзилган манбаларда учрайди. Жойнинг бундай номланишининг асосий сабаби бу жойларда оқ мармар тош кўп бўлганлиги билан боғлиқ деб ўйлаймиз. Бу фикр В.И.Бушков томонидан ҳам кайд этиб кетилган.³

Уструшананинг жануби–шарқий қисмидаги тоғ олди ҳудудларида Ростровут ва Кажровут қишлоқлари бўлиб, бу топонимлар ровут топоформанти

¹ **Билалов А.И.** Памятники древнего орошения бассейна Шахристансая // Материальная культура Таджикистана. Вып.3. – Душанбе, 1978. - С.165-178; Он же. Из истории ирригации Уструшаны. – Душанбе, 1980. - 209 С.

² **Билалов А.И.** Памятники древнего орошения бассейна Шахристансая // Материальная культура Таджикистана. Вып.3. – Душанбе, 1978. - С.165-178; Он же. Из истории ирригации Уструшаны. – Душанбе, 1980. - 209 С.

³ **Бушков В.И.** К проблеме топонимии авестийских гимнов // Этнографическое обозрение. - 1998. - №1. - С. 60

ёрдамида ясалган. Бу топонимларнинг асоси Рост ва Каж тополексемалари форсча– тожикча бўлиб, Тўғри ва Эгри деган маъноларни англатади, работ эса арабча сўз бўлиб уй, макон, қишлоқ маъноларини англатади. Қадимги сўғд хужжатларида – овуат атамаси учрайди ва жой деган маънони англатади. Бизнинг тахминимизча, «ровут» топоформанти аслида сўғд хужжатларидаги овуат бўлиши ҳам мумкин. Қадимги шарқий эрон тилида ровут атамаси дам олиш жойи бекат маъноларини англатган.

А.Абдунабиевнинг фикрича, ровут топоформанти форсчада-ўтлок маъносида, эроний тилларнинг ҳинд–европа гуруҳидаги баъзи тилларда рева – очик жой, макон каби маъноларда келади.¹ Юқорида таъкидлаганимиздек, одатда бундай дам олиш, бекатлар савдо йўлларида жойлашган бўлади .

«Ростровут» топоними икки қисмдан иборат бўлиб, ўсиш, тўғри каби маъноларни англатса, ров-бекат маъносига тўғри келади. Дарҳақиқат қишлоқнинг Ўратепа-Исфана савдо йўлида жойлашганини инобатга олсак, бу топоним савдо йўлида тўхтаб туриш, дам олиш деган маънони англатади деган хулосага келиш мумкин.

Кажровут қишлоғи Ростровут яқинида жойлашган. Бу топоним Ростровут топонимига жуда яқин, лекин бу иккала лексемалар антоним сўзлар ҳисобланади. Сўзнинг биринчи қисмидаги, каж лексемаси рост лексемасининг антоними бўлиб, эгри деган маънони англатади. Аммо каж лексемаси бу топоним таркибида узоқмас деган маъносида келади. Чунки қишлоқ савдо йўлидан бироз нарида жойлашган. Бизнингча шунинг учун ҳам географик жойлашуви ҳисобига уни Кажровут деб аташган.

Даҳанасой дарёси атрофида бир неча қишлоқлар мавжуд бўлиб, улар бир неча жарликларнинг Басмандасой дарёси билан боғланиши натижасида пайдо бўлган. Улар орасида Мужум қишлоғи қадимий қишлоқлардан ҳисобланади. Ўратепа-Исфана ва Оббурдон-Ғончи карвон йўллари кесишган ҳудудда жойлашган бу қишлоқ туб аҳоли фикрига кўра, қишлоқ биринчи кўчманчи–

¹ Абдунабиев А.А. Лингвистический анализ топонимии региона Уратюбе. - С. 6

Мужум кўйчи номи билан аталган. Бу қишлоқда қадимдан то ҳозиргача ўзбекларнинг қарлуқ лахжаси вакиллари яшайди.

Қишлоқнинг қадимийлигини қишлоқ атрофидан Кушон давлатига оид уч юз динар танганинг топилиши ҳам исботлайди. Бу тангалар милодий II–III асрларга оид бўлиб, Рим императори номидан чиқарилган.

Мужум топоними этимологияси буйича дастлабки маълумот халқ орасидаги юрган халқона этимологияга кўра, Мужум кўйчи вафотидан сўнг унинг номи илоҳийлаштирилиб, бу қишлоқ унинг номи билан атала бошлаган деган тахминий фаразлар бўлиб, бу албатта илмий асосга эга эмас.

Бошқа бир фаразга кўра, биринчи кўчманчилар Оғолик гуруҳининг вакиллари бўлган. Улар Исфаранинг шарқида жойлашган Мужум-Бодкон худудидан кўчиб келганлар.¹ Баъзи олимлар топоним қадимийлиги ва Рим империяси билан савдо муносабатлари бўлганлигини, бунга бу ерлардан топилган тангалар гувоҳлик беришини таъкидлайдилар.² Бу тангалар етита Рим императори (Веспасиан, Тражан, Хадриан, Sabina, Антони Пиус, Маркус Аврелий ва Соммодус) номидан чиқарилган.

Шунингдек, баъзи олимлар Мужум топоними таркибидаги-жумни тополексема деб, канал, сув омбори деган маъноларда қўлланишини қайд қилади.³

Уструшананинг қадимий шимоли–шарқий қисмида Шавкат шаҳри жойлашган бўлиб, бу топоним ҳақидаги дастлабки маълумот Сўғд хужжатларида учрайди. Шаҳар ҳозирги Спитамен тумани худудида жойлашган. Бу худуднинг Сирдарё каналларидан бири ҳозирги кунгача Шавкат номини сақлаб қолган. О.И.Смирнова шаҳарни юқори Зарафшоннинг Паргарида жойлашган Шаватк қишлоғи бўлиши мумкин деган фикрга боради. Қадимий «Съвктх» сўзма–сўз қора шаҳар деган маънони англатади.⁴

¹ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана. - С. 284

² Зеймаль Е.В. Клад римских денариев из Таджикистана // Нумизматика и эпиграфика. - 1962.

³ Смирнова О.И. Вопросы исторической топографии и топонимики Верхнего Зеравшана. - С. 62

⁴ Смирнова О.И. Карта верховьев Зеравшана первой четверти VIII в. // Страны и народы Востока. - 1961. - Вып.2. - С. 228

«Қора» маъносини англатувчи «Сив» сўзи топонимнинг асосини ташкил этади ва бу ерда Сўғд топоформанти «кат» сўз шакллантирувчи сифатида келади. Бироқ, баъзи тадқиқотчилар топонимидаги кат топоформанти мавжудлигини ҳисобга олмаган ҳолда «сив» сўзини «қора» (қора, паст қатламлар, дехқонлар) деб таржима қиладилар¹. Бу сўзни П.В.Лурие топоним бўла олмайди, деб ҳисоблайди.² Баъзи тадқиқотчилар бу топонимни этноним, шунингдек пиёда жангчи, учқур от каби маъноларга эга деб қайд этганлар.

Шоҳнома асаридаги афсонавий қаҳрамон Сиёвуш номи ҳам сияваршандан олинган бўлиб, ўзаги Сив сўзидир. Сияваршан сўзи қора тойчоқ деган маънони англатади. Сиявуш–куёш ва ер ости худоларининг вазифаларини бирлаштирган табиатнинг ўлиш ва тирилиш худосининг Марказий Осиё версияси, Хоразм сулоласининг афсонавий асосчиси, унинг култи Хоразмдан ташқари Самарқанд, Бухоро ва Хўжандда ҳам тарқалган.³

Шуни таъкидлаш керакки, қора сўзини таҳлил қилишда тўғридан– тўғри таржима қилишдан ташқари, унинг ички маъноларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Сиё сўзи қора маъносидан ташқари қоронғи, катта каби маъноларида ҳам қўлланганлигини кузатиш мумкин. Баъзи ҳолларда дoston қаҳрамонларининг ҳолатини ҳам кўрсатишга хизмат қилади. Шаҳар номи номаълум афсонавий қаҳрамон номи билан боғлиқ бўлган бўлиши мумкин.

Шавкат шаҳри жуда катта ҳудудга чўзилган бўлиб, мусқаҳкам қалъалари мавжуд бўлган. Бу қалъалардан баъзиларининг ҳаробалари ҳозир ҳам мавжуд. Ҳаробалардан бири Мунчоқ тепа деб номланади. Мунчоқ тепа ёнидан оқиб ўтган Ширинсой Сирдарёга бориб қуйилган.

Шавкатдан унча узоқ бўлмаган, Оқ дарё бўйида Жанкакат ва Суйдак номли қадимий иккита шаҳарча жойлашган. Жан топоасоси дарё атрофида жойлашган деган маъно англатишини ҳисобга олсак, Жанжакат Оқ дарё атрофида

¹ Grenet Fr., Sims-Williams N., De la Vassire E. The Sogdian Ancient Letter// BAL. Vol.12. Bloomfield Hills, 1988. - P. 93

² Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. - С. 92

³ Азамова М. Семантика эпитета «сиёх» (черный) в эпосе «Гуругли» // Известия Отделения общественных наук АН Таджикской ССР. - 1988. - №1(9). - С. 60

жойлашган шаҳар маъносини англантиши кўринади.

Қадимий Урканд шаҳри Шавкатдан Уструшананинг шимоли–ғарбий қисмига олиб боровчи йўлда жойлашган. Ал Истахрий ёзишича ... ундан кейинги шаҳар (Бунжикатдан) катталиги бўйича Зомин бўлиб, Фарғонадан Сўғд томон бориладиган жойда жойлашган ва Сусанда деб аталади.¹ Бу топоним тўғрисида Ибн Ҳаукал батафсилроқ маълумот беради: ... ва Зомин бу шаҳарни (Бунжикат) катталигича чиқади ва у Фарғонадан Сўғд томонга борадиган манзилда жойлашган ва бу жой – Сусанда деб ҳам аталади. Ҳар хил жангу-жадаллар туфайли эски шаҳар вайрон қилинган, бозорлар, жума масжиди бўлган, деворлари бўлмаса–да, одамлар янги Сусандага кўчиб ўтишган. Бу ерлар серунумдор бўлиб, боғлар, узумзорлар ва далалар эга эди. Шаҳар орқа томони Уструшана тоғларига қараган, олд томони Ўғуз мамлакатига қаралган бепоён текислик ва даштлардан иборат маскан .²

Тарихий манбаларда шаҳарнинг иккинчи номи Булисида тарзида учрайди. Сўғдиёнада Искандар Зулқарнайн асос солган шаҳарлар кўрсатилган, манбалардаги куйидаги фикрлар ҳам қимматлидир

... кейин Дизак ҳам, Зомин ҳам алоҳида шаҳарлар бўлиб, улар ўтмишда бири Сарсанд номи билан юритилган ва иккинчиси Александропол деб аталган.³

Навганда қишлоғи Истаравшан-Хўжанд йўли устида жойлашган. Қишлоқда қадимдан ҳозиргача туркий қавм вакилларидан ўзбекларнинг юз уруғи вакиллари яшайди

Шундай қилиб, илмий таҳлиллар шуни кўрсатадики, Уструшона антик ва Ўрта асрларда қишлоқ хўжалиги соҳаларида ҳам, тоғли худудларда ҳам ўз таркибида бир нечта шаҳар ва посёлкаларга эга бўлган.

Дарёлар, тоғлар, суғориш каналлари ва бошқа географик объектларнинг номлари

¹ Al-Istakhri AbuIshak al Farisi. BGA, I. - P. 327

² IbnHaukal, Abul-I-Kasiman-Nasibi, BGA. II. – P. 379

³ АбдунабиевА.А. Лингвистический анализ топонимии регионаУратюбе. - С. 7

Топонимика фан тармоғи сифатида нафақат шаҳар ва қишлоқларнинг, балки бошқа кўплаб географик объектларнинг, шу жумладан дарёлар, тоғлар, сойлар, ариқлар, суғориш тизимлари, кўллар, тепаликларнинг номларини ҳам ўрганади.

Қадимги Уструшонанинг асосий қисми тоғли ҳудудлардан иборат. Шунинг учун у юқорида айтиб ўтилган географик объектларга жуда бой. Уструшонанинг Шимолий чегараси Сирдарё қирғоқларигача чўзилган. Ўрта асрларда Сирдарё Ашард ёки Ҳшард (Хасарт)¹ номи билан, Хитой манбаларида еса Ё–ша (Ёк–шат)² шаклида тилга олинган.

Яҳарт номи ўзининг Ўрта аср вариантлари билан Ҳашарт (Хасарт) қадимги эроний «якшарт» (жахсартд) бўлиб, «ҳақиқий марварид»³, жажса–ҳарта – «олмос дарёси» ёки жажса–рта – «оқар дарё»⁴ деган маънони англатади. Қадимги туркийчада бу дарё Энче – окуз деб аталган, бу «марварид дарёси» деган маънони англатади.⁵

Пишлоқ номи илк бор эрамиздан аввалги IV аср қадимги Эрон манбаларида Силис⁶ шаклида тилга олинган. Хитой манбаларида Ши–эр–хе, яъни пишлоқ дарёси шаклида тилга олинади. Пишлоқ номи «сер» Сака сўзидан олинган бўлиб, «мўл–кўл, тўлиб–тошиб оқаётган дарё»⁷ деган маънони англатади.

«Пишлоқ» номининг келиб чиқиши Чуваш тилида «марварид»⁸ маъносида сақланиб қолган қадимги туркий «сил», «селем» сўзлари билан ҳам боғлиқ. Айрим Хитой манбаларида Сирдарё Э–че (Эҳ–эх) ёки у–у деб аталиб, «оқим», «дарё» маъноларини англатувчи туркий «уаруар» сўзининг транскрипсияда

¹ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. - Баку, 1986. - С.138

² Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. - М., 1964. - С.75

³ Мурзаев Э.М. Средняя Азия. Физико-географический очерк. - М., 1957. - С. 253

⁴ Лившиц В.А. Древнее название Сырдарьи // Вестник древней истории. - 2003. - №1. - С. 10

⁵ Аманжолов А.С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. - Алма-ата, 1959. - С.153; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. - М.- Л., 1951. - С.34

⁶ Горбунова Н.Г. Фергана по сведениям античных авторов

// История и культура народов Средней Азии. - М., 1976. - С. 27; Кляшторный С.Г. Указ. соч. - С.76

⁷ Мурзаев Э.М. Указ. соч. - С.253; Kljastornij S.G. Sir-Darja

// CAJ. Vol.6, 1961- P. 2

⁸ Шониёзов К.Ш. Канг давлати ва канглилар. -Тошкент, 1990. - С. 64

берилишидир. Фенг Ленжун дарё унинг номи билан аталган «Си эн си зхуан» сўзини қайд қилади.

Сирдарёни «Қанг дарёси»¹ ёки Қангур² деб ҳам аташган, бу «Қанг», «қангли»³ этноними билан боғлиқ. Араблар Сирдарёни Сайхун, форслар Рудий Сайхан⁴ ёки Гулзариюн деб ҳам аташган. Ёхан – «дарё» ва сиоба – «оқаётган дарё»⁵.

«Бурхони коте» луғатида муаллиф шундай ёзади: «Сайхун–Хожент яқинидаги Трансоксианадаги дарё номи»⁶.

Сирдарё қадимги юнон муаллифларининг ёзувларида Яҳартис, Яҳартес, Танаис номи билан юритилган. Арриан, муддатли «Танаис» ёрдамида ёзади:»... У ердан (Мараканд – Самарқанд) Танаисга кўчди, бу дарё Хирқон денгизига қуйилади». Полибийнинг ёзишича, «Танаис Меотида кўлига қуйилади».

Страбон бу дарё тўғрисида қуйидаги фикрларни ёзган :»... шунингдек, улар Бактрианадан юқорида Охус дарёси ўртасида Шарқ томон жойлашган Сўғдиёнага эгалик қилиб, бактрияликлар мамлакатини Сўғдиёнадан ажратиб турган Иаҳартес дарёси ҳам сўғдиёналиклар ва кўчманчилар билан чегарани ташкил этади «.⁷

Авестода Турон раҳбарларининг қароргоҳи Қанха шаклида номланган. «Шохнома»да номи «жаннат Қанг»га ўхшаб кетади. Шохномада Фирдавсий ушбу шеърнинг афсонавий қаҳрамони-Сиёвушгирд шаҳри Сиёвуш томонидан қурилганлигини ёзади. Шеър матнига кўра, бу шаҳар ажойиб худудда-Гангада жойлашган. Шаҳар ҳаробалари Сирдарёдан 8 км шимолда жойлашган ва Канка номи билан танилган. Тадқиқотчилар афсонавий Гангани Канка деб ҳисоблашади.

¹ Птицин Г.В. К вопросу о географии «Шахнаме» // Труды Отделения Востока государственного эрмитажа. - 1947. - Т.4.

- С. 303

² Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. - С. 138

³ Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии // Этнонимы. - М., 1971. - С. 134

⁴ Баевский С.И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях // Страны и народы Востока, 1980. - Вып. 22. - С. 87

⁵ Птицин Г.В. Указ. соч.- С.303

⁶ Яйленко В.П. Палеоазиаты и этническая история древней Средней Азии. - С. 133

⁷ Цит. по Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар. - С. 132

Ушбу маълумотларга қараганда, Фирдавсий дарёни ушбу ҳудуд номи билан эслатиб ўтган деб ҳисоблаймиз. Ҳозирги вақтда дарё Сирдарё деб номланади, бу сўзма–сўз «сирли дарё» деган маънони англатади. Бу ном А.Девонакулов¹ томонидан берилган халқ афсонаси билан боғлиқ.

Аммо, дарё номининг келиб чиқиши афсона билан боғлиқ эмас. «Сир» деган маънони англатувчи «пишлоқ» сўзи икки ҳарф «р», яъни «сирр» билан ёзилган. Кетма–кет иккита бир хил ҳарф ёзиш керак бўлган араб алифбосида фақат биттаси ёзилади. Лекин устига «ташдид» махсус белгиси қўйилади. Бундан ташқари, худди шу араб алифбосида «и» ва «е» ҳарфлари бир хил шаклга эга бўлиб бу сўзни «сир» ёки «сер» деб ўқилиши мумкин бўлган шаклга эга.

Шунинг учун дарё номини тожик биродарларимиз зўрма–зўраки «Сердарё» деб ўқиш тарафдоридирлар ва «сер» сўзи «қониққан», «тўйинган» маъноларини англатишини, у «юқори сув», «сув билан тўйинган» маъносида бу дарёнинг номига мос келади деб, Сирдарё номини нотўғри талқин қиладилар.

Яна бир тадқиқотда «Сир – сер» сўзи Муғ ғоридан топилган ҳужжатлардаги сўғдча «кучли», «жасур», «ғолиб» маъноларини англатишига тўхталиб, Сирдарёни шу сўзга боғлайди ва оддий халқ талаффузида «Сердарё» эмас, «Сирдарё» деб кетилган деган фаразни олдинга суради.

Уструшонанинг Зарафшон вилояти–вилоятнинг тоғли қисми ҳисобланади. Бу ҳудуддан кўплаб дарё ва сойлар оқиб ўтган, уларнинг манбалари Буттама тоғларида, аниқроғи Зарафшон тизмасида жойлашган. Уларнинг энг йириги Зарафшондир.

Ўрта аср Араб манбаларида уни Соғда дарёси деб аташган. Ушбу манбаларнинг муаллифлари Зарафшон Буттаман тоғларида жойлашган музликдан келиб чиққанлигини таъкидлайдилар.

Дарё номи ҳақида В.В.Бартольд шундай ёзади: «майдони яқин–яқингача Туркистон сиёсий ва маданий ҳаётининг деярли маркази бўлиб қолган

¹ Цит. по Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар. - С. 132

маданиятига дахлдор бўлган дарё араб манбаларида алоҳида номга эга эмас. Исломиятгача бўлган Намик номи араб манбаларида деярли учрамайди; ҳозирги Заравшон номи XVIII асргача маҳаллий адабиётда мавжуд эмас.»¹

Хитой манбаларида дарёнинг бошқа номи-Нами деб кўрсатилган. Баъзи олимларнинг тахминига кўра, Хитой йилномалари бизга Заравшоннинг қадимги Ариян номи – Намик сўзини англлатган. «Намик» сўзи «хурмат қилиш», «сажда қилиш»деган маънони англатади. Хитой манбаларида, шунингдек, ҳамма сиғинадиган Уструшонда Деси руҳи борлиги ҳақида хабар берилган. Ушбу Худонинг номи, шубҳасиз, Заравшоннинг қадимий номи – «улуғланган» Намик сўзига тўғри келади.² Бу қадимги даврларда Заравшон дарёсининг номи хурмат маъносидаги Намик сўзи билан қўлланганлигини кўрсатади.

Юнон муаллифлари Политимет деб номланган дарё тўғрисида маълумот қолдирганлар. Арриан, буюк Александрнинг Заравшон водийсидаги юришларини тасвирлаб, шундай ёзади:»... у Политимет дарёси билан суғорилдиган бутун мамлакат бўйлаб жойларни эгаллаб олди. Дарё суви қуриган жойда чўл бошланади. Политимет кўпинча Пеней деб ҳам аталган».³

Страбоннинг «География» китобида қуйидагилар ёзилган: «Аристобулус Сўғдиёна Политиметидан оқиб ўтадиган дарёни – македонияликлар томонидан берилган номни, худди улар ва бошқа кўплаб номлар қисман янгилари билан алмаштирилгани ва қисман қайта тиклангани каби аташади».⁴

Ўрта аср араб ёзма манбаларида дарё « Руди Сўғд «ёки» Сўғд суви «деб аталади. Қадимги юнонча Политимет номи «Намик» сўзига яқин маънодаги сўз бўлиб «жуда хурматли»деган маънони англатади. Қадимги даврларда ушбу дарёнинг хурмат ва муқаддаслик маънолари халқ афсоналари билан боғлиқ. Оташпарастларнинг муқаддас китоби Авестода ёзилишича, Зарвон Ҳурмуз номли ўғли бўлиши учун минг йил давомида кўп нарсани қурбон қилган биринчи Худодир. Шунинг учун қадимги орийлар бу дарёни муқаддас деб ҳисоблашган

¹ Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Соч. Т. III. - М., 1965. - С.185

² Мирбабаев А.К. Дахмаки Курката: раскопки и исследования. - С. 431

³ Арриан. Указ. соч. - С.146

⁴ Страбон. Указ. соч. - С. 489

ва унга сиғинишган. Бундан ташқари, Авесто матнларида сув тирик мавжудотнинг ўчоғи ва буюк совғаси, зардуштийларнинг худоси Аҳура Мазданинг совғаси сифатида кўрсатилган. Авестода «ап» шаклидаги сув атамаси 500 мартадан ортиқ тилга олинган. Масалан, оташпарастрларнинг пайғамбари Зороастернинг саволига, ер энг кўп ҳосил берадиган жойда, Аҳура Мазда шундай жавоб беради: «... сув кўпроқ бўлган жойда, улар буғдой етиштирсин, унумдор дарахтлар эксин.»¹ Шунинг учун, сувни Худонинг инъоми деб ҳисоблаб, улар унга сиғинишган. Аёл шаклида Қуёш худоси – Хуршед ёки Меҳр (Митра) билан бирга улар Анахита ёки Ноҳид номи билан сув маъбудасига эга эдилар. Ушбу маъбуда шарафига ибодатхоналар қурилган, у ерда унинг ҳайкалчалари жойлаштирилган. Ва ҳали ҳам Ариян моддий маданиятининг баъзи ёдгорликларида бу маъбуда расмини топиш мумкин.

Ўрта Осиё Ислом динигача бўлган динларида муҳим ўрин тутган қишлоқ хўжалиги култларининг тез қирилиб кетиши, Б.Н.Басиловнинг фикрича, улар расмий бўлиб, қоҳинларнинг кичик гуруҳи томонидан бошқарилганлиги билан изоҳланади. Қоҳинликнинг йўқолиши билан сиғиниш ҳам тўхтаб, халқ орасида фақат маълум урф–одатлар, ақидалар ва маросимлар давом этади.² Бу маълумотларга қараганда, Заравшон қадимги халқлар култига мубтало бўлган ягона дарё эмас, дейиш мумкин.

Заравшон дарёсининг замонавий номи ҳақида М.Е.Массон шундай ёзади:»... Заравшон номи Европа адабиётида «тарқоқ олтин» деб берилган, аммо дарёнинг бу номидаги зар сўзи маҳаллий аҳоли томонидан олтин деб талқин қилинса–да, унинг маъноси мажозий маънода «бойликни тарқатиш» сифатида тушунилади.³

Уструшона шундай ҳудудда жойлашганки, табиат унга аҳоли ҳаёти учун катта аҳамиятга эга бўлган кўплаб дарёлар, даралар, тепаликлар ато этган.

Ушбу географик объектларнинг барчаси ўзлари учун махсус номларга эга

¹ Мирбобоев А.К. Указ. соч. - С. 83

² Вайнберг Б.И., Ставиский Б.Я. История и культура Средней Азии в древности. - М.,1994. - С. 23

³ Массон М.Е. Из истории горной промышленности Таджикистана. - С. 86

бўлиб, улар яқин атрофда яшовчи одамлар томонидан берилган. Шу билан бирга, табиий шароитлар ҳар доим биринчи навбатда, шу жумладан ернинг ҳолати, аниқроғи географик жойлашуви, сўнгра уларнинг одамлар учун аҳамияти даражаси ҳисобга олинган.

Шу кунгача мавжуд бўлган дарёларнинг деярли ҳаммаси Туркистон тизма тоғларидан келиб чиққан бўлиб, тоғнинг қор қопламлари баҳор ва ёз даврида эриб, дарёларни сув билан таъминлаган.

Уструшонанинг жануби-ғарбий қисмида Шаҳристонсой дарёси оқиб ўтган. Бу сой қадимда Бунжикат шаҳри ва унинг атрофини суғорган. Бу нуқтада бирлашиб Шаҳристон довони яқинидаги Туркистон тизмаси этагидаги бир неча оқимларга асосланган.

Дарё ўз номини майдон-Шаҳристон номидан олган. Н.О.Турсунов бу ҳудуд этнографиясини ўрганиб чиқиб, Шаҳристонсойнинг қадимийлиги ҳақида шундай ёзади: «Шаҳристон ҳавзасида кичик қишлоқлар бўлиб, улар орасида Шаҳристон («шаҳарнинг ўрни») маҳаллий аҳамиятга эга бўлган иқтисодий марказ сифатида ажралиб турарди. Унинг турар-жой қисми, ҳайдаладиган ерлари ва боғлари иккала қирғоқда ҳам тарқалган бўлиб, бу ерлар Шаҳристонсой орқали суғорилган.¹

Шаҳристондан тахминан 16–18 км жануби-шарқда Каттасой номли дарё бошланади. Бу дарё Туркистон тизмаси этакларидан бошланадиган бир неча оқимларнинг қўшилиб кетиши натижасида ҳосил бўлган. Бу дарёлар қўшилувидан Истаравшаншаҳрининг жануби-шарқда Каттасой номли жуда катта сув омбори қурилган. Бу сув омбори ҳажман катта территорияни эгаллаганлиги учун «катта» деб номланган бўлиб, бу ҳозирги кунда Истаравшаннинг кўплаб аҳоли пунктлари учун сув манбаи ҳисобланади.

Дарёнинг манбаларидан бири Кенгкулсой деб аталади, бу «кенг кўл»деган маънони англатади.

Каттасой дарёсининг юқори қисмида Кенгкулсой, Кунжаксой ва Далёнсой

¹ Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана. - С. 309

деган бир неча дарёлар бор. Кунжаксой дарёси, жойлашиш ўрнига қараб, шундай номланган. У юқори бурчакда (кунжак) жойлашган. Далёнсой дарёси эса Далён қишлоғи номи билан аталган.

Худди шу худуддан Оби борик дарёси оқади, унинг номи «ингичка оқим» деган маънони англатади. Бу дарё суви ҳам Каттасой сув омборига қуйилади. Узунлиги 80 км га яқин бўлган Даҳанасой дарёси юқори оқими Басмандасой, қуйи оқими Ширинсой деб аталиб, Сирдарёга қуйилади. Басмандасой–Басманда қишлоғининг номи билан аталган. Басмандасой дарёсининг охирида булоқлар пайдо бўлиши туфайли Манғит, Ўртақўрғон, Иторчи ва Кенагас қишлоқлари худудида баланд–сув бўлиб, Даҳанасой сув омборини ҳосил қилган. «Даҳана» сўзи географик маънода «дарёнинг қуйилиш жойи» деган маънони англатади.»

Қуйи оқимида Ширинсой деб аталувчи сой бўлиб, бу сой Куркат ва Ширин қишлоқларидан оқиб ўтиб, Сирдарёга қуйилади. Ширинсой дарёсининг номи халқ орасида юрган Фарҳод ва Ширин афсонаси билан боғлиқ.

Туркистон тизмасининг музликларидан бошланадиган кейинги дарё Оқсу деб аталади. «Оқу», «Оқсу» сўзлари «оқ, тоза сув» деган маънони англатади. Бу дарё ўз манбаларини Тянь–Шаннинг баланд тоғ камаридаги абадий қор ва муз қопламларининг эриши туфайли ҳосил бўлган сувлардан олади. «Ак–су», яъни «оқ сув», Марказий Осиёда, доимий манбаи музликлар бўлган сувни англатади»... агар бу сув аслида бошқа рангда бўлса ҳам, кўпинча қизил ёки қуюқ, камроқ оқ оҳактошларнинг эрозиясидан оқ рангда бўлган, бу музлик дарёлари манбаларида тез–тез учрамайди.¹

Дарҳақиқат, «оқ» сўзи ўзбек тилида ранг маъносини англатади. Лекин шу билан бирга «оқиш» сўзидан келиб чиққан «оқмоқ», «қуймоқ» феъли маъносига ҳам эга. Шунинг учун бу дарё номи «оқу» «оқаётган», «оқаётган дарё» деган маънони ҳам англатади.

Дарё Уструшонанинг жануби–шарқидан оқиб ўтган. Даҳкат қишлоғи

¹ Кононов А.Н. О семантике слов «кара» и «ак» в тюркской географической терминологии // Известия Отделения общественных наук АН Таджикской ССР. - 1954. - №5. - С. 85

худудида у ўз номини «Даҳкатсой» деб ўзгартириб, Сирдарё яқинига бориб яна Оқсув тарзида айтилади. Ровут ва Ровутан дарёлари Даҳкатсойга қуйилади.

Уструшонада кўп жой номи билан бир хил номга эга бўлган бир нечта бошқа дарёлар мавжуд. Юқорида келтирган кўп сой номлари шулар сирасига киради. Буларга яна Анбаргаз ва Исфана қишлоқлари номи билан аталадиган Анбаргазсой ва Исфанасойларни киритишимиз мумкин. Исфанасой қадимий Асбониқат шаҳрининг юқори қисмидан бошланади. Кўрғонча, Андарсой, Хитойреза, Оқтепа қишлоқларининг ерларини суғорувчи сой–дарё бўлиб бу дарё ҳам Сирдарёга қуйилади. Юқорида айтиб ўтилган барча дарёлар кичик оқимлар, ариқлар ва каналлар манбаи бўлиб хизмат қилган.

Араб географларининг ёзишича, Уструшананинг пойтахти–Бунжикат олтига канал орқали суғорилган. Алмуқаддасийнинг хабар беришича, бу олтига каналдан ташқари яна бир йирик дарё ҳам бўлган, у Сарин деб номланган.¹

Илмий тадқиқотларда ушбу каналларнинг бештасининг номлари берилган: Буржон, Махжон, Сангжон, Руйжан ва Сенбукжан.²

Сарин – «бош, бошланғич», Санкжан (Сангжон) – «тош канал». Руйжан–Руижон – «тўплаш» каби маъноларга эга.³ Бунжикат дарёларидан бири Сабкжан, Субукжан (Сенбукжон) деб аталган. Топонимнинг биринчи қисмида Свнак сўзи «бурғулаш» маъносини англатади, бу топоним Хоразмда снбъх шаклида – «тешик» деган маънони англатади ва умумий маънода «тоғ канали», «тешилган, фор канали» деган маънони англатади.

Р.Лурие фикрича, бу топонимлардаги « жан «географик хусусиятларига кўра топонимларнинг индикаторлик хусусиятига мос келмайди. Бундан ташқари, О.И.Смирнова⁴, ундан кейин И.М.Стеблин–Каменский бу сўзни «жай» тарзида ўқишни тавсия қилади. Шундай қилиб, бу «сув омбори, кўл» сўзининг умумий қабул қилинган маъноси А.Билаловнинг фикрича, Сарин араб географлари дарё

¹ Al-Moqaddasi. - P. 345

² Билалов А.И. Памятники древнего орошения бассейна Шахристансая // Материальная культура Таджикистана. Вып.3. - Душанбе, 1978. - С. 165

³ Билалов А.И. Указ. соч. – С.170

⁴ Смирнова О.И. Вопросы исторической топографии и топонимики Верхнего Зеравшана. - С. 17

деб ҳисоблаган каналнинг номидир.¹

Ал–Муқаддасийнинг хабарига кўра, бу бошқа каналлар учун умумий манба бўлиб хизмат қилган дарё бўлиб, дарёнинг номи «асосий», «дастлабки» деган маънони англатади. Бизнингча, Сарин Шаҳристонсой дарёси бўлиб, унинг асосини Туркистон тизмасининг этагида иккита кичик оқим: Олтинкўл ва Қумбел ташкил этган. Олтинкўл номининг келиб чиқиши ҳақида Олтинкўл куйи оқимининг пастки қисмида олтин қум борлиги учун ерли аҳоли томонидан номланган деган маълумотлар бор. «Қумбел» номи унинг ҳолатига қараб юзага келган, аниқроғи бу номни «қумли»деб таҳлил қилиш мумкин. Дарёнинг манбаи тоғнинг этагида жойлашганлиги ва тоғдан тошларнинг силжиши ва парчаланиши табиий ҳодиса бўлиб, бу номга асос бўлган. Дарё ғарбдан Мирзоули оқимлари ва шарқдан Кусовлисой сувлари билан тўлдирилади. Мирзоули номининг келиб чиқиши бу ҳудудга биринчи бўлиб жойлашган Мирза номи билан боғлиқ.

Шаҳристон қишлоғидан 4 км жанубда дарё яна икки оқим – шарқдан Оқтангисой ва жануби–ғарбдан Қулликўтан сувлари билан бойитилган. Оқтангисой географик жойлашувига кўра номланади. Жой номига оқ тошлар асос бўлган. Қулликўтан–қўйлар боқиладиган ҳудуднинг номи. Н.О.Турсуновнинг маълумотларига кўра, қишлоқда Ўратепа эшонининг қўй сурувларини боқиб беришган ва бу ҳол топоним ясалишига асос бўлган.²

Уструшананинг жануби–шарқий қисми ҳудудида кўплаб қадимий каналларнинг излари топилган. Улардан бири Жўнбуқа бўлиб, Басмандасойнинг чап қирғоғининг жанубидан келади ва Шоҳон қишлоғи яқинида ғарбга бурилиб, бир неча қишлоқларнинг ерларини суғоради. Қадимги манбалардаги маълумотларга кўра, канал ўзининг имкониятларига қараб номланган. Халқ орасида юрган ривоятга кўра, каналнинг қурилиши пайтида катта буқа сўйилган. Шунинг учун «булл сеек»маъносини англатувчи Жўнбуқа номи каналга ном

¹ **Стеблин-Каменский И.М.** Три согдийских слова // 50-лет раскопок древнего Пенджикента. Тезисы докладов научной конференции. - Пенджикент, 1997. - С. 30

² **Турсунов Н.О.** Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана. - С. 314

сифатида қўйилган.

Кенагас қишлоғида Чаушкан канали бор. Бу канал ҳам қадимий канал бўлиб, баъзи манбаларда бу ном қадимги «кан» сўзи билан ясалган бўлиб, «қазиш», «қази» деган маъноларни англатади. «Чауш» сўзи «чоҳ» дан келиб чиққан бўлиб, чуқурлик ёки қудуқ деган маънони англатади.

Булоқ сувлари ҳаётий географик объектлар ҳисобланган. Улар одамларнинг озикланиши ва ерларни суғоришнинг бевосита манбаларидир.

Функциялари ва географик хусусиятларнинг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, бу булоқларнинг ҳар бири ўзлари учун ўзига хос номга эга. Бу номлар уларга яқин яшаган ва улардан фойдаланган одамлар томонидан берилган. Ушбу булоқларнинг аксарияти тоғ қишлоқларида жойлашган. Баъзида булоқлар янги аҳоли пунктларининг пайдо бўлиши учун манба ва асосий омилга айланган ҳолатлар бўлган. Одамлар ҳар доим сув манбаи жойлашган жойни танлашга ҳаракат қилишган.

Жавқандак қишлоғи яқинида жойлашган Моҳихона булоғи, яъни «балиқ уйи»да сариқ балиқлар бўлиб, Н.О.Турсуновнинг фикрича, у «сариқ балиқлар, афсонага кўра, сариқ касалликни даволашда ёрдам берган».¹

Аҳолининг сувга бўлган эҳтиёжини қондириш қишлоқларда ёки унинг атрофида жойлашган ҳовузлар орқали амалга оширилган.

Истаравшан шаҳрида Ҳазрати Шоҳ, Ҳавзи Морон, Ҳавзи Тупон, Ҳаким, Ҳаким қассоб ва Қўруқ номли бир неча ҳовузлар бўлган. Бундан ташқари, шаҳар марказида Каттасой дарёсидан сизиб чиққан бир неча булоқлар бор. Шаҳарда мавжуд ҳовузларнинг ҳар бири ўз номига эга бўлиб, улар машҳур шахслар номи билан ёки ўша жойнинг маълум бир хусусиятларини ўзида мужассам этган. Ҳазрати Шоҳ ҳовузи машҳур диний пешво номи билан аталади. Шаҳарда худди шу ном билан аталадиган турар–жой мавзеси мавжуд.

Бошқа сув манбалари шу номдаги турар–жой мавзеси номи билан аталган. Ҳавзи Морон булоғи, топоним «илонлар ҳовузи» деган маънони англатади.

¹ Турсунов Н.О. Указ. соч. - С. 314

Доруға ҳовузининг номи тиббий нуқтаи назардан, ҳовуз сувининг шифобахш хусусиятини эслатади, том маънода «табиб–аптекачи» деган маънони англатади. Чунки булоқ сувларининг шифобахш табиати, шу жумладан Доругар ҳовузи ҳам маълум маънода шифобахшлик хусусиятига эга бўлиб, инсонларни даволашда хизмат қилган.

Сурхоб қишлоғи Туркистон тизмасининг этагида жойлашган. Аҳоли сунъий суғориш йўли орқали қишлоқ хўжалиги билан шуғулланган, Мизон ҳовузи суви асосий манба саналган. Ҳовузнинг номи кузнинг ўрталарида келадиган ҳижрий тақвим – Мизон ой номига тўғри келади. Ҳовуз баъзи манбаларда Ҳавзи Шер деб номланган, бу «шер ҳовузи» деган маънони англатади.

Ариқлар ерларни суғоришда ҳам, аҳолини ичимлик суви билан таъминлашда ҳам муҳим манба бўлган. Каттасой дарёсидан йўналтирилган табиий ва сунъий ариқлар Сайёд, Чормаҳалла, Қавола ва Аҳмадшоҳ деб аталган. Дастлабки учтаси шаҳар ва шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг чап қирғоқларини суғоришга хизмат қилган. Аҳмадшоҳ ва Қаволанинг ариқлари эса–ўнг қирғоқ ва яқин атрофдаги шаҳар атрофи маҳаллаларини сув билан таъминлаган. Ариқ номлари юзасидан турли фикрлар мавжуд бўлиб, Н.О.Турсуновнинг фикрича, «овчи» маъносини англатувчи Сайёд ариғи овчилар гуруҳи томонидан қазилган. Чормаҳалла тўрт маҳаллани сув билан таъминлаганлиги учун шундай номланган. Кейинги ариқ–Аҳмадшоҳ шахс номи билан аталади. Аҳмад исмли шахс бу ариқнинг қазилишида ташаббускор бўлган.

Эшонқўрғон қишлоғининг экинлари Навганда деган катта ариқдан суғорилган. Ариқ Эшонқўрғон орқали Навганда қишлоғига оқиб келади. Шунинг учун у шундай номланган.

Газантарак қишлоғининг асосий ариғи Газз бўлиб, бу сўз қишлоқ ва ариқнинг номланишига асос бўлган. Ариқ ўз сувини Басмандасой дарёсидан олган. Газантарак топоними юқорида таъкидлаганимиздек, жуда қадимий бўлиб, «қалъа» маъносини англатади.

Уструшонанинг бутун Жанубий чегарасини Туркистон тизма тоғлари

қоплаган. Қадимги даврларда тизманинг номи ҳақида тарихий манбаларда жуда кам маълумотлар мавжуд. Фақат Хитой манбаларида Боси номи билан бир марта тилга олинади. Улар Уструшана хукмдори–афшин Бўстон тоғининг шимолида истиқомат қилганини кўрсатади. Уструшананинг пойтахти жойлашуви ҳақида бошқа манбаларга кўра, бу ерда биз Туркистон тизма тоғлари ҳақида сўз юритамиз.

XIX аср бошларида рус тадқиқотчиси Ф.Назаров Туркистон тоғларининг номини Қашқар – Давон деб тилга олади.¹ Туркистон тизма тоғлари атамаси XIX асрда Россия томонидан Ўрта Осиёни босиб олингандан сўнг қўллана бошланди.

Уструшананинг деярли барча тоғли қишлоқларида қадимдан жуда муҳим вазифаларни бажарадиган тепаликлар мавжуд. Бир томондан уларнинг кўпчилиги чет эл истилоси даврида табиий муҳофаа иншооти сифатида аҳолига хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан бу тепаликлардан халқ турли маросим ва тадбирлар учун жой сифатида фойдаланган.

Энг қизиғи шундаки, бу тепаликларнинг барчаси ўзлари учун ҳарактерли номларга эга бўлиб, улар тарихий ва лингвистик жиҳатдан ўтган авлод ҳаётининг баъзи жиҳатларини очиқ бериши мумкин.

Ўратепа шаҳри Каттасой дарёсининг пастки қисмида, Муғ ва Талл деган икки тепалик этагида жойлашган.

Бу ҳудуднинг қадимийлиги тепалик – Муғ номи билан аталганлигидан ҳам кўриш мумкин. «Муғ» сўзи зардуштийлик дини ва урф–одатлари билан боғлиқ бўлган Авесто матнларида оташпараст маъносида учрайди.

Ўрта Осиё Зардуштийлигининг оловга сиғиниш ва бутлар комбинацияси билан ҳукмронлиги даврига оид маълумотлар Муғтеппа тепалигидан топилган ёзма манбалар ва археологик материалларда учрайди.

Муғтепа ғарбида симметрик турган иккинчи тепалик Талл деб аталади. «Талл «арабча сўз бўлиб,» тепа»,»тепалик» деган маъноларни англатади. Ушбу топоним билан шаҳарнинг бир неча маҳаллалари номланган.

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. - С. 53

Чорбоғ қишлоғи кичик тоғча ва катта тоғча деб аталган тепаликлар орасида жойлашган.

Кунжак орқали Заравшон туманига олиб борадиган қадимий савдо йўли, саёҳатчилар ва савдогарлар учун дам олиш маскани Туячўкди тепалиги яқинида жойлашган, Бу тепалик номи чарчаган, ҳориган туя деган маънони англатади.

Ўрокли қишлоғи атрофида Қўрғонтепа, Оқтепа, Тошгачиққан тепаликлари жойлашган. Қўрғонтепа Ўрта Осиёда кенг тарқалган топоним бўлиб, бу топоним ўрта асрлардан бошлаб қўллана бошланганлигини баъзи манбалар орқали биламиз ва тепаликдаги қалъа деган маънони англатади. Одатда бу топоним янги қишлоқлар пайдо бўлгач, бу қишлоқларга ҳам шундай номлар қўйилган. Оқтепа–навбатдаги тепаликнинг номи бўлиб, бу ном билан аталувчи қишлоқлар ҳам мавжуд. Тошгачиққан тепаликнинг номланишига қояларда, аниқроғи тошларнинг ёриқлари орасидан ўсимлик ёки дарахт ўсиб чиқиши сабаб бўлган. Қорабуйин қишлоғидан унча узоқ бўлмаган жойда ҳали Тошлоқ тепаликда тўртта тут дарахти ўсади ва бу майдон Тўрт тут деб аталишига сабаб бўлади.

Ўзбеклар яшайдиган Қизили қишлоғи яқинида қадимий туркий топонимлар кўп учрайди, бу топонимлар тўғрисида ҳам фанда турли қарашлар мавжуд. Бу жойлардан бири Мунчоқтеппа деб аталади. Халқ орасида юрган ривоятларга кўра, бир пайтлар бу жойларда бўйинларига мунчоқ таққан одамлар яшаган ва жойнинг Мунчоқтепа деб номланишига сабаб бўлган. Бу албатта илмий асосга эга бўлмаган этимологиядир.

Қийғир қишлоғи Қийғиртепа, Қаравултеппа ва Келакутан тепаликлари билан ўралган. Баъзи тадқиқотчилар қишлоқ номи қирғий қушига боғлаб, у сўзма–сўз «қирғий» деган маънони англатади дейишади, аслида бу топоним ўзбек уруғ номларидан биридир. Қийғиртепа номли тепалик номи, Қийғир қишлоғи номи билан аталади.

Қалачаи Арбоб қишлоғи Басмандасой дарёсининг юқори оқимида жойлашган. Бу қишлоқда ҳозир тожиклар яшайди, лекин бу қишлоқни ўраб турган тепаликлардан икkitаси ўзбекча Ишқилибий, Кўкалбий деб номланганлиги бу қишлоқда ўзбеклар ҳам яшаганлигидан далолат беради.

Туркистон тизмасининг паст–текисликларида бир неча қишлоқлар жойлашган. Яхши, юмшоқ иқлим, серҳосил ерлар мўл–кўл сув одамларни қаттиқ қишга қарамай, бу жойларда муқим яшаб қолишига сабаб бўлган. Бу қишлоқлардан бири Овчи қишлоғидир. Ўрта аср ёдгорликларининг топилмаларига қараганда, қишлоқ узоқ тарихга эга. Тоғлар дарасида одамлар экин билан шуғулланишган. Бу жойлар Даҳмард, Тангитов, Кўли нав, Ҳишровут, Ҳоки Сафед, Сурҳие, Гусни Қароби, Чақири Мирумар, Кабудак, Дукчи, Оқтачи, Зогот, Тағой, Мўғултой, Соярўи калон деб аталган. Уларнинг кўпи ўзбек ва тожик тили асосида яратилган бўлиб, англаган маъносига кўра жуда қизиқарли номлардир. Даҳмард ва Бойбича Қўтан номлари чорвачилик билан боғлиқ. Тожик чўпони одатда «даҳмард» деб аталади. Тангитов – «дараси»,» яқин жой «худуднинг географик жойлашишини кўрсатади. Кўли нав–тоғларнинг чўққиларидан оқётган барча ёмғир сувлари бирлашиб, «янги кўл»деган маънони англатади. Соярўи калон номи эса, катта соя баланд тоғ чўққилари туфайли куёш нурлари етиб бормаган майдонни англатади.

Чилдухтарон–Ўрта Осиё топонимиясида жуда кенг тарқалган номдир. Гўё бу топоним ясалишига сабаб килиб, кўп жойларда душман ҳужумидан қочиб, натижада тошга айланган қирқ қизнинг ҳайкаллари борлиги тўғрисида ривоят юради. Бу албатта ҳақиқатдан йирок этимология бўлса–да, бундай номланган жойлар узоқ тарихга эга бўлиб, кўп учрайди.

Шаҳристансой ҳавзаси ҳудудида аҳолиси ўзбеклар ва тожиклардан иборат бўлган қишлоқлар кўп. Этник таркибнинг хилма–хиллиги ҳудуднинг қишлоқ хўжалиги воҳалари чегарасида ярим жойлаштирилган ва кўчманчи ҳаёт билан жойлашишига боғлиқ.

Қайирма қишлоғи Шаҳристоннинг шарқида Ўратепа йўлида жойлашган. Н.О.Турсуновнинг фикрича, қишлоқ номи:»... Ўратепа ва Хўжанд вилоятлари чеккасида топоним сифатида учрайди. Бу топоним ўзбек уруғларидан бирининг номи асосида пайдо бўлган.

Қишлоқ атрофидаги тепаликлар Намозтепа ва Маслиҳаттепа деб номланган. Намозтепа ва Маслиҳаттепа номлари «ибодат учун тепалик» ва

«учрашувлар учун тепалик» деган маънони англатади ва бу тепаликларда қадимда халқ маросимлари ўтказилган.

Холдорқипчоқ қишлоғи Тарновлитепа, Ертепа, Ойбектепа, Қоратепа, Ёзтепа, Оқтепа, Ескенттепа, Фортепа, Ўртақиртепа деб аталган тепаликлар орасида жойлашган. А.И.Билалов фикрича, ўрта асрларда бу тепаликларнинг кўпида одамлар яшаган, моддий топилмалар шундан далолат беради.¹ Тарновлитепа тепалигининг номи унинг географик жойлашувидан келиб чиққан. Тарнов–бу уйнинг томига ўрнатилган труба ва у орқали барча ёмғир сувлари оқади. Бу вазифани тепалик бажарган. Фортепада фор мавжуд бўлиб, тепаликни шундай номланишига сабаб булган. Ўртақиртепа тепалиги барча тепаликларнинг ўртасида жойлашган. Шунинг учун «ўрта тепалик» деган маънони англатувчи «Ўртақир»номи билан аталади.

Мўғултепа, Мелҳолтепа, Қўштепа ва Толтепаликлари билан ўралган Увоқ қишлоғи ҳам қадимий жой бўлиб, бу қишлоқда ўзбеклар яшайди. Мўғултепа тепалигининг номи мўғул этнонимидан келиб чиққан. Юқоридаги тепаликнинг номи эса у билан боғлиқ. Мелҳолтепа–қозоқ қабилаларининг номидан келиб чиққан кейинги тепаликнинг номи. Қозоқ қабилаларида ҳам Крей Увоқ уруғ номи бўлиб, қишлоқнинг шаклланишида қозоқ уруғи номи асос бўлган деган қарашлар мавжуд. Кейинги тепалик Тол деб аталиб, «тол» – сув кўпроқ бўлган жойларда–ариқлар бўйлаб, ҳовузлар атрофида ўсадиган дарахт деган маънони англатади.

Қорабўйин қишлоғи атрофида Қозонкўк, Бўрихона, Бошариқ, Кафтарчик, Шўрча жарликлари бор. «Бўрининг уйи» маъносини англатувчи Бўрихона қишда бўрилар яшайдиган жой бўлганлиги туфайли жой шундай ном олган. Қорабўйин аҳолиси жуда қадимдан чорвачилик билан шуғулланган. Уларнинг яйловлари қишлоқ яқинида, Бўрихона майдони яқинида жойлашган. Бошариқ–кейинги жарликнинг номи бўлиб, «юқори», «бош жарлик» деган маъноларни англатади. Қорабўйин қишлоғининг ўзи паст-текисликда жойлашган. Юқорида қайд

¹ Билалов А.И. Из истории ирригации Уструшаны. - С. 80

этилган жарликларнинг орқасида кўплаб тепаликлар бор бўлиб, бу ерда Бошжариқ майдонидан сув оқади ва кузда бу майдоннинг бошланғич қисмини жарликка айлантирди. Бу жарликнинг номланиши учун сабаб бўлган.

Хўжа Тоҳир Мухлон қишлоғи аҳолиси экин экиш ишларини Сой ва Қир паст текисликларида олиб борганлар. «Сой» сўзи «сув оқадиган паст-текислик» деган маънони англатади. «Қир» эса тепаликдаги майдон деган маънони англатади.

Қадимда ва Ўрта асрларда совуқ сув сақланадиган чўл жойларда савдогарлар йўли бўйлаб махсус ҳовузлар қазилган. Бундай тузилма «корез»деб номланган.

Янги мазор – «янги зиёратгоҳ», кейинги жойнинг номи. Бу ерга номаълум шахс дафн этилган бўлиб у қадимда машҳур инсон бўлган бўлиши мумкин, унинг қабри инсонлар томонидан муқаддаслаштирилиб, зиёратгоҳга айлантирилади.

Шундай қилиб, топонимларнинг ва уларнинг эквивалентлиги табиий, географик объектлар орасида топонимларга жуда хос хусусият. Ушбу объектларнинг номлари ва улар англатган маъносида аجدодларимиз турмуш тарзининг турли қирралари ўз аксини топган бўлади. Кўплаб қадимий топонимлар маълум даражада аҳолининг маънавий ва моддий ҳаёти билан боғлиқ. Аҳолининг қадимий урф–одат ва удумларини акс эттирган халқ афсоналари ва ривоятлари уларнинг остига яширинган.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Ўзбек ономастикаси фанининг таркибий қисми бўлган топонимика ҳозирги даврда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Ўз шаклланиш ва ривожланиш тарихига, аниқ тадқиқ объекти, предмети, мақсади ва асосий вазифаларига, таянч манбалари ҳамда тадқиқотчиларига эга топонимика соҳаси луғавий бирликлар, атоқли отлар, апеллятив лексика билан иш кўрганлиги сабабли тилшуносликнинг алоҳида бир йўналиши сифатида кундан кунга катта натижаларга эришиб, ривож топиб бормоқда. Бу натижалар, орттирилган илмий тажриба, тўпланган назарий қарашлар, тадқиқот методлари ва таснифлаш усуллари Шимолий Тожикистон топонимларини ўрганишда ҳам муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

2. Жой номларини ифодаловчи макро ва микротопонимлар тил ва нутқдаги ономастик бирликлар тизимида алоҳида ўринга эга бўлиб, уларни муайян ҳудуд доирасида махсус тўплаб ўрганиш, лексик–семантик хусусиятлари, номинатив, коммуникатив, услубий вазифаларини аниқлаш дунё халқлари ўртасидаги ижтимоий–сиёсий, иқтисодий, маънавий–маърифий, маданий алоқалар, туристик муносабатларнинг кенг ривожлантирилиши учун ҳам аҳамиятлилиги туфайли муҳим ҳисобланади.

3. Муайян маҳаллий ҳудуд жой номларининг генезиси, лексик–семантик хусусиятлари, лингвогеографик, этнолингвистик, лингвокультурологик, концептуал, парадигматик, ономастик–грамматик белгилари ўша ерда истиқомат қилувчи аҳолининг яшаш ўрни, табиий шароити, турмуш тарзи, касб–кори, миллий анъана ва қадриятлари, эътиқодий дунёқараш, тарихий–маданий бойликлари тўғрисидаги маълумотлар орқали аниқланади.

4. Шимолий Тожикистон топонимлар тизими ўзбек ва тожик топонимшунослигида ўз ўрнига эга. Улар ўзида шу ҳудудда яшовчи халқлар тарихи, қадрияти, анъана ва урф–одатларини ифода этувчи, қадимдан шаклланган ва ҳозирда ижтимоий–иқтисодий, маданий ривожланиш йўлини босиб ўтаётган, муайян лексик–семантик ва ономастик–грамматик хусусиятларга эга лисоний бирликлар бўлиб, Шимолий Тожикистон топонимларининг ўзбек

тилидаги бошқа топонимлар билан типологик ва дифференциал белгилари юзасидан яхлит тасаввур уйғотиши билан аҳамиятлидир.

5. Шимолий Тожикистон топонимлари бўйича йиғилган бой фактик материалларни ифодаловчи ономастик бирликларга хос грамматик, лексик–семантик, этимологик, лингвотопонимик белгилар асосида ҳудуддаги ҳамда мамлакатдаги топонимларнинг умумий ва хусусий жиҳатлари шу жой аҳолисининг тил хусусиятлари, дунёқараши, миллий анъана ва урф–одатларига боғлиқ ҳолда аниқланиши мумкин.

6. Шимолий Тожикистон ҳудудида жой номларининг этнотопоним, антропотопоним, гидротопоним, фитотопоним, касб–кор атамалари асосида шаклланган семантик типлари учрайди. Ундаги ойконимлар, комонимлар ономастик лексика сатҳи меъёрлари асосида шакллангани кузатилади. Ҳудуддаги қишлоқ типдаги жойларнинг атоқли оти сифатида шаклланган комонимлар таркибида кўпинча антропоним, этноним, ҳажм–ўлчов билдирувчи, жойлашиш ўрнига ишора қилувчи бирликлар иштирок этган.

7. Шимолий Тожикистон топонимларининг ясалишида кўпинча работ, метан/митан компонентлари, ономастик конверсия ҳамда негизларнинг синтактик алоқаси муҳим аҳамият касб этгани намоён бўлади. Ҳудуд топонимларини тадқиқ этиш ҳудудга мансуб жой номлари фонетик қурилишида айрим ўзига хосликлар мавжудлигини кўрсатади. Хусусан, ҳудуд топонимиясида қарлуқ лаҳжасининг о–ловчи ҳамда, а–ловчи шевалар таъсири борлиги, уларда тожик тили таъсири юқори эканлиги англашилади.

8. Ҳудуд топонимиясини статистик асосда тадқиқ этиш шуни кўрсатдики, ҳудуддаги географик объектларнинг асосий қисмини аҳоли пунктлари номлари, дала – экин ерлари, некронимлар, гидронимлар ҳамда оронимлар ташкил этади. Ҳудуд топонимиясида асосий ўринни ойконимлар эгаллайди. Улар воситасида атоқли отларнинг бошқа кўринишлари ҳам ҳосил қилинган.

9. Географик номлар таркибида иштирок этган сон, сифат туркумларига мансуб бирликлар баъзан миқдор ва сифат маъносида, баъзан бошқа маъноларда қўлланган. Жой номларининг пайдо бўлишида оқ, қора, катта, кичик, юқори,

ўрта, куйи, баланд, чуқур каби аниқловчи элементлар фаол иштирок этган. Туман худудида тарихан турли халқ ва элатларга мансуб аҳоли истиқомат қилганлиги сабабли этнонимлар асосида шаклланган топонимлар салмоғи миқдоран катта. Худуд географик жиҳатдан Сирдарё ва Зарафшон дарёси оқимида жойлашганлиги сабабли гидронимлар асосида шаклланган топонимлар жой номларининг кўпини ташкил этади.

10. Шимолий Тожикистонда Қадимги Ипак йўли атрофида жойлашганлиги туфайли худудда хунармандчилик кенг ривожланган бўлиб, улар яшайдиган жойлар бевосита касб–кор номи билан боғлиқликда аталган. Шунингдек, Шимолий Тожикистон аҳолисининг кўпинча ўзбек ва тожик тилларида баравар сўзлашиши ҳам ундаги микротопонимларнинг аксарияти тожикча изофали номлардан иборат бўлишига сабаб бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар

Сиёсий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати ва Қонунчилик палатасига Мурожаатномаси. – Халқ сўзи. – 2017. – 23 декабрь.

2. Мирзиёев Ш.М. “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора–тадбирлар тўғрисида”ги Қарор. – Халқ сўзи. – 2018. – 6 июнь.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ–4947–сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. – “Халқ сўзи” газетаси. – 2017 йил, 8 февраль. №28 (6722).

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ–5850–сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора–тадбирлари тўғрисида”ги фармони // www.lex.uz

I. Илмий рисола, мақола, тезис, монография, дарслик, ўқув ва методик қўлланмалар:

5. Абдурахмонов Д. Бешкент район топонимикаси//Ўзбек шевалари лексикаси. – Т., 1966. – Б.387.

6. Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Фан, 1966. – 119 б.

7. Ахманова О.С., Беленькая В.Д. Микротопонимика как особый аспект топологии наименований // Вестник МГУ. Серия: филология. – 1966. – №3, – С.85.

8. Ахмедов Т.М. О древнесемантических реликтах аг // ак, гара // кара и сары в тюркских топонимах // Ономастика Узбекистана. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – С.23–24.

9. Бартольд В.В. Сочинения. т. 1–9. – М., 1963–1973. –С.18–59.

10. Бартольд В.В. Туркистан в эпоху монгольского нашествия. Соч. I, – М., 1963. – 173 с.
11. Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. – Т.: Фан, 1991. – 152 б.
12. Бегалиев Н. Топонимларнинг ўзбек халқ этногенезидаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2004. – 4–сон. – Б. 67–71.
– Бегалиев Н. “Хўжа” компонентли географик номлар ҳақида // Тил ва нутқ систем–сатҳ талқинида. Проф. Ҳ.Орзикулов хотирасига бағишланган халқаро илмий–назарий конференция материаллари. 2005 йил 10–11 октябрь. Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2005. – Б.70–71.
13. Бегалиев Н. Ўзбек этнонимлари тарихидан. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2005. – Б.63–65.
14. Бегматов Э., Наимов С. О классификации топонимов // Тюркское языкознание. –Т.: 1985.–С 275–279.
15. Бегматов Э. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1997. – 3–сон. – Б.3–9.
16. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Т., 1998. – Б.33–34.
17. Болтаев Ш. “Бухоро” топоними ҳақида. Бухоро топонимлари (тарихий–этимологик очерklar). – Бухоро, 2008. – Б.8.
18. Бухоро Шарқ дурдонаси. – Т.: Шарқ, 1997. – Б.22–28.
19. Витов М.В. Севернорусская топонимия XV–XVIII вв. (К постановке топонимического источниковедения) // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 4. – С.90.
20. Вопросы ономастики. – Самарқанд: изд. СамГУ, 1976. – 170 с.
21. Вяткин В.Л. К исторической географии Ташкентского района. ПТКЛА, 1900. – С. 156–159.
22. Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. – М.: Наука, 1975. – 304 с.
23. Ганиев Т. Конверсия в татарском языке. – Казань. 1985. – С. 6.
24. Дарбакова В.Г. К этимологии этнонима – калмык // Этнонимы. – М.: 1970. – С.265–268.

25. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.: Наврўз, 2017. – Б.8.
26. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 1–сон. – Б. 17–20.
27. Дўсимов З. Топонимларнинг ясалиши масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1980. – 2–сон. – Б.45.
28. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Т.: Фан, 1985. – 104 б.
29. Жаббаров И. Ўзбек халқи этнографияси.–Т.: Ўқитувчи, 1994.– 312 б.
30. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1960. – 512 б.
31. Зинин С. И. Микротопонимия Тошкента // Общественные науки в Узбекистан. – 1967. – № 7. – С.55–57.
32. Ишаев А. Ўзбекистон топонимикасидан материал йиғишга доир // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Т., 1963. 5–ж. – Б. 571–576.
33. Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. – Бухоро, 1997. – 142 б.
34. Камолиддин Шамсиддин. Қадимий исмлардан ясалган жой номлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2003. – 2–сон. – Б.45–51.
35. Караев С.А. Древнетюркские топонимы средней Азии // Советская тюркология. – 1985. – №6. – С. 23–35.
36. Караев С.К. Топонимия Узбекистана. – Т.: Фан, 1991. – 130 с.
37. Каримов И. “Бухоро Шарқ дурдонаси” китобига сўзбоши. Шу асар. – Т.: Шарқ, 1997. – Б.3.
38. Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Т.: Фан, 2006. – 129 б.
39. Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Т.: Фан, 1982. – 96 б.
40. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: СЭ. 1964. – С.205.
41. Карпенко Ю.А. Лингвистика–география–история // Проблемы топонимического этимологизирования. – М., 1970. – Вып.4. – С.91.
42. Кононов А.Н. О семантике слов *қара* и *ақ* в тюркской географической

терминологии. – ИООН АН Тадж. ССР, вып. V. 1954. – С.83–85.

43.Мадрахимов З. Топонимика фанидан маъруза матни. – Наманган, 2010. – Б. 24.

44.Мамедов М. Халқ номлари жой номларида .– Т., 1981. – 48 б.

45.Маракуев А.В. Краткий очерк топонимики как географической дисциплины. Уч. зап. Казахск. ун-та. Т.18, вып. 2. 1954. – С.32.

46.Матвеев А.К. Субстратная микротпонимия как объект комплексного регионального исследования // Вопросы языкознания. – 1989. №1. – С. 77–85.

47.Матвеев А.К. Взаимодействие языков и методы топонимических исследований // Вопросы языкознания. – 1972. – №3. – С. 76–83.

48.Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета. СКСО, вып. VII, 1902. – С.1–63.

49.Махпиров В. Тюркские топонимы в «Дивану лугат–ит тюрк» // 1983. – №1. – С. 34–39.

50.Мизиев К.А. О патомониме *argu* // Советская тюркология. – 1985. – №2. – С.38–41.

51.Молчанова О.Т. К вопросу о географической терминологии и топонимии территории // Советская тюркология. – 1972. – №6. – С. 68–73.

52.Муллаев Т. Жанубий Қозоғистон топонимикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1968. – 1–сон. – Б.40.

53.Муллазоде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. – Баку: Маариф, 1979. – С.137–138.

54.Мурзаев Э.М. Изучение географических названий. Справочник путешественника и краеведа т. 2.. – М., 1950. – С. 649.

55.Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М., 1974. – С.200–201.

56.Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974. – С.81.

57.Муҳаммаджонов А. Жой номлари – тарихий манбадир // Илмий–амалий конференция докладлари тезислари. – Т., 1994. – Б.15–17.

58.Муҳаммаджонов А. Работ атамаси этимологияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. – 2–сон. – Б.43–45.

- 59.Муҳаммаджонов А. Самарқанднинг тарихий топонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2007. – 4–сон. – Б.38.
- 60.Муҳаммаджонов Қ. Топонимлар – халқ тарихини ўрганиш манбаи// “Ономастика Узбекитана” тезиси 2–республиканской научно–практической конференции. (Карши, 14–16 сентябрь 1989). – Т., 1989. – С.55.
- 61.Муҳаммаджонов А. Айрим топонимлар семантикаси// Ўзбек тили ва адабиёти – 2004. – 2–сон. – Б,39–42.
- 62.Назаров К., Эназаров Т. Жой номларини йиғиш сўроқлиги. – Т.: Университет, 1995. – Б.19–24.
- 63.Наимов С. Топонимик аниқлагичлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1983. – 4–сон. – Б. 62–63.
- 64.Нафасов Т. Объектларнинг номланишига доир // Ўзбек тилшунослиги масалалари. – Т., 1976. – Б.56–59.
- 65.Нафасов Т. Ўзбек номномаси. – Қарши: Насаф, 1993. – 154 б.
- 66.Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Мухаррир, 2009. – Б. 198–199.
- 67.Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати (Ўзбекистоннинг жанубий районлари). – Т.: Ўқитувчи, 1988. – 135 б.
- 68.Неъматова Ю. Наманган вилояти ойконимлари // Илм зиёдир. Проф. Р.Расулов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. – Т.: ТДПУ нашри, 2006. – Б.167–170.
- 69.Никонов В.А. Пути топонимического исследования // В сб.: «Проблемы топонимики». – М., 1964.
71. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 164 с.
- 70.Никонов В.А. Научное значение микропонимии // В.кн.: Микропонимия. – М., 1967.
- 71.Никонов В.А.Состояние и задачи ономастических исследований Кавказа // Вопросы языкознания. – 1975. – №4. – С.107.
- 72.Ономастика Узбекистана. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – 92 с.
- 73.Ономастика Узбекистана. – Т.: Ўқитувчи, 1989. – 208 с.

74. Отажоновна А. Хоразм этнотопонимлари. – Т.: Фан, 1997. – Б. 94–111.
75. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989. – Б. 18.
76. Охунов Н., Ахмадалиев Ю. Фарғона вилояти ойконимларининг номланиш хусусиятлари. – Фарғона, 2010. – 122 б.
77. Подольская Н.В. Проблемы ономастического словообразования (к постановке вопроса) // Вопросы языкознания. – 1990. – №3. – С. 40–53.
78. Подольская Н.В., Суперанская А.В. Терминология ономастики // Вопросы языкознания. – 1969. – № 4. – С. 141.
79. Поспелов Е. М. Картографирование как метод исследования субстратной топонимики // Вопросы языкознания. – 1967. – № 1, – С. 80.
80. Рахматов Т. Этимология топонима Самарканд // Советская тюркология. – Баку, 1973. – №4. – С. 43–50.
81. Саидов А. Тоғ сойлари – суғориш манбаи. – Т.: Фан, 1974. – Б. 14.
82. Саттаров У. Топонимик ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2000. – 6–сон. – Б. 36–39.
83. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М., 1970. – С. 15–24.
84. Смолицкая Г.П. Топонимический ареал и вопросы реконструкции лексической системы языка (на славянском материале) // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4. – С. 115.
85. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М., 1969. – С. 92–93.
86. Суперанская А.В. Лингвистический аспект ономастических исследований // Вопросы ономастики, III. – Самарканд: СамГУ, 1976. – С. 5–12.
87. Суперанская А.В. Теоретические проблемы региональных топонимических исследований // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак, 1985. – С. 10–11.
88. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – С. 43.
89. Терминология ономастики // Вопросы языкознания. – 1969. – №4. – С. 140–146.

90. Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры (на материале географических названий США) // Вопросы языкознания. – 1984. – №3. – С. 84–90.

91. Топоров В.Н. Из истории теоретической топонимологии // Вопросы языкознания. – 1962. – № 6.

92. Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг таракқиёт босқичлари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 176 б.

93. Уринбоев Б.У., Бегматов Э.А., Караев С.К. Топонимика Узбекистана (состояние и проблемы) // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак, 1985. – С.3–5.

– Файзиёв А., Назаров И. Фитонимлар – ахборот манбаи // Жой номлари халқ тили ва маънавиятининг нодир мероси” мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – Б.77–78.

94. Холмўминов Х. Бойсун район микротопонимларининг лексик-семантик хусусиятлари // Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. Илмий мақолалар тўплами. – Т., 1988. – Б. 73–75.

95. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 1975, – С.7.

96. Хромов А.Л. Таджикская микротопонимия долин Верхнего Зерафшана и Ягноба // Ономастика Средней Азии. – М.: Наука, 1978. – С.58–62.

97. Шарипов Х. Жанубий Қозоғистон топонимикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1978. – 2-сон. – Б.48–52.

98. Эназаров Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини. – Т., 2004. – Б.4.

99. Юсупов К. Айрим топонимлар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1966. 1-сон. – Б.15.

100. Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. – Жиззах, 1992. – 53 б.

101. Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. – С., 1997. – 202 б.

102. Қодирова Ш. Тошкент микротопонимиясининг номланиш

принципларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1966. – 6–сон. – Б.38.

103. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – Б.6.

104. Қораев С. Топонимика ва тарихий география // “Жой номлари – халқ тили ва маънавиятининг нодир мероси” мавзuidaги Республика илмий– амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – Б. 99–100.

105. Қораев С. Ўзбекистон вилояти топонимлари. – Т.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmий nashriёti, 2005. – 239 б.

106. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Т.: 2005. –Б.57.

107. Ҳамроқулов Ҳ. Географик номлар сири. – Т., 1985.

108. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: Фан, 1965.

В09. Ҳасанов Ҳ. Ер тили. – Т.: Ўқитувчи, 1977. –102 б.

110. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. – Т.: Ўзбекистон, 1985. – 120 б.

111. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома, 1–жилд. – Т., 1966, – 273 б.

II. Диссертациялар ва диссертация авторефератлари:

112. Аслонов А.С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили: Филол. фан. номз дисс. – Т., 2005. – 46 б.
113. Данчинова И. А. Методологии и методика синхронического изучения топонимических систем: Автореферат дисс. ...д-ра филол. наук. – М., 1983. – 25 с.
114. Дусимов З. Историко–лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореферат дисс. ...д-ра филол. наук. – Т., 1986. – 52 с.
115. Закиров А.А. Топонимия Джизахской области Узбекской ССР: Автореф. дисс канд. филол. наук. – М., 1991. – 20 с.
116. Кадырова Ш.М. Микротопонимы Ташкента: Автореф. дисс канд. филол. наук. – Т., 1970. – 28 с.
117. Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1969.
118. Караев С.К. Ойконимия Узбекистана. Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада. – Т., 1998. – 50 с.
119. Карпенко Ю.А. Топонимия Буковины: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Киев, 1967. – С.24–25.
120. Латипов Ж. Марғилон шаҳри ва унинг атрофи топонимияси: Филол. фанлари номз дисс. – Т., 1975. – 219 б.
121. Мингбоев Н. Топонимия Мирзачуля (Историко–лингвистический анализ): Автореф. дисс канд. филол. наук. – Баку, 1988. – 21 с.
122. Миракмалов М.Т. Место народных географических терминов формирований по физической географии: Автореф. дисс канд. филол. наук. – Т., 1998. – 22 с.
123. Найимов С.Н. Ойконимы Бухарской области: Автореф. дисс канд. филол. наук. – Т., 1984. – Б.20.
124. Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари: Фил. фан. номз... дисс. – Т., 1968. – 301 б.

125. Орипов Ў.А. Нурота тумани макро– ва микротопонимиясининг лисоний таҳлили: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Т., 2003. – 22 б.
126. Охунов Н. Топонимия кокандской группы районов: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1978. – 23 с.
127. Пардаев А.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик– услубий хусусиятлари: Филол. фанл. номз дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б.8.
128. Ражабов Ў. Хоразм топонимияси индикаторларининг лисоний таҳлили: Филол. фанл. номз..... дисс. автореф. – Т., 2007. – 47 б.
129. Темиров Ш. Самарқанд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи: Филол. фанл. бўйича фалс. докт. (PhD) дисс. – Қарши, 2019. – Б.12.

III. Луғатлар:

130. Абрамян Р. Пехлавийско–персидско – армяно–русско – английский словарь. – Ереван, 1965. – С.61.
131. Арабско–русский словарь. Сост. Х.К.Баранов. – М., 1962, – 956 с.
132. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.76–83.
133. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1977. – Б.48.
134. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 515.
135. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3 жилдлик. 3–жилд. – Т.: Фан, 1963. – 422 б.
136. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс ул–луғот. Жилд 1. – Душанбе: Нашриёти “Адиб”, 1987. – С.119–120.
137. Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарлари ўн беш томлигига илова. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.517.
138. Найимов С. Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Бухоро, 1997. – Б.14.

139. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. – Б.31–32.
140. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. – М., 1972. – С.447.
141. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Том 1. – М.: Наука, 1974. – С.188.
142. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 1–том. – М.: Рус тили, 1981. – 631 б.
143. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2–том. – М.: Рус тили, 1981. – 717 б.
144. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1–жилд. – Т.: Ўзбек миллий энциклопедияси, 2006. – 679 б.
145. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2–жилд. – Т.: Ўзбек миллий энциклопедияси, 2006. – 671 б.
146. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3–жилд. – Т.: Ўзбек миллий энциклопедияси, 2007. – 687 б.
147. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4–жилд. – Т.: Ўзбек миллий энциклопедияси, 2008. – 606 б.
148. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5–жилд. – Т.: Ўзбек миллий энциклопедияси, 2008. – 592 б.
149. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 12 жилдли. 2–жилд, –Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2001. – Б.282.
150. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдли. 3–жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б.462.
151. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдли. 7–жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б.486.

152. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдли. 10–жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б.309.

ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТОПОНИМЛАРИ ЛУҒАТИ

ЖАББОР РАСУЛОВ ТУМАНИ

1. Янги кўрғон – қишлоқ номи
2. Бош товоқ – яйлов номи. Қурама ёйма тоғларида жойлашган
3. Мозор таги – маҳалла номи. Гулхона қишлоғи
4. Мадраса маҳалласи – маҳалла номи. Ғўланкандоз қишлоғи
5. Мадқарим элликбоши маҳалласи – маҳалла номи. Ғўлакандоз қишлоғи
6. Бозор тепа – боғ номи. Қўрғонча қишлоғи
7. Бобо Бахши ота – мазор номи. Қазноқ қишлоғи
8. Қизил мачит маҳалласи – маҳалла номи. Ғўланкандоз қишлоғи
9. Такан мазор – яйлов, боғ, экин майдон номи. Хитойреза қишлоғи
10. Янги чак – адир номи. Хитой қишлоқ
11. Янги кўрғон – қишлоқ номи
12. Янги дарвоза – дарвоза номи. Ғўланкандоз қишлоғи
13. Юқори дарвоза – дарвоза номи. Ғўланкандоз қишлоғи
14. Юқори маҳалла – Ғўлакандоз қишлоғи, маҳалла номи
15. Тошлоқ – маҳалла номи. Хитойреза қишлоғи
16. Тошлоқ – маҳалла номи. Дехмой қишлоғи
17. Такка – Гулхона қишлоғи, мазор номи. Одамлар сиғинган жой
18. Қазноқ – қишлоқ номи
19. Тераклик мазор – қабристон, Ғўланкандоз қишлоғи
20. Янги қишлоқ – қишлоқ номи
21. Янтоқзор – экин майдони, яйлов номи. Хитой қишлоғи
22. Тошкўрғон мазорча – қабристон мазор. Дехмой қишлоғи
23. Баланд қишлоқ – Дехмой қишлоғининг яна бир номи
24. Ичкари – маҳалла номи. Хитой қишлоғи
25. Исириксой – экин майдони номи. Қўрғонча қишлоғи

26. Тошқалла – адир номи. Хитой қишлоғи.
27. Раҳна ариқ – ариқ номи. Ғўланқандоз қишлоғи
28. Дегмой – қишлоқ номи
29. Девона – боғ номи. Хитойреза қишлоғи
30. Сойча – адир номи. Хитой қишлоғи
31. Сой маҳалла – гузар номи. Янги қишлоқ қишлоғи
32. Тераклик мазор – қабристон номи. Ғўланқандоз қишлоғи
33. Қўйи дарвоза маҳалласи – маҳалла номи. Ғўланқандоз қишлоғи
34. Қўзивой хожи маҳалласи–маҳалла номи. Ғўланқандоз қишлоғи
35. Зоғчалик–адир номи. Хитой қишлоғи
36. Кўктўнлик бобо–тарихий мазор номи. Дехмой қишлоғи
37. Раҳна ариқ–арик номи. Янги қишлоқ қишлоғи
38. Оқ қалъа–арик номи. Хитойреза қишлоғи
39. Оқ ер–қалъа, экин майдони, боғ номи. Ғўланқандоз қишлоғи
40. Такан ариқ–арик номи. Янги қишлоқ қишлоғи
41. Жар кўча–маҳалла номи. Ғўланқандоз қишлоғи
42. Эски–мачит номи. Қазноқ қишлоғи
43. Эгри кўтан–адир номи. Хитой қишлоғи
44. Шўрча–экин майдони Қўрғонча қишлоғи
45. Шўрқишлоқ–гузар, маҳалла номи. Дехмой қишлоғи
46. Балогардон–мазор номи. Қуланбош қишлоғи
47. Баланд тарнов–гузар (маҳалла номи) Янги қишлоқ қишлоғи
48. Ашурбой оқсоқол–маҳалла, гузар номи. Қулангир қишлоғи
49. Анҳор ариқ–арик номи. Янги қишлоқ қишлоғи
50. Анҳор лаби–маҳалла номи. Хитой реза қишлоғи
51. Анжир ота маҳалласи–маҳалла номи. Ғўланқандоз қишлоғи
52. Оқ том–экин майдони номи. Ғўланқандоз қишлоғи
53. Тулки–маҳалла номи. Ғўланқандоз қишлоғи
54. Тулкихона–боғ номи. Хитой қишлоғи
55. Беклартепа–боғ номи. Қўрғонча қишлоғи

56. Ўзбек қишлоқ–қишлоқ номи
57. Қорабўйин тўбаки–Дехмой қишлоғининг номларидан бири
58. Қоравул тепа–боғ номи. Ғўланкандоз қишлоғи
59. Қалъа Хитойреза–Қалъа номи. Хитой қишлоғи
60. Теппатош–маҳалла номи. Ғўланкандоз
61. Тошқўрғон–боғ, яйлов, кабрисон, мозор номи. Дехмой қишлоғи
62. Такан ариқ–ариқ номи. Янги қишлоқ қишлоғи
63. Тошлоқ–гузар номи. Янги қишлоқ қишлоғи
64. Тошлоқ маҳалла–маҳалла номи. Ғўланкандоз қишлоғи
65. Даҳана ариқ–Хитой қишлоғи ариқ номи
66. Дала–мачит номи. Қазноқ қишлоғи
67. Девона–экин майдони Хитой реза қишлоғи
68. Гунбаз–маҳалла номи. Ғўланкандоз қишлоғи
69. Ғўлакандоз–қишлоқ номи
70. Гулхона–қишлоқ номи
71. Қорамозор–мозор номи. Қуланбош қишлоғи
72. Ойим боғи–гузар, маҳалла номи Гулхона қишлоқ
73. Овчи ариқ–ариқ номи. Гулхона қишлоқ
74. Олти етим–ариқ номи. Қўрғонча қишлоғи
75. Хитойреза–қишлоқ номи
76. Чиғатой–ариқ номи. Дехмой қишлоғи
77. Олти етим–ариқ номи. Хитой қишлоғи
78. Чолтош–Алебастр–бўр кони бор жой номи Қўрғонча қишлоғи
79. Хитой–қишлоқ номи
80. Ахтачи–ариқ номи. Ғўланкандоз қишлоғи
81. Жангали мозор–маҳалла номи. Ғўланкандоз қишлоғи
82. Ахтачи–экин майдони номи. Ғўланкандоз қишлоғи
83. Куруқ–гузар номи. Кулангир қишлоғи
84. Қўрғонча–қишлоқ номи
85. Қўрғон маҳалла–маҳалла номи. Хитой реза қишлоғи

- 86.Кунжак–экин майдони Ғўланкандоз қишлоғи
- 87.Қўнғирот–арик номи. Ғўланкандоз қишлоғи
- 88.Қўнғирот–яйлов, экин майдони Ғўланкандоз қишлоғи
- 89.Қуланбош–қишлоқ номи
- 90.Қози махсум–маҳалла номи. Ғўланкандоз қишлоғи
- 91.Гулхона–қишлоқ номи.
- 92.Пештоқ маҳалла–маҳалла номи. Ғўланкандоз қишлоғи
- 93.Паст–қадимий қишлоқ номи

СПИТАМЕН ТУМАНИ

- 94.Тақачи–маҳалла, гузар номи. Қўштегирмон қишлоғи
- 95.Ширинсой–тепалик номи. Куркат қишлоғи; Ҳаштияк қишлоғи
- 96.Ширинсой–сой номи. Куркат қишлоғи
- 97.Чўянчи–қишлоқ номи
- 98.Қўштегирмон–қишлоқ номи
- 99.Лангар ота–мозор номи. Лангар қишлоғи
- 100.Лангар–қишлоқ номи
- 101.Нов–туман, шаҳар номи
- 102.Бешбала–гузар номи. Куркат қишлоғи
- 103.Янги қишлоқ–гузар номи. Тоғоёқ қишлоғи
- 104.Янги дарвоза–Нов шаҳар маҳалла номи
- 105.Юлдузкўк–тепалик номи
- 106.Тентак–қишлоқ номи
- 107.Янги–канал номи, ариқ. Қўштегирмон қишлоғи
- 108.Янги қишлоқ–гузар номи. Қўштегирмон қишлоғи
- 109.Қайрағоч–Қабристон номи. Қўштегирмон қишлоғи
- 110.Оқсу–сой, дарё номи. Оқинсув, Оқова сув ҳам бўлиши мумкин.

Чунки сув доим лойқа оқади

- 111.Жиянчукур–арик номи. Оқ тепа қишлоғи
- 112.Саидкўрғон–қишлоқ номи

113. Ўрта мачит–гузар номи. Нов шахри
114. Андарсой–қишлоқ номи
115. Тошкўприк–Тоғояк қишлоғи атрофидаги овул номи
116. Осиё–Тоғояк қишлоғи ёнида жойлашган кичик қишлоқ номи
117. Оқ тепа–қишлоқ номи
118. Оқ су–дарёча номи
119. Оқ ер–серҳосил экин майдони номи. Оқтепа қишлоғи
120. Янги–қишлоқ номи
121. Ўрта мачит–маҳалла Нов
122. Мадраса–маҳалла Нов
123. Қорабўйин–маҳалла Нов
124. Қорисув–маҳалла Нов
125. Янги–ариқ номи. Қўштегирмон қишлоғи
126. Бўз–ариқ номи. Қўштегирмон қишлоғи
127. Тоғоёқ, Тоғаяк–қишлоқ номи
128. Фармонқўрғон–қишлоқ номи
129. Хаштяк–қишлоқ номи
130. Хавутак–қишлоқ номи
131. Фарҳод–тепалик номи. Хаштияк қишлоғи
132. Ўттиз уйлик–гузар номи, Лангар қишлоғи
133. Ўзбек мазор–қабристон номи. Қўштегирмон қишлоғи
134. Туш–гузар номи. Лангар қишлоғи
135. Қорабўйин–гузар номи. Лангар қишлоғи
136. Кампир девор–девор номи. Камар қишлоғи
137. Камар–қишлоқ номи
138. Қорасув–ариқ номи. Оқ тепа қишлоғи
139. Тахта булоқ–Қўштегирмон қишлоғи дарвоза номи
140. Дала–боғ, яйлов номи. Оқтепа қишлоғи
141. Гумбулоқ–булоқ номи. Фармонқўрғон қишлоғи
142. Катта мачит–маҳалла номи. Фармон қўрғон қишлоғи

143. Захсуб–булоқ номи. Куркат қишлоғи
144. Жуш–қишлоқ номи
145. Қўрғонча–қишлоқ номи
146. Паст–қадимий қишлоқ номи
147. Паст–маҳалла номи. Куркат қишлоғи
148. Арабасой–қадимий сой номи. Ҳозир қуриган
149. Куркат–қишлоқ номи
150. Қўрғон ичи–маҳалла номи. Оқтепа қишлоғи
151. Қора ер–экин майдони номи. Оқтепа қишлоғи
152. Ғойиб азлар мазори–тарихий жой номи
153. Ўрта–маҳалла номи. Лангар қишлоғи
154. Эски қишлоқ–гузар номи. Қўштегирмон қишлоғи
155. Янги қишлоқ–гузар номи. Қўштегирмон қишлоғи
156. Гузар–гузар номи. Қўштегирмон қишлоғи
157. Тақачи–гузар номи. Қўштегирмон қишлоғи
158. Мозор дарвозаси–дарвоза номи. Қўштегирмон қишлоғи
159. Шайид–мозор номи. Қўштегирмон қишлоғи
160. Ўзбек мозор–мозор номи. Қўштегирмон қишлоғи
161. Вали хожа–мозор номи. Қўштегирмон қишлоғи
162. Қайрағоч–мозор номи. Қўштегирмон қишлоғи
163. Гум булоқ–булоқ номи. Фармонқўрғон қишлоғи
164. Ўрта мачит–гузар номи. Фармонқўрғон қишлоғи
165. Катта мачит–гузар номи. Фармонқўрғон қишлоғи
166. Кум–гузар номи. Фармонқўрғон қишлоғи
167. Кўктўнлик мозор–яйлов номи. Фармонқўрғон қишлоғи
168. Қора ер–экин майдони номи. Оқ–тепа қишлоғи
169. Оқ ер–экин майдони номи. Оқ–тепа қишлоғи
170. Юқори–гузар номи. Куркат қишлоғи
171. Эски қишлоқ–гузар номи. Тоғаяк қишлоғи
172. Янги қишлоқ–гузар номи. Тоғаяк қишлоғи

173. Чиллахона–тепалик номи. Тоғаяк қишлоғи
174. Қўрғонча–овул номи. Тоғаяк қишлоғи ёнида жойлашган
175. Бўри қочар–овул номи. Тоғаяк қишлоғи ёнида жойлашган
176. Хожа–гузар номи. Лангар қишлоғи
177. Ўрта–гузар номи. Лангар қишлоғи
178. Туш–гузар номи. Лангар қишлоғи
179. Меҳтар–гузар номи. Лангар қишлоғи
180. Қорачўянчи–гузар номи. Лангар қишлоғи
181. Чўянчи–қишлоқ номи
182. Замбарич–қишлоқ номи

ЖАББОР РАСУЛОВ ТУМАНИ

183. Чорбоғ –ариқ номи. Ғўланкандоз қишлоғи
184. Қўнғирот–ариқ номи. Ғўланкандоз қишлоғи
185. Хўжанд йўли–маҳалла номи. Янги қишлоқ қишлоғи
186. Сув ариқ–ариқ номи. Гулхона қишлоғи
187. Қўрғон–гузар номи. Гулхона қишлоғи
188. Такан–гузар номи. Гулхона қишлоғи
189. Яккасада–гузар номи. Гулхона қишлоғи
190. Мозор таги–гузар номи. Гулхона қишлоғи
191. Тегирмонбоши–гузар номи. Гулхона қишлоғи
192. Хитой реза–ариқ номи. Хитойреза қишлоғи
193. Тошлоқ–маҳалла номи. Хитойреза қишлоғи
194. Қўрғон маҳалла–маҳалла номи. Хитойреза қишлоғи
195. Анҳор лаби–маҳалла номи. Хитойреза қишлоғи
196. Чуқур маҳалла–маҳалла номи. Хитойреза қишлоғи
197. Юқори–маҳалла номи. Хитойреза қишлоғи
198. Тозак–экин майдони номи. Хитойреза қишлоғи
199. Оқ қалъа ариқ–экин майдони номи. Хитойреза қишлоғи
200. Хитой реза ариқ–экин майдони номи. Хитойреза қишлоғи
201. Каптархона–экин майдони номи. Хитойреза қишлоғи

202. Такан мазор–экин майдони номи. Хитойреза қишлоғи
203. Девона–экин майдони номи. Хитойреза қишлоғи
204. Жухутбой қўрғончаси–экин майдони номи. Хитойреза қишлоғи
205. Чоштепа–арик номи. Деҳмой қишлоғи
206. Янги чак–гузар номи. Деҳмой қишлоғи
207. Қўрғон–гузар номи. Хитой қишлоғи
208. Ташқари–гузар номи. Хитой қишлоғи
209. Қора камар–боғ номи. Хитой қишлоғи
210. Ўрта дашт–боғ номи. Хитой қишлоғи
211. Тошқўрғон–боғ номи. Хитой қишлоғи
212. Дам Қорашувоқ–боғ номи. Хитой қишлоғи
213. Мазорча–боғ номи. Хитой қишлоғи
214. Тошқалла–адир номи. Хитой қишлоғи
215. Каттасой–адир номи. Хитой қишлоғи
216. Сачратма–адир номи. Хитой қишлоғи
217. Қўрғонча ёки Қўтурбулоқ–қишлоқ номи
218. Дашт–арик номи. Қўрғонча қишлоғи
219. Ўрта–арик номи. Қўрғонча қишлоғи
220. Қўрғон маҳалла–маҳалла номи. Қўрғонча қишлоғи
221. Гур қишлоқ–маҳалла номи. Қўрғонча қишлоғи
222. Нодирмох қишлоқ–маҳалла номи. Қўрғонча қишлоғи
223. Момозор–мазор номи. Қўрғонча қишлоғи
224. Тиконак–мазор номи. Қўрғонча қишлоғи
225. Биби Робия мазори–мазор номи. Қўрғонча қишлоғи
226. Ўн эна–боғ номи. Қўрғонча қишлоғи
227. Қўй тоши–боғ номи. Қўрғонча қишлоғи
228. Қува қишлоқ–боғ номи. Қўрғонча қишлоғи
229. Қуланбош–қишлоқ номи
230. Эрхуморшайх–мазор номи. Қуланбош қишлоғи
231. Эски–мачит номи. Қазноқ қишлоғи

232.Каримшайх қози–мачит номи. Қазноқ қишлоғи

ҒОНЧИ ТУМАНИ (ДЕВАШТИЧ ТУМАНИ)

233.Зов тепа–тепалик номи. Анбарғоз қишлоғи

234.Хавутак–қишлоқ номи

235.Оқ су–дарёча номи

236.Шўрбулоқ–яйлов номи. Мўрияк қишлоқ

237.Шайид Мозор–қабристон номи. Хўжа Тоҳир Мухлон қишлоғи

238.Чўянчи–қишлоқ номи

239.Мужун–қишлоқ номи

240.Мингбирбулоқ–булоқ номи. Иторчи қишлоғи

241.Манғит–қишлоқ номи

242.Муғултой–тоғ номи. Овчи қишлоғи

243.Мунчок тепа–тепалик номи. Қизили қишлоғи

244.Бой–гузар номи. Манғит қишлоғи

245.Бихалифа булоғи–булоқ номи. Иторчи қишлоғи

246.Бешқўтон–боғ номи. Мўрияк қишлоғи

247.Бешкал–қишлоқ номи

248.Ўрта кўрғон–қишлоқ номи

249.Қизили–қишлоқ номи

250.Қизили–дашт номи

251.Янтоқли–яйлов экин майдони номи. Қорабўйин қишлоғи

252.Эшонкўрғон–қишлоқ номи

253.Юқори гузар–маҳалла номи. Хожа Тоҳир жар қишлоғи

254.Юқори кўрғон–маҳалла номи. Ўрта Кўрғон қишлоғи

255.Яхтан–қишлоқ номи. Яйлов номи

256.Ичкари гузар–гузар номи. Кенагас қишлоғи

257.Иторчи–қишлоқ номи

258.Иноятбой булоғи–булоқ номи. Иторчи қишлоғи

259.Анбарғоз–қишлоқ номи

260. Жамоат қири–тепалик номи. Иторчи қишлоғи
261. Жарлик тепа–тепалик номи. Иторчи қишлоғи
262. Ёлкамар–тепалик номи. Кўчкина қишлоғи
263. Етти қиз–боғ номи. Янги ариқ қишлоғи
264. Дукчи–Овчи қишлоғи атрофидаги тоғ номи
265. Демнора–қишлоқ номи
266. Тилло топар–тепалик номи. Кўчкана қишлоғи
267. Кўктўнлик бобо–Қабристон номи. Бахмал қишлоғи
268. Кўккўзқўрғон–маҳалла номи. Эшонқўрғон қишлоғи
269. Найман (ёки Дам)–қишлоқ номи
270. Навганда–ариқ номи. Эшонқўрғон қишлоғи
271. Оқ мачит–мачит номи. Иторчи қишлоғи
272. Жанобил тепа–тепалик номи. Иторчи Мужум қишлоқлари оралиғида жойлашган
273. Жангал–маҳалла гузар номи. Хшекат қишлоғи
274. Жайра камар–тепалик номи. Қийғир қишлоғи
275. Эски қишлоқ–эски қўрғон Яхтан қишлоғи маҳалласи
276. Шўрча–экин майдони номи. Қора қишлоғи
277. Шўрча–тепалик, экин майдони номи. Анбарғоз қишлоғи
278. Янги ариқ–қишлоқ номи
279. Бахмал–қишлоқ номи
280. Балчиқ булоқ–булоқ номи. Хўжа Тоҳир Жар қишлоғи
281. Бош питув–яйлов, боғлар номи. Қорабўйин қишлоғи
282. Бош ариқ–яйлов, боғи Қорабўйин қишлоғи
283. Бошбулоқ–булоқ номи. Мужун қишлоғи
284. Бойбачча қўтон–Овчи қишлоғи атрофидаги жойлашган тоғ номи
285. Хўжа Тоҳир жар–қишлоқ номи
286. Хилват қўрғон–гузар, маҳалла номи
287. Бахмал булоқ–булоқ номи. Бахмал қишлоғи
288. Қорабўйин–қишлоқ номи

289. Қоравул–тепалик номи. Қийғир қишлоғи
290. Камар–боғ номи. Қутурбулоқ қишлоқчаси
291. Қоратош–боғ номи. Қутурбулоқ қишлоқчаси
292. Тош қўтон–яйлов
293. Қайирма–қишлоқ номи
294. Гулхоройим–тепалик номи. Демнора қишлоғи
295. Даҳкат–қишлоқ номи
296. Даҳана–қишлоқ номи
297. Дархон қишлоқ (Янги ариқ қишлоғи)–қишлоқ
298. Дам–қишлоқ номи
299. Гул қишлоқ–қишлоқ номи
300. Кенагас–қишлоқ номи. Ўра тепа тумани
301. Кафтарчик–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
302. Овчи–қишлоқ номи
303. Чумоли тепа–адир номи. Чағат қишлоғи
304. Қизил кум–яйлов номи. Кўчкина қишлоғи
305. Қўтон–мачит номи. Далён қишлоғи
306. Кўчкина–қишлоқ номи
307. Қўзовулли–яйлов номи. Овчи қишлоғи Туркистон тизма тоғлари
308. Қозидор–мачит номи. Далёни поён қишлоғи
309. Олмабароз–қишлоқ номи
310. Кўрғон–маҳалла номи. Мўрияк қишлоғи
311. Кўрғонча–маҳалла номи. Ғазандарак қишлоғи
312. Кунжак–маҳалла номи. Мужун қишлоғи
313. Равот–қишлоқ номи
314. Ғазандарак–қишлоқ номи
315. Бурихона–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
316. Буритешган–маҳалла номи. Ўрта кўрғон қишлоғи
317. Бурижургон–маҳалла номи. Ўрта кўрғон қишлоғи
318. Хожа Хисори–қабристон номи. Ғазандарак қишлоғи

319. Хожа Хуллойи–қабристон номи. Ғазандарак қишлоғи
320. Кўккўзкўрғон–эски кўрғон номи. Ғазандарак қишлоғи
321. Навганда–ариқ номи. Ғазандарак қишлоғи
322. Юқори–маҳалла номи. Янгиариқ қишлоғи
323. Паст–маҳалла номи. Янгиариқ қишлоғи
324. Камар–кичик қишлоқча. Ғончи тумани
325. Қайирма–кичик қишлоқча. Ғончи тумани
326. Паст–қабристон номи. Янгиариқ қишлоғи
327. Эрмовлон бобо–қабристон номи. Тангиариқ қишлоғи
328. Гул қишлоқ–қишлоқ номи
329. Қозон кўк–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
330. Бурихона–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
331. Бош питув–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
332. Бошариқ–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
333. Каптарчик–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
334. Янтоқли–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
335. Қизил кушон–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
336. Шўрча–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
337. Муғтепа–тепалик номи. Янгиариқ қишлоғи
338. Камар–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
339. Дашт–яйлов номи. Қорабўйин қишлоғи
340. Кўтарма–боғ номи. Яхтан қишлоғи
341. Тегишкўк–боғ номи. Яхтан қишлоғи
342. Юқори–гузар номи. Хожа Тоҳир Жар қишлоғи
343. Паст–гузар номи. Хожа Тоҳир Жар қишлоғи
344. Ўрта–гузар номи. Хожа Тоҳир Жар қишлоғи
345. Равот–гузар номи. Хожа Тоҳир Жар қишлоғи
346. Шайид мазор–қабристон номи. Хожа Тоҳир Жар қишлоғи
347. Чимбанд тепа–тепалик номи. Қизили қишлоғи

348. Кампир девор–девор номи. Қизили қишлоғи Ўратепа Хўжанд ора-
лиғида

349. Катта мазор бобо–қабристон номи. Қизили қишлоғи

350. Қаландархона–гузар номи. Қизили қишлоғи

351. Писталик–экин майдони номи. Қизили қишлоғи

352. Лойкўк–экин майдони номи. Қизили қишлоғи

353. Ўртақир–экин майдони номи. Қизили қишлоғи

354. Буритешган–экин майдони номи. Қизили қишлоғи

355. Қийғир тепа–тепалик номи. Қийғир қишлоғи

356. Қаравул тепа–тепалик номи. Қийғир қишлоғи

357. Жайра камар–тепалик номи. Қийғир қишлоғи

358. Кела кўтон–тепалик номи. Қийғир қишлоғи

359. Оғалиқ–маҳалла номи. Мужун қишлоғи

400. Бой–маҳалла номи. Мужун қишлоғи

401. Оқсоқол–маҳалла номи. Мужун қишлоғи

402. Дустмат кири–тепалик номи. Мужун қишлоғи

403. Катта сой–булоқ номи. Иторчи қишлоғи

404. Тухта булоғи–булоқ номи. Иторчи қишлоғи

405. Иторчи–булоқ номи. Иторчи қишлоғи

406. Юқори–мачит номи. Иторчи қишлоғи

407. Катта–мачит номи. Иторчи қишлоғи

408. Юқори–гузар номи. Иторчи қишлоғи

409. Бурчак–гузар номи. Иторчи қишлоғи

410. Қуйи–гузар номи. Иторчи қишлоғи

411. Чармгар–гузар номи. Иторчи қишлоғи

412. Юқори Кўрғон–гузар номи. Ўртақўрғон қишлоғи

413. Паст кўрғон–гузар номи. Ўртақўрғон қишлоғи

414. Бурижурган–гузар номи. Ўртақўрғон қишлоғи

415. Бешкал–гузар номи. Ўртақўрғон қишлоғи

416. Лайлак–гузар номи. Манғит қишлоғи

417. Ўзбек–гузар номи. Манғит қишлоғи
418. Чалпак–гузар номи. Манғит қишлоғи
419. Чукур(Довун–шовун)–гузар номи. Манғит қишлоғи
420. Бой–гузар номи. Манғит қишлоғи
421. Охунбобо мозори–қабристон номи. Манғит қишлоғи
422. Юқори гузар–гузар номи. Кенагас қишлоғи
423. Ичкари гузар–гузар номи. Кенагас қишлоғи
424. Олти айғир–адир номи. Чағат қишлоғи
425. Уч тепа–адир номи. Чағат қишлоғи
426. Хасан оға–адир номи. Чағат қишлоғи
427. Чумоли тепа–адир номи. Чағат қишлоғи
428. Булоқбош–Чағат қишлоғи. Булоқбош деб ҳам аталади
429. Кўзияйлов–яйлов номи. Мўрияк қишлоғи
430. Қизилқия–адир ва тепалик номи. Анбарғоз қишлоғи
431. Тошлоққия–адир ва тепалик номи. Анбарғоз қишлоғи
432. Қоравултепа–адир ва тепалик номи. Анбарғоз қишлоғи
433. Учтепа–адир ва тепалик номи. Анбарғоз қишлоғи
434. Зов қўтон–адир ва тепалик номи. Анбарғоз қишлоғи
435. Тула қўтон–адир ва тепалик номи. Анбарғоз қишлоғи
436. Ўрта булоқ–булоқ номи. Анбарғоз қишлоғи
437. Бош булоқ–булоқ номи. Анбарғоз қишлоғи
438. Хожамат булоқ–булоқ номи. Анбарғоз қишлоғи
439. Жар булоқ–булоқ номи. Анбарғоз қишлоғи
440. Юқори–гузар номи. Анбарғоз қишлоғи
441. Паст–гузар номи. Анбарғоз қишлоғи
442. Ўрта–гузар номи. Анбарғоз қишлоғи
443. Юқори–гузар номи. Демнора қишлоғи
444. Паст–гузар номи. Демнора қишлоғи
445. Чукурча–гузар номи. Демнора қишлоғи
446. Жар эшон–гузар номи. Демнора қишлоғи

447. Тилло топди–тепалик номи. Кўчкина қишлоғи
448. Юлдузкўк–тепалик номи. Кўчкина қишлоғи
449. Найзажар–тепалик номи. Кўчкина қишлоғи
450. Ёлкамар–тепалик номи. Кўчкина қишлоғи
451. Шўрбулоқ–боғ номи. Мурияк қишлоғи
452. Эчкиқир–боғ номи. Мурияк қишлоғи
453. Ўрталиқ–яйлов номи. Мўрияк қишлоғи
454. Катта оғалиқ–яйлов номи. Мўрияк қишлоғи
455. Осмон яйлов–яйлов номи. Мўрияк қишлоғи
456. Бовучак–қишлоқ номи (тожик–ўзбеклар аралаш яшайди)

ИСТАРАВШАН ТУМАНИ

457. Кўк гунбаз–мачит номи. Кун гунбаз маҳалла номи. Ўра–Тева шаҳри
458. Кўк–мозор номи. Жавкандак қишлоғи
459. Кўрбулоқ–булоқ номи. Болғали қишлоғи
460. Кенагас–қишлоқ номи
470. Даяк–қишлоқ номи
471. Шаршара–сув йўли номи. Катта сойга келиб қуйилади. Болғали қишлоғи
472. Кўшкурак–Шоҳ Фузайл мозор номи. Ўра тепа шаҳри
473. Муғтепа–тепалик номи. Ўра тепа шаҳри
474. Манор тепа–тепалик номи. Чорбоғ қишлоғи
475. Момомозор–мозор номи. Қўрғонча қишлоғи
476. Майдонча–қишлоқ номи
477. Лангар–маҳалла номи. Нижони қишлоғи
478. Лакат–қишлоғи
479. Овқарчиғай–қишлоқ номи
480. Нурали Бешхутан–Туркманлар яшаган тарихий жой номи

- 481.Бойлар–Чорбоғ қишлоғидаги кўча номи
- 482.Боғча–гузар, маҳалла номи. Ругунд қишлоғи
- 483.Боғ –гузар,маҳалла номи.Ўра тепа шаҳри
- 484.Боғ –гузар, маҳалла номи.Қалъаи баланд қишлоғи
- 485.Мунчок тепа–тепалик Уяс қишлоғи
- 486.Биясўйди–боғ номи. Жарқўрғон қишлоғи
- 487.Қирқ–гузар номи. Суфиориф қишлоғи (Сўфи–ориф тожик қишлоқ бўйлаб унинг Қирқ гузарида ўзбеклар яшаган
- 488.Қипчок–қишлоқ номи
- 489.Қизак–сой номи.Суви Катта сойга келиб қўйилган
- 490.Қорасоққол–қишлоқ номи
- 491.Тал тепа–Ўра–тепа шаҳар.Тепалик номи
492. Янги–ариқ номи.Нижони қишлоғи
- 493.Юқори–маҳалла номи.Яккатол қишлоғи
- 494.Юқори–маҳалла номи.Нижони қишлоғи
- 495.Юқори Гузар–маҳалла номи. Кенагас қишлоғи
- 496.Яккатол–қишлоқ номи
497. Имоммалик Аждар–тарихий мачит номи.Сурхоб қишлоғи.Мачит тахминан 1319–йили қурилган
- 498.Саримсоқли–қишлоқ номи
- 499.Сорбон–гузар номи. Ўратепа шаҳри (Бу гузарда ўзбеклар яшайди)
- 500.Муг тепа–(Байрамлар ўтадиган жой)тепалик номи.Ўра–тепа шаҳар
- 501.Кўк гумбаз–маҳалла,гузар номи. Ўра тепа шаҳар
- 502.Найман–гузар номи.Ўратепа шаҳри
- 503.Навобод–қишлоқ номи(Шахристон)
- 504.Навганда–қишлоқ номи
- 505.Олқорон–гузар номи.Ўра тепа шаҳри
- 506.Оқтош–сой номи. Сурхобча қишлоғи Сойи Оқтош деб юритилади
- 507.Оқтепа–адир, қир, тепалик номи. Кунжак қишлоғи
- 508.Оқтепа–тепалик номи. Нижони қишлоғи

509. Оқ мачит–маҳалла номи. Нижони қишлоғи
510. Оқ мачит–Чорбоғ қишлоғидаги мачит номи
511. Оймомотепа–адир, тепалик номи. Кунжак қишлоғи
512. Оқ сой–булоқ номи. Чорбоқ қишлоғи
513. Жарқўрғон–қишлоқ номи
514. Эгри жар–Тапқоқ қишлоғи ёнида овул номи
515. Баландлик–Ўратепа шаҳри гузар номи
516. Боявут–қишлоқ номи
517. Болғали–қишлоқ номи
518. Боғли сой–Ховос йўлида жойлашган овул номи
519. Араббулоқ–булоқ номи. Уяс қишлоғи
520. Хон юрт–тепалик номи. Нижони қишлоғи
521. Ҳазрати Шоҳ–қадимий мачит номи. Ўра тепа шаҳри
522. Ҳазрати Эшон–мозор номи. Суркат қишлоғи
523. Уяс–қишлоқ номи
524. Туққиз челақ–қишлоқ номи
525. Тошкандлик–гузар номи. Ўра тепа шаҳри
526. Тошбек–гузар номи. Ўра тепа шаҳри
527. Тошбек–гузар номи. Ўра тепа шаҳри
528. Эски Ўрда–Ўратепа шаҳри
529. Бахтиёр–қадимий қишлоқ номи. Даяк қишлоғи ёнида жойлашган
530. Турк–гузар номи. Ўратепа шаҳри
531. Қассоблар–гузар номи. Ўратепа шаҳри
532. Қорасоққол–қишлоқ номи
533. Қорабек–гузар номи. Ўра тепа шаҳри
534. Қоравул–тепалик номи. Нижони қишлоғи
535. Қоравул–тепалик номи. Чорбоғ қишлоғи
536. Қоравул–адир тепалик номи. Сурхобча қишлоғи
537. Талтепа–тепа номи
538. Кампир девор–девор номи

539. Қорамозор бобо–қабристон номи. Яккатол қишлоғи
540. Дахъяк–қишлоқ номи
541. Ўратепа сой–сой номи
542. Ўра тепа дарвоза–дарвоза номи
543. Гунбаз–қалъа номи. (Пожиндак қишлоғи)
544. Қорасоққол бобо–тарихий мазор номи
545. Қашқа тепа–яйлов, экин майдони номи
546. Каттасой–сув омбор номи. Болғали қишлоғи
547. Катта мазор–қабристон номи. Лакат қишлоғи
548. Қўтурбулоқ–булоқ номи. Болғали қишлоғи
549. Ўзбек кунжак–қишлоқ номи
550. Қози–маҳалла номи. Ўра–тепа шаҳри
551. Қози–маҳалла номи. Ругунд қишлоғи
552. Қўруқ–булоқ номи. Ўра–тепа шаҳри
553. Қўрғонча–қишлоқ номи
554. Қўрғонча–овул номи. Уяс қишлоғи
555. Кунжак–қишлоқ номи
556. Кунжаксой–сой номи
557. Култепа–тепалик номи. Нафарож қишлоғи
558. Қўтан–тепалик номи.
559. Қолгансир–қадимий жой номи
560. Қоқ тўш Кўк тош–тепалик (кичик тоғ) тоғ номи Обжувоз қишлоғи
561. Арғу–қишлоқ номи. Қишлоқда тожиклар яшайди. Жойлашиш ўрнига кура Махмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит турк» асарида таърифи берилган тарихий қишлоққа ўхшаб кетади
562. Чорбоғ –қишлоқ номи
563. Хўжа Сарой топди–мазор номи. Ўра тепа шаҳри
564. Ўрта–маҳалла, гузар номи. Нижони қишлоғи
565. Варсиқ–қишлоқ номи
566. Бузруктепа–жой номи (қишлоқ)

567. Бурчак–маҳалла номи. Ўра тепа шаҳри
568. Нижони–қишлоқ номи
569. Нафарож–қишлоқ номи
570. Пучуквой уюли–овул номи
571. Пастки–гузар номи. Яккатол қишлоқ
572. Парчаюз–яйлов, дала, экин майдони, қишлоқ номи
573. Тапқоқ–қишлоқ номи
573. Киропол–Ўра–тепанинг қадимий номлари бири
574. Кўрбулоқ–булоқ номи. Чорбоқ қишлоғи
575. Қорамозор–Яккатол қишлоғи қабристон номи
576. Юқори–маҳалла(гузар) номи. Яккабоғ қишлоғи
577. Паст–маҳалла(гузар) номи. Яккабоғ қишлоғи
578. Катта мазор–қабристон номи. Лакат қишлоғи
579. Дунг мазор–қабристон номи. Лакат қишлоғи
580. Аҳмадшоҳ–ариқ номи. Жарқўрғон қишлоғи
581. Қишлоқ–ариқ номи. Жарқўрғон қишлоғи
582. Биясўйди–боғ ва экин майдони номи. Жарқўрғон қишлоғи
583. Таллови–боғ ва экин майдони номи. Жарқўрғон қишлоғи
584. Қашқа тепа–боғ ва экин майдони номи. Жарқўрғон қишлоғи
585. Дам–боғ ва экин майдони номи. Жарқўрғон қишлоғи
586. Оқсой–булоқ номи. Чорвоқ қишлоғи
587. Кўрбулоқ–булоқ номи. Чорвоқ қишлоғи
588. Қоровул тепа–тепалик номи. Чорвоқ қишлоғи
589. Манортепа–тепалик номи. Чорвоқ қишлоғи
590. Катта тоғ –тепалик номи. Чорвоқ қишлоғи
591. Кичик тоғчи–тепалик номи. Чорвоқ қишлоғи
592. Катта мачит–мачит номи. Чорвоқ қишлоғи
593. Оқ мачит–мачит номи. Чорвоқ қишлоғи
594. Кенгқўлсой–сой номи
595. Кунжаксой–сой номи

596. Далёнсой–сой номи
597. Басмандасой–сой номи
598. Култепа–эски қўрғон номи. Нафарож қишлоғи
599. Танги–адир номи. Кунжак қишлоғи
600. Сулаймон тепа–тепалик номи. Кунжак қишлоғи
601. Маслиҳаттепа–тепалик номи. Кунжак қишлоғи
602. Боқибанги–тепалик номи. Кунжак қишлоғи
603. Тоштепа–тепалик номи. Кунжак қишлоғи
604. Туячўкди–тепалик номи. Кунжак қишлоғи
605. Қўрғонтепа–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
606. Оймомотепа–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
607. Оқтепа–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
608. Тошгачикқан–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
609. Бозоржой–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
610. Катта шибор–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
611. Кичик шибор–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
612. Қоратош–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
613. Бузахона–адир ва тепалик номи. Кунжак қишлоғи
614. Тошбулоқ–булоқ номи. Ўроқли қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
615. Лолазор–булоқ номи. Ўроқли қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
616. Сотқинбулоқ–булоқ номи. Ўроқли қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
617. Оқсой–тоғ яйлови Кенгкўл қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
618. Катта дара–тоғ яйлови Кенгкўл қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
619. Иткирган–тоғ яйлови Кенгкўл қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
620. Қорабулоқ–тоғ яйлови Кенгкўл қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
621. Оқтош–тоғ яйлови Кенгкўл қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
622. Сурора Кўмирчи–тоғ яйлови Кенгкўл қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
623. Йилқичи–тоғ яйлови Кенгкўл қишлоғи Шаҳристон қишлоғи
624. Оқсой–арик номи. Кенгкўл қишлоғи Шаҳристон қишлоғи

625. Сурфасой–ариқ номи. Кенгкўл қишлоғи Шахристон қишлоғи

626. Сарик булоқ–булоқ номи. Болғали қишлоғи

627. Шўрбулоқ–булоқ номи. Болғали қишлоғи

ХЎЖАНД ТУМАНИ

628. Туя бўғози–довон номи. Мевагул тоғи

629. Қўриқ–овул номи. Исписор қишлоғи ёнида

630. Қўриқ–экин майдони номи. Сомғар қишлоғи

631. Кентариқ–Қистакўз жой номи

632. Каюмарси Одам ёки Хазрати Икром–мозор номи. Пули чукур қишлоғи

633. Уч тайпон–яйлов номи. Қурама тизма тоғларида жойлашган

634. Оқтепаи боло–Унжи қишлоғи

635. Ўрта товоқ–яйлов номи. Қурама тизма тоғларида жойлашган

636. Музбет–чўққи номи. Мевагул тоғида жойлашган баландлиги 1668 м

637. Шўра лалми–қишлоқ номи. Сулюкта билан Эски Овчи ўртасида жойлашган

638. Паст маҳалла–маҳалла номи. Исписор қишлоқ

639. Паст маҳалла–маҳалла номи. Катаған қишлоқ

640. Ғойиб оқсоқол–маҳалла номи. Шайх Бурхон қишлоғи

641. Гала қўбур–экин майдони номи. Исписор

642. Галамайдон–дача номи. Пули чукур қишлоғи ёнида

643. Мозор–булоқ номи. Сомғар қишлоғи

644. Олма қўтон–яйлов номи. Қурама тизма тоғларида жойлашган

645. Кампир девор–девор(қадимий девор номи)

646. Шўркўрғон–маҳалла номи. Хўжанд шаҳри

647. Қизилчанг–тепалик номи. Шўркул қишлоғи

648. Оқбел–тепалик номи. Шўркул қишлоғи

649. Қорабўйин–қишлоқ номи, овул номи

650. Ёва–қишлоқ номи

651. Чўянчи дарвоза–қадимий дарвоза номи. Хўжанд шаҳри (саккиз дарвозанинг биттаси)
652. Қуюк тол–овул номи
653. Қўшмачит–гузар номи. Хўжанд шаҳри
654. Қўшмачит–мачит номи
655. Мингйиллик–тоғ номи Қорамозор қишлоғи
656. Мингбоши–ариқ номи. Хўжанд шаҳри
657. Маҳов тепа–тепа номи Сомғар қишлоғи тепа номи
658. Матабиб–дам олиш маскани
659. Марази овун–қишлоқ номи
660. Майдон–ариқ номи. Қалача қишлоғи
661. Майда туранги–овул номи
662. Мозорча–экин майдони, яйлов номи. Хитой қишлоғи
663. Мозор–маҳалла номи. Сомғар қишлоғи
664. Мозор–маҳалла номи. Пуличуқур қишлоғи
665. Мозор ариқ–ариқ номи. Хўжанд шаҳри
666. Бий келди–кам сувли сойча номи. Қорамозор қишлоғи
667. Бешюз–овул номи. Уяс қишлоғи
668. Катта Айри–овул номи
669. Қилич Бурҳониддин–қабристон номи. Шайх Бурҳониддин қишлоғи
670. Қизил қия–овул номи
671. Қорашувоқ–жой номи
672. Қоратой–жой номи
673. Қоражингил–овул номи
674. Янги дарвоза–дарвоза номи. Хўжанд шаҳри
675. Юқори маҳалла–маҳалла номи. Исписор қишлоғи. Қатағон қишлоқ
676. Тарик экан–овул номи
677. Ёмонсой–дарё, сойча номи
678. Янтоқ–карвонсарой номи
679. Исписор–қишлоқ номи, туман маркази номи

680. Ингичка–сой номи. Қорамозор қишлоғи
681. Қум тепа–тепалик номи (тепалик қумликларидан пайдо бўлган) Ирисор қишлоғи
682. Дунгалак–овул номи
683. Дулона–қишлоқ номи
684. Дукчи–гузар номи. Хўжанд шаҳри
685. Дувохон (Тубохон)–мозор номи. Бу мазорда мўғул хонларидан Дувохоннинг қабри бор дейилади. Хўжанд шаҳри
686. Халқа–овул номи
687. Сари тўқай–қишлоқ номи
688. Сарик тепа–Хўжанд шаҳри гузар номи
689. Саримсоқли–овул номи, қишлоқ номи
690. Ўқтамсой–овул номи
691. Қотма–экин майдони Дашти Амин қишлоғи
692. Қистакўз–қишлоқ номи
693. Кўктўнлик–булоқ номи
694. Кўккуроқ–овул номи
695. Араблар–маҳалла номи. Хўжанд шаҳри
696. Осиё–ариқ номи. Овчи Қалъача қишлоғи
697. Олмали–овул номи
698. Олқорон–гузар номи.
699. Оқтош–овул номи
700. Оқ суқоқ–тепалик номи
701. Оққана–ғор номи. Мевагул тоғида жойлашган
702. Оқариқ–ариқ номи. Хўжанд шаҳри
703. Оқариқ–яйлов номи. Қатаған қишлоғи
704. Оқариқ–Хўжанд шаҳри яқинидаги дача номи
705. Оқ–ариқ номи. Овчи қишлоғи
706. Оқ кўтон–булоқ номи. Қаторбулоқ қишлоғи
707. Жингилик–овул номи

- 678.Жар сувот–овул номи
679.Шўркўрғон–гузар номи. Хўжанд шаҳри
680.Жарқишлоқ–маҳалла,гузар номи. Хўжанд шаҳри
681.Эшакошув–дашт номи.Шўркул қишлоқ
682.Эски Овчи–қишлоқ номи
683.Оқтепа поён–Унжи тожик қишлоғида жойлашган гузар номи.

Хўжанд шаҳри

- 684.Жангали Эшон мазор–мазор номи. Ява қишлоғи
685.Жалоир маҳалла–маҳалла номи. Қорамозор қишлоғи
686.Шўркўл–овул номи
687.Шўркул–қадимий кўл номи
688.Янги ариқ–сой номи,
689.Бош курак–овул, қишлоқ номи
690.Хулбабулоқ–овул(қишлоқ)номи
691.Хазрати бобо–мачит номи. Хўжанд шаҳри
692.Уяс–қишлоқ номи
693.Уч тепа–овул номи
694.Уч боғ –овул номи
695.Чуқур кўча–маҳалла номи. Исписор қишлоғи
696.Янги ариқ–ариқ номи. Исписор қишлоғи
697.Туқмоқ–овул номи
698.Бодомбоғ –Қаторбулоқ қишлоғидан Хўжанд шаҳрига ўтилган до-

вон номи

- 699.Боғчайи кўк–дача номи.Хўжанд шаҳри
700.Ўтоволди–айлов номи. Уяс қишлоғи
701.Ўзбек–Унжи қишлоғидаги гузар номи
702.Ўғридиёр–маҳалла номи. Овчи қишлоғи, ов жойи номи.Овчи

қишлоғи

- 703.Тутли–овул номи
704 Тўнғуз кўприк–Овчи қишлоғи кўприк номи. Хўжа Бақирган кули

устига қурилган

705. Катта ариқ–арик номи. Исписор қишлоғи
706. Қатаған–қишлоқ номи
707. Кампир масчит–гузар, маҳалла номи. Қўрук қишлоғи
708. Тапқоқ–Хўжанд шаҳри, маҳалла номи
709. Тошлоқ–яйлов номи, боғ
710. Дам–адир, яйлов номи
711. Дам–арик номи
712. Дам–экин майдони, Хитой қишлоғи
713. Қалмоқи–арик номи. (Овчи) Қалъача қишлоғи
714. Қорамозор–ғор номи
715. Қарақчиқум–бозор номи
716. Қаторбулоқ–қишлоқ номи
717. Катта ховуз–булоқ номи. Қаторбулоқ овул
718. Катта мачит–мачит номи
719. Ойнабулоқ–(овул)номи
720. Овчи(қалача)–қишлоқ номи
721. Чумчуқ Орол–Оролча номи. Хўжанд шаҳри
723. Мозор бобо–қабристон номи. Қатаған қишлоғи
724. Бурижар–яйлов номи
725. Ниёз–дегча–маҳалла номи
726. Хўжа Бақирған–дарёча номи.
727. Қўрғон–маҳалла номи. Исписор қишлоғи
728. Қўрғон–маҳалла номи. Қатағон қишлоғи
729. Кулангир–қишлоқ номи
730. Сим тоғи–тоғ номи. Сомғар қишлоғи
731. Қўрукча–экин майдони. Сомғар қишлоғи
732. Қўрхона–қадимги ариқ ариқ номи. Хўжанд шаҳри
733. Қушбеги–маҳалла номи. Хўжанд шаҳри
734. Қўқон дарвоза–қадимий дарвоза номи. Хўжанд шаҳри

735. Қози дарвоза–қадимий дарвоза номи. Хўжанд шаҳри
736. Хилват кўрғон–маҳалла номи. Ява қишлоғи
737. Кичкинтой ҳовуз–булоқ номи. Қаторбулоқ қишлоғи
738. Қози Ариқ–арик номи. Хўжанд шаҳри
739. Қишлоқча–қишлоқ номи
740. Кичик Айри–овул номи
741. Ўн тепа–боғ, яйлов, экин майдони номи
742. Олти етим–арик номи. Исфана сойдан чиққан
743. Қўриқ–қишлоқ номи
744. Бодомбоғ –перевал, довон номи. Мевагул тоғида жойлашган
745. Қалмоқ–маҳалла номи. Қатағон қишлоғи
746. Катта мачит–Исписор қишлоғи
747. Паст маҳалла–маҳалла номи. Исписор қишлоғи
748. Чуқур кўча–маҳалла номи. Исписор қишлоғи
749. Тошлоқ–боғ номи. Исписор қишлоғи
750. Туқай–боғ номи. Исписор қишлоғи
751. Кўктонлик–қишлоқ номи
752. Қум тепа–қум тепалик Кўктўнлик қишлоғи
753. Тоштепа–маҳалла номи. Қатаған қишлоғи
754. Ўрта маҳалла–маҳалла номи. Қатағон қишлоғи
755. Бешкапа, Тапқоқ, Жарқишлоқ–маҳалла номи. Хўжанд шаҳри бу маҳаллаларда ўзбеклар яшаган
756. Катта ариқ, Янги ариқ–арик номи. Исписор қишлоғи
757. Тошқори–мачит номи. Исписор қишлоғи.
758. Оқ чўп, Оқ бел–тепалик номи. Сомғар қишлоғи
759. Терак, Қипчоқ, Қўрғонча–Уяс қишлоғи атрофидаги овуллар
760. Товоқ, Бош товоқ, Ўрта товоқ, Олмақўтон, Учтойпак, Бўрижар–яйлов номи. Қурама тизма тоғларида жойлашган
761. Ёмонсой, Ингичка, Бий келди, Берди сой–кам сувли сой номи Қорамозор қишлоғи атрофида жойлашган

- 762.Тариқ эккан–овул номи
763.Оппон–овул номи
764.Замбарак–овул номи
765.Дриш–овул номи
766.Камар–овул номи
767.Чертак–адир номи. Камар овули
768.Кампир девор–қадимий девор Камар овули

КОНИБОДОМ ТУМАНИ

- 769.Ғойиб бобо–қабристон номи.Маҳрам қишлоғи
770.Маҳрам–ариқ номи. Маҳрам қишлоғи
771.Гала ариқ–боғ номи. Работ қишлоғи
772.Маҳрам–қишлоқ номи
773.Маҳрам–қалъа номи
774. Шайидқораянтоқ–қишлоқ номи
775.Бешкал–маҳалла номи. Шайидқораянтоқ қишлоғи
776.Қақир–маҳалла номи.Шайидқораянтоқ қишлоғи
777.Нов боши–маҳалла номи. Шайидқораянтоқ қишлоғи
778.Лангари бобо–қабристон номи
779.Бешкал–гузар,маҳалла номи.Шайидқораянтоқ қишлоғи
780.Қизил–мачит номи.Ниёзбек қишлоғи
781.Тоғай қўйчи–қишлоқ номи
782.Юқори–Қуйи–Хожи маҳалла номи.Тоғай қўйчи қишлоғи
783.Қизил–мачит номи.Ниёзбек қишлоғи
784.Тоғай қуйчи–қишлоқ номи
785.Юқори–Қуйи–Хожи маҳалла номи. Тоғай қўйчи қишлоғи
786.Патар–қишлоқ номи
787.Яккатерак–қишлоқ номи
789.Мозор бобо–тарихий мазор номи. Бобур қўрғон қишлоғи
790.Туткавола (Қипчоқ қалъача)–қишлоқ номи
791.Турақўрғон–Тўткавола қишлоғи чегарасидаги қадимги қалъа номи

792. Нойиб қалъа–Тўткавола қишлоғи чегарасидаги қадимги қалъа номи
793. Яккатерак–қишлоқ номи
794. Оқчоп–йўл, довон номи. Самғардан Конибодомга Оқчоп довони орқали ўтилган
795. Оқбел–довон номи. Сомғордан Конибодомга ўтиш довон йўли номи
796. Тер тўла–қишлоқ номи
797. Араблар–маҳалла номи
798. Жарқўрғон–қишлоқ номи
799. Даштқараянтоқ–қишлоқ номи
800. Эскиқораянтоқ–маҳалла номи Даштқараянтоқ қишлоғи
801. Шўркўрғон–қишлоқ номи
802. Ботирқўрғон–қишлоқ номи
803. Боявут–гузар номи. Бекобод қишлоғи
804. Эсанбой ороли–ёкин майдони номи. Қарақчиқум қишлоғи
805. Арабхона–маҳалла номи. Конибодом шаҳри
806. Араб маҳалла–маҳалла номи. Кўчкак қишлоғи
807. Ҳамиржўй–қишлоқ номи
808. Қақир–гузар, маҳалла номи. Шайидқораянтоқ қишлоғи
809. Қақир–гузар, маҳалла номи. Ҳамиржўй қишлоғи
810. Ўрта маҳалла–маҳалла номи. Ҳамиржўй қишлоғи
811. Кунчиқар маҳалла–маҳалла номи. Ҳамиржўй қишлоғи
812. Паст маҳалла–маҳалла номи. Ҳамиржўй қишлоғи
813. Қақир–кўча номи. Ниёзбек қишлоғи
814. Бекобод–қишлоқ номи
815. Ички–маҳалла номи. Бекобод қишлоғи
816. Боёвут–маҳалла номи. Бекобод қишлоғи
817. Ўрдаи кўҳна–Конибодом шаҳри (Ўрда туркий сўз)
818. Турақўрғон–Шўркўрғон қишлоғи Тўрақўрғон деб ҳам юритилади
819. Қўрғон ичи Араб маҳалла–маҳалла номи. Тўра қўрғон қишлоғи
820. Қўрғон–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи

821. Кумуш кўрғон–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
822. Чумчуқлар–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
823. Сарой–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
824. Мирлар–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
825. Тегирмон боши–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
826. Мозор кўча–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
827. Ушмак, Жар кўча–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
828. Эшак кўча–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
829. Қозоқлар–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
830. Эшак равот–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
831. Қўруқ–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
832. Рапқон, Калта, Бешариқ, Шоберди, Узун, Якка тут, Андархан, Савр тепа, Якка терак, Патар, Қоратоғ, Кўчкак, Канадом, Қароқчиқўм, Княз, Маҳрам–ариқ номлари
833. Канд–Конибодом Канд формасида VI асрдаги сўғд хужжатларида учрайди.
834. Кампир девор–Ниёзбек қишлоғида қадимда бўлган қалъа номи
835. Қайрағочи–қишлоқ номи
836. Қаракчиқум–ариқ номи
837. Қоратоғ –ариқ номи
838. Ойим қишлоқ (Халта қишлоқ)–қишлоқ номи
839. Кўрғон–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
840. Қуруқ–маҳалла номи. Конибодом шаҳри
841. Кўрғонча–қишлоқ номи
842. Кумуш кўрғон–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
843. Кўчкак–қишлоқ номи
844. Кўчкак–ариқ номи
845. Ғалча–Мулло–дача номи
846. Ғаласак–маҳалла номи. Даштқараянтоқ қишлоғи
847. Андархон–жой номи, ариқ номи

848. Ниёзбек–қишлоқ номи
849. Равот–қишлоқ номи
850. Паст маҳалла–маҳалла номи. Патар қишлоғи
851. Қўрғон мачит–мачит номи. Ниёзбек қишлоғи
852. Оқ кум бобо–мозор номи. Равот қишлоғи
853. Кампир девор–маҳалла номи. Ниёзбек қишлоғи
854. Жар–кўча номи.
855. Хўжанд йўли, Исфара йўли, Қўқон йўли, Равот йўли–йўл номи
856. Дулона–маҳалла номи. Конибодом ш.
857. Танга топар–маҳалла номи Конибодом
858. Қозоқлар–маҳалла номи. Конибодом
859. Калпаса–қишлоқ номи
860. Халта қишлоқ–қишлоқ номи
861. Ойим–қадимий мадраса номи
862. Катта, Болтавой сўфи, Турдивой бобо–мачит номи. Дашт Қораянтоқ қишлоғи
863. Қароқчи кум–қишлоқ номи
864. Ўрда бозори–бозор номи. Конибодом
865. Қўрғон мачит, Катта мачит, Янтоқли, Қақир, Қизил, Қўрук, Кумиш кўрғон–мачит номлари Ниёзбек қишлоғи
866. Туман, Калпаса ости, Гала ариқ–экин майдони номи, Равот қишлоғи

ШАҲРИСТОН ТУМАНИ

867. Қоратош–адир, тепалик номи. Ўроқли қишлоғи
868. Қорабулоқ–тоғ яйлови Кенгкўл қишлоғи
867. Пашши–қишлоқ номи
868. Шаҳристон сой–сой номи
869. Қурама, Қўнғирот, Сарови–гузар(маҳалла)номи. Қайирма қишлоғи
870. Номозтепа, Еттивой–тепалик Қайирма қишлоқ
871. Бош кўрғон, Кичик кўрғон–кўрғон номи–Холдорқипчоқ қишлоғи

872. Хўжа Абу Бакр Сиддиқ–қабристон номи. Шахристон қишлоғи
873. Тошбулоқ, Эшонбулоқ, Хушвақтбулоқ, Дев ариқ–булоқ номлари.

Пашши қишлоғи

874. Шахристон–туман номи
875. Шахристон–қишлоқ номи
876. Қўштепа–тепалик номи. Увоқ қишлоғи
877. Қўшқўрғон–қишлоқ номи
878. Маслихаттепа–тепалик номи. Пашши, Қайирма қишлоқлари
879. Лола тепа–тепалик номи. Пашши қишлоғи
880. Муғултепа–тепалик Увоқ қишлоғи
881. Бойтепа–тепалик номи. Сарови қишлоғи
882. Бозоржой–адир ва тепалик номи. Ўроқли қишлоғи
883. Ўроқли–қишлоқ номи
884. Қизак–Фор номи. Туркистон тизма тоғлари жойлашган
885. Қоратепа–яйлов номи. Шахристон тоғларида
886. Янги қишлоқ–қишлоқ номи, гузар номи
887. Тарновқарапчи–қишлоқ номи
888. Ишқили–қишлоқ номи
889. Олабайтал–гузар номи. Увоқ қишлоғи
890. Ичкарилик–гузар номи. Холдорқипчоқ қишлоғи
891. Заргар тепа–тепалик номи. Янги кўрғон қишлоғи
892. Одилвой тепа–тепалик номи. Янги кўрғон қишлоғи
893. Ер тепа–тепалик номи. Холдорқипчоқ қишлоғи
894. Дуоба–қабристон номи. Юқори Кенгкул қишлоғи
895. Ёз тепа–тепалик номи. Холдорқипчоқ қишлоғи
896. Оқ танги–тоғлик яйлов номи
897. Оқтош–тоғ яйлови номи. Кенгкул қишлоғи
898. Оқ сой–тоғ яйлови. Кенгқўл қишлоғи
899. Жарқўтон–қишлоқ номи
900. Эскент тепа–тепалик номи. Холдорқипчоқ қишлоғи

901. Бузахона–адир, тепалик номи. Ўроқли қишлоғи
902. Оқтепа–тепалик номи. Ҳолдорқипчоқ қишлоғи
903. Чалдиволди–қишлоқ номи
904. Тошга чикқан–адир, тепалик номи. Ўроқли қишлоғи
905. Тирмизактепа–тепалик номи. Қарапчи қишлоғи
906. Хон яйлов–Туркистон тизма тоғларида жойлашган яйлов номи
907. Ҳолдорқирчоқ–қишлоқ номи
908. Турк–қишлоқ номи
909. Увоқ–қишлоқ номи
910. Қоравул тепа–тепалик номи. Янгиқўрғон қишлоғи Сароби қишлоғи атрофидаги тепалик номи
911. Камар–қишлоқ номи
912. Қарапчи–қишлоқ номи
913. Қайирма–қишлоқ номи
914. Қозоқ тепа–тепалик номи. Қарапчи қишлоғи
915. Қарапчи тарнов(тарнов қарапчи)–қишлоқ номи
916. Кенгкул–қишлоқ номи
917. Катта Шибор–адир, тепалик номи. Ўроқли қишлоғи
918. Қўрғонча–махалла номи. Ҳолдорқипчоқ қишлоғи
919. Кичик шибор–адир, яйлов номи. Ўроқли қишлоғи
920. Кичик қўрғон–махалла номи. Ҳолдорқипчоқ қишлоғи
921. Қирқ қозик оралиғи–тоғ номи, яйлов номи
922. Фор тепа–тепалик номи. Ҳолдорқипчоқ қишлоғи
923. Ғойиб ота–мозор номи. Увоқ қишлоғи
924. Варкент–арик номи. Қўшқўрғон қишлоғи
925. Қулликўтон–қишлоқ номи
926. Қолганқипчоқ–қишлоқ номи
927. Бураган–қишлоқ номи
928. Ўзбек Пашши–қишлоқ номи
929. Пандшер–қишлоқ номи

930. Қўрғонтепа–тепалик номи. Ўроқли қишлоғи
931. Қўрғонтепа–тепалик номи. Янги қўрғон қишлоғи
932. Қурама–гузар номи. Қайирма қишлоғи
933. Кунжаксой–сой номи
934. Катта қишлоқ–гузар, маҳалла номи. Қайирма қишлоғи
935. Кумуш тепа–тепалик номи. Пашши қишлоғи
936. Хасан ота, Хусан ота, Абушахид, Кутур ота–қабристон номи.

Қарапчи қишлоғи

937. Аймоқ, Уруг гузар–гузар номи. Увоқ қишлоғи
938. Қуюқ тепа, Қоплон тепа, Бой тепа, Қамиш тепа, Ҳайиттепа–тепаликлар номи. Сарови қишлоғи
939. Янгиқўрғон, Эски қўрғон–қўрғон–гузар номи. Янгиқўрғон қишлоғи
940. Тол, Ярат тепа, Мелҳол тепа–тепалик номи. Увоқ қишлоғи
941. Катта, Кичик–мачит номи. Увоқ қишлоғи
942. Дулана тепа, Тарновли тепа, Ойбек тепа, Қора тепа, Сувон тепа, Тоштемир тепа, Бойтепа, Ёр тепа–тепалик номи. Янгиқўрғон қишлоғи
943. Катта, Паст–гузар номи. Янгиқўрғон қишлоғи
944. Толли мазор, Чап гўристон–қабристон номи. Қўрғон қишлоғи
945. Дарвоза жар–тепалик номи. Қарапчи қишлоғи
946. Ойим мазор, Шоиноят бобо, Чордара–мазор номи. Сарови қишлоғи
947. Ташқарилик–гузар номи. Холдорқипчоқ қишлоғи
948. Олти кул, Жовулли, Кусовулли, Овчи–яйлов номи. Туркистон тизма тоғларида жойлашган
949. Оқ тош ота–қабристон номи. Холдорқипчоқ қишлоғи
950. Туятош ота, Орифхўжа–қабристон номи. Холдорқипчоқ қишлоғи
951. Лола тепа–тепалик номи. Пашши қишлоғи

АШТ ТУМАНИ

- 952.Кўпирик боши–жой номи
- 953.Шайдон–қишлоқ номи
- 954.Кўшқўрғон–боғ, экин майдони номи. Шайдон қишлоғи
- 955.Манора–экин майдони
- 956.Лангар–адир, қир номи Ашт шаҳри
- 957.Мунчоктепа–тепалик номи. Қамишқўрғон қишлоғи
- 958.Булоқ–қишлоқ номи
- 959.Бештол–қишлоқ номи
- 960.Бешкал–гузар, маҳалла номи.Мулло Мир қишлоғида жойлашган
- 961.Ошоба–қишлоқ номи
- 962.Қорақозон–маҳалла номи.Қамишқўрғон қишлоғи
- 963.Оққудуқ–қишлоқ номи
- 964.Оқжар–қишлоқ номи
- 965.Оқжар (Жарқўрғон деб ҳам юритилади)–қишлоқ номи
- 967.Ёриқлик–боғ номи. Ошоба қишлоғи
- 968.Етти уй–маҳалла, гузар номи. Ашт шаҳри
969. Дулона–қишлоқ номи
970. Сарикамиш–қишлоқ номи
971. Жиринтол–қишлоқ номи
- 972.Жарқишлоқ–кўча номи. Мулло Мир қишлоғи
- 973.Баландлик–гузар номи. Ашт шаҳри
- 974.Баландмулло–маҳалла номи. Шайдон қишлоғи
- 975.Аштсой–кичик сойча номи
- 976.Ошобасой–Ошоба қишлоғидаги сой номи
977. Аппон–қишлоқ номи
978. Бободархон–қишлоқ номи
- 979.Ўрмонтол–қишлоқ номи
980. Кампир давон–Ашт туманида жойлашган довон номи
981. Қамишқўрғон–қишлоқ номи
982. Даҳана–қишлоқ номи

- 983.Гудоссой–сой номи
- 984.Гудос–қишлоқ номи
- 985.Қайраққум–посёлка номи. Туман маркази
- 986.Қорамозор–қишлоқ номи
- 987.Қорақалпоқ–қишлоқ номи
- 988.Қорамозорсой–дарёча номи
- 989.Қатранги–ариқ номи. Мулло Мир қишлоғи
- 990.Катта кўрғон–маҳалла номи. Ашоба қишлоғи
- 991.Бутқа маҳалла–маҳалла номи. Ошоба қишлоғи
- 992.Бутакўз–сой номи. Мулло Мир қишлоғи
- 993.Қирққудуқ–қишлоқ номи
- 994.Панғоз–қишлоқ номи
- 995.Панғоз–дарёча номи
- 996.Кўрғон–маҳалла номи. Ошоба қишлоғи
- 997.Қуруқ–қишлоқ номи
- 998.Қуруқ–ариқ номи.Гудос қишлоғи
- 999.Кўрғонча–маҳалла номи. Қамишқўрғон қишлоғи
- 1000.Оппон Аппон–қишлоқ номи
- 1001.Қизил олма–боғ номи. Ошоба қишлоғи
- 1002.Кичкина–маҳалла номи. Ошоба қишлоғи
- 1003.Ўрта–маҳалла номи. Ошоба қишлоғи
- 1004.Кичкина ўрта–маҳалла номи. Ошоба қишлоғи
- 1005.Катта кўтон–маҳалла номи. Ошоба қишлоғи
- 1006.Кичкина кўтон–маҳалла номи. Ошоба қишлоғи
- 1007.Катта–маҳалла номи. Ошоба қишлоғи
- 1008.Гулхона (Ғилхона)–маҳалла номи.Ашт шаҳри
- 1009.Қорақози, Қорачакман, Кўрғонча–маҳалла номи. Қамишқўрғон қишлоғи
- 1010.Ертўла–қишлоқ номи
- 1011.Кўк кўруқ–қишлоқ номи

1012. Аштсой–сой номи
1013. Равот–қишлоқ номи
1014. Жар, Тепа, Тошсанг–маҳалла номи. Пунук тожик қишлоғидаги
маҳалла номи

ПЕНЖИКЕНТ ТУМАНИ

1015. Қўштут–қишлоқ номи
1016. Қўштепа–қишлоқ номи
1017. Олабайтал–Тожик қишлоғи номи
1018. Дунгалак–гузар номи. Пенжикент шаҳри
1019. Кўктош–қабристон номи
1020. Кўктош–қишлоқ номи
1021. Араблар–маҳалла номи
1022. Шўрчи–қишлоқ номи
1023. Қайнар ота–йўл, кўча номи, мазор номи
1024. Дам–ариқ номи. Пенжикент қишлоғи
1025. Чимқўрғон–қишлоқ номи
1026. Туқсон қориз–ариқ номи. Пенжикент шаҳри
1027. Чорбоғ –қишлоқ номи
1028. Хумри–қишлоқ номи
1029. Савр–қишлоқ номи
1030. Сужина–қишлоқ номи. Ўзбеклар/Барлос
1031. Суфиён–қишлоқ номи. Ўзбеклар ҳам яшайди

ИСФАРА ТУМАНИ

1032. Матпари–қишлоқ номи
1033. Майдон–боғ номи Исфара Воруҳ шаҳарчаси
1034. Лангари Мозор–гузар, маҳалла номи. Чорку
1035. Қирғиз қишлоқ–қишлоқ номи
1036. Қизил пиллол–қишлоқ номи
1037. Юрғон–Исфара шаҳри маҳалласи
1038. Исфарасой–сой номи

1039. Оқ кум бобо–Равот қишлоғи ва Исфара ўртасидаги мазор номи.
Оқ доғи бор кишилар даво топган
1040. Эски қишлоқ–Тоғояк қишлоғи иккига бўлинади.
1041. Шўртанг (ёки Шўркент)–қишлоқ номи
1042. Шўркент–қишлоқ номи
1043. Баланд–қишлоқ номи
1044. Бошқир–маҳалла, гузар номи. Гузар тожик қишлоғида жойлашган
1045. Қақир–Чорку қишлоғидаги гузар номи
1046. Қақир–қишлоқ номи
1047. Хонобод–қишлоқ номи
1048. Қорабоғ–қишлоқ номи. Ҳозир фақат тожиклар яшайди
1049. Тошқўрғон–қишлоқ номи
1050. Даҳана–тоғ йўли
1051. Даҳана–қишлоқ номи
1052. Даввон тепа–маҳалла номи. Баланд қишлоғи
1053. Қуруқ–канал номи. Исфара шаҳри
1054. Қўрғонча–маҳалла номи. Офтобру қишлоғи
1055. Чорқишлоқ (тожик қишлоқ)–қишлоқ номи
1056. Офтоб маҳалла–маҳалла номи. Офтобру қишлоғи
1057. Қўшдевор–қишлоқ номи
1058. Паст, Қуруқ–канал номи.
1059. Курук–Исфара шаҳрида жойлашган кабрстон (Хўжа Рукниддин
1112–1114 йилларда вафот кетган тарихий шахс қабри жойлашган)
1060. Найман–қишлоқ номи. Қишлоқда ҳозир тожиклар яшайди
1061. Норқўзи–маҳалла номи. Баланд қишлоғи
1062. Баланд–маҳалла номи. Баланд қишлоғи
1063. Ўзбек–маҳалла номи. Кўлканд қишлоғи
1064. Қўрук–маҳалла номи. Чорку шаҳри
1065. Лаккан–қишлоқ номи. Ўзбек ва тожик яшайди
1066. Қалъача мазор–қишлоқ номи. Ўзбек ва тожиклар яшайди

1067. Қалъаи араб–қишлоқ номи. Ўзбек ва тожиклар яшайди
1068. Кулканд–қишлоқ номи. Ўзбек ва тожиклар яшайди
- ЗАФАРОБОД ТУМАНИ
1069. Логин–қишлоқ номи
1070. Қипчоқча–қишлоқ номи
- МАТЧО ТУМАНИ
1071. Эшак ўтку–тоғ тепаликлари. Андархам қишлоғи . Қирғизистондан
Матчо туманига ўтилган перевал номи. Янги Матчо тумани
1072. Момо мозор–Қўрғонча қишлоғи. Мозор номи
1073. Яхтан–ариқ номи
1074. Олой тизма тоғлари
1075. Ҳисор водийси
1076. Кўктунлик–қишлоқ номи
1077. Зов тепа–адир номи
1078. Янги Матчо тумани
1079. Тоғли Матчо–туман номи
1080. Даҳанасой–сой номи
1081. Қора тегин–жой номи
1082. Қашғаррана–эски йўл номи
1083. Қашқар давон–довон номи
1084. Чолтош–бўр кони. Бўр жойи номи
1085. Ўрта–дарвоза номи
1086. Ўрта–мачит номи
1087. Пенжикент–туман
1088. Қоплон тепа
1089. Қўруқ Гулва
1090. Қўшгунбаз
1091. Қурама тоғи
1092. Паст

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТОПОНИМИК СИСТЕМАСИНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ТАЛҚИНИ.....	7
Топонимларда тил ва маданият муштараклиги масаласи. Лингвокултурологиянинг шаклланиши ва ривожланиши.....	7
Атоқли отлар лингвистик тадқиқот объекти сифатида.....	16
ТОПОНИМИК СИСТЕМАНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ	49
Топонимлар ономастиканинг алоҳида тадқиқ манбаи сифатида.....	49
Топонимиканинг ёндош фанлар билан муносабати.....	8
Топонимикада тасниф масаласи	
ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТОПОНИМЛАРИНИНГ СТРУКТУР ХУ СУСИЯТЛАРИ	77
Топонимларнинг тизимли таҳлили	77
Мураккаб жой номлари таҳлили.....	88
Топонимларнинг таркибий хусусиятлари	
ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТОПОНИМЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ– ЭТИМОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	125
Топонимлар шаклланишининг семантик омиллари	125
Жой номларининг тарихий манбалардаги талқини масаласи.....	145
Дарёлар, тоғлар, суғориш каналлари ва бошқа географик объектларнинг номлари.....	172
ХУЛОСА	189
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	192
Худуд топонимларининг иловаси.....	204

Турдибеков Мўмин Тўраевич

ШИМОЛИЙ ТОЖИКИСТОН ТАРИХИЙ ТОПОНИМЛАРИ

Монография

“Нодирабегим” нашриёти

Нашриёт лицензияси АИ 313. 24.11.2021 й.

Босишга рухсат этилди 7.5.2022.

Times New Roman гарнитураси. Қоғоз бичими 60*84

Нашриёт босма табағи 6,5. Адади 200 нусха.

100129, Тошкент шаҳри, Шайхонтохур тумани,

Навоий кўчаси, 30-уй.

ООО АКТИВ PRINT босмахонасида чоп этилди.

Тошкент, Чилонзор 25, Лутфий 1А.